

HÜSEYN ƏHMƏDOV

a

MAARİF FƏDAİLƏRİ

Firidun bəy Köçərli

150

Rəşid bəy Əfəndiyev

150

Qoşa qanad

Ar $\frac{2013}{1458}$

Hüseyn Əhmədov

Maarif fədailəri

Firidun bəy Köçərli – 150
Rəşid bəy Əfəndiyev – 150

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı-2013-ADPU

ARXIV

97103

96953

Elmi redaktor: Ağahüseyn Həsənov

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor, Beynəlxalq Eko Energetika Akademiyasının akademiki, Moskva Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Rəyçilər:**İramin İsayev***professor***Sahilə Orucova***dosent*

Kitabda Qori Müəllimlər Seminariyasının iki tanınmış məzunu – bu il anadan olmalarının 150 illiyini qeyd etdiyimiz F.Köçərli ilə R.Əfəndiyevin elmi-pedaqoji fəaliyyəti işıqlandırılır, Azərbaycan xalq maarifinin, məktəb təhsilinin inkişafındakı xidmətləri yüksək qiymətləndirilir. Kitab Pedaqoji Universitet, müəllimlər institutlarının tələbə və müəllimləri üçün, həmçinin magistrələr üçün faydalı vəsaitdir.

“Ümumi pedaqogika” kafedrasının müdiri akad. H.Əhmədovun “Maarif fədailəri” adlı kitabı ADPU-nun Tədris Metodika Şurasının 11 oktyabr 2013-cü il tarixli (protokol №3) iclasının qərarı ilə çap olunmuşdur

Bakı-ADPU-2013**Mündəricat**

Ön söz.....	8-10
Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.....	11
I Fəsil. Firidun bəy Köçərli - 150	
§1. İrəvan gimnaziyasının Azərbaycan dili müəllimi.....	12-33
§2. F.Köçərli: İrəvan elmi-pedaqoji və ədəbi mühiti.....	34-61
§3. F.Köçərli:Gürcü elmi-pedaqoji və ictimai-ədəbi mühiti.....	62-70
§4. Məşhur maarifçi, böyük ziyalı və “ürəyi atəşli” müəllim	71-84
§5. F.Köçərli və Qazax Müəllimlər Seminariyası.....	85-95
§6. F.Köçərlinin İrəvan gimnaziyasında Azərbaycan dili proqramı.....	96-102
§7. F.Köçərlinin bəzi məqalələrindən parçalar.....	103-119
§8. F.Köçərli ilə Əli Hüseynovun 1918-ci ildə “Azərbaycan” qəzetində dərc edilmiş məqalələrinin surətləri.....	120-121
II Fəsil. Rəşid bəy Əfəndiyev - 150	
Məşhur maarifçi, publisist, etnoqraf və yazıçı	
§1. Həyatı, elmi-pedaqoji fəaliyyəti.....	122-125
§2. Ana dili dərslərimizin tanınmış müəllifi	126-139

§3. Pedaqoji ideyaları.....	140-145
§4. Əsərlərindən parçalar.....	145-155
Şərəfli yol.....	156-174
Son söz əvəzi	175-182
Mənbələr, izahlar və şərhlər.....	183-194
Ədəbiyyat siyahısı.....	195-199

"İnsanları qadınlar, millətləri müəllimlər doğur"

Afrika xalqlarının atalar sözü

* * *

"Müəllim sözü ona görə xoş gələn, könülə yatan və ürək oxşayandır ki, azdırıcı yox, yol göstərici, çaşdırıcı yox, öyrədicidir".

Saib Təbrizi

* * *

"Məktəb, müəllimlər həmişə xalq, insanlar arasında, ictimaiyyətdə hörmət, ehtiram qazanmışlar və buna layiq olmuşlar. Müəllim adı yüksək addır. Azərbaycanda müəllimə daim böyük hörmət olmuşdur. Müəllim cəmiyyətdə tanınan, hörmət edilən şəxs olmuşdur... Müəllimin cəmiyyətdə xüsusi yeri olduğu artıq heç kəsdə şübhə oyatmır. Müəllimə hörmət, ehtiram həmişə olub. Bu gün də, gələcəkdə də olmalıdır... Əgər müəllim olmasa heç birimiz cəmiyyətdə tutduğumuz yeri tuta bilməz və fəaliyyət göstərə bilmərik".

Heydər Əliyev

Fikirlərdən sətirlər

«Seminariya! Gəncliyimin ən gözəl çağlarını səndə keçirdim və mən buna heyfslənmişəm. Sən bizim xalqımızın gözünə işıq oldun, onu mədrəsələrdən işıqlı otaqlara çıxardın. həsir üstə durmaqlan dizlərinin qapaqları döyənək olan uşaqlara yazığın gəldi, hazırlıq kursları açdın. Mən, səndə Derjavini, Karamzini, Çernişevskini, Puşkini, Tolstoyu, Lermontovu, Krilovu, Turgenevi oxudum, onlardan öyrəndim. L.Tolstoyun məktəbi və dərsliyi marağımı artırdı. Nə olaydı, ömür amun verəydi, övrəndiklərimi xalqıma çatdıraydım. Onlar biləydi ki, yer üzündə Qori kimi gözəl bir şəhər və orada ağaclar arasında heç vaxt uyumaq bilməyən, həmişə işığı gələn yaraşıqlı bir ürfan ocağı var. Bu, Qori Seminariyasıdır».

Hacı Kərim Sanlı

* * *

«Seminariya məzunlarının bəziləri dərslilər tərtib etməklə, başqaları rus ədəbiyyatından tərcümələr etməklə məşğul olur, bəziləri də povest və romanlarda öz gücünü sınayır, bir hissəsi də özlərini tamamilə dramatik ədəbiyyata həsr edirdilər».

Firidun bəy Köçərli

* * *

“Mən, o zaman məktəblər tarixinə göz gəzdirdiyyə gördüm ki, rus milləti vaxtı ilə церковно славянски (kil-sa-slavyan – H.Ə.) yazıdan əl götürüb ana dilində təzə “Родное слово Ушинского I ч.” Kitabı ilə məktəblərini milliləşdirmişlər... Mən də təqlidən balalarımızı ərəb və fars dillərindəki mövhumata və lüğət əzbərləməyə məcbur və məşğul edən əski ərəb məktəbini təmələndən yıxıb türk qövmü üçün ana dilində əsaslı bir dərşxana meydana gətirə bildim”.

Rəşid bəy Əfəndiyev

* * *

“M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin məzunları Rusiyada elm, mədəniyyət və incəsənətin inkişafında hansı xidmətləri göstərmişlərsə, Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunları da Azərbaycan üçün həmin xidmətləri göstərmişlər”.

Hüseyn Əhmədov

Ön söz

Tarix elə gətirmişdir ki, yola saldıığımız 2013-cü il mənsub olduğumuz xalqın ictimai və siyasi həyatı ilə bərabər keşiyində ayıq-sayıq durduğumuz elmi-pedaqoji həyat üçün də yaddaqalan olmuşdur.

2013-cü ildə xalqımız Ulu öndər, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı olan Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyini qeyd etdi. Bu işdə rəhbəri olduğum Azərbaycan Dövlət Pedaqoji universitetinin ümumi pedaqogika kafedrası da xeyli və məhsuldar iş gördü. Kafedrada daimi fəaliyyət göstərən elmi-seminarlarda dinlənən məruzə və çıxışları bir yerə toplayaraq kafedranın professoru pedaqogika üzrə elmlər doktoru, əməkdar müəllim, Rusiya pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Ağahüseyn Həsənovun səyi və elmi redaktorluğu ilə 162 səhifəni əhatə edən “Ulu öndər-90” adlı nəfis bir kitabça şəklində çap etdirdik. Kitaba daxil edilən 15 məqalədə kafedra üzvlərinin ulu öndərə hörmət və ehtiramı ifadə edilmişdir.

Yola saldıığımız 2013-cü il, həm də, unudulmaz yazıçı və məşhur pedaqoq A.S.Makarenkonun anadan olmasının 125-ci ilinin geniş qeyd olunması ilə yadda qaldı. Pedaqoji universitetin ümumi pedaqogika kafedrası A.S.Makarenko ilə bağlı bir sıra yadda qalan əhəmiyyətli işlər gördü. Kafedranın Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu ilə birgə keçirdiyi elmi konfransın materialları bir kitabça şəklində çap edildi. Tərtib edən pedaqogika üzrə elmlər doktoru, kafedranın

yetirməsi M.İ.İlyasovdur. 83 səhifəlik bir kitabçaya 10 məruzə mətni daxil edilmişdir.

2013-cü ildə A.S.Makarenko ilə bağlı nailiyyətlərimizdən biri də bu ilin martın 22-də Moskvada. 1-3 aprelə isə Kazanda keçirilən Beynəlxalq Konfransda bu sətirlərin müəllifinin “A.S.Makarenko və Azərbaycan”, “MDB-də A.S.Makarenkonun pedaqoji ideyalarının öyrənilməsi” adlı məruzələrinin həmin konfransların proqramlarına daxil edilməsi və məruzə mətnlərinin konfrans materiallarında çap edilməsidir.

Yola saldıığımız 2013-cü ilin yadda qalan maraqlı səhifələrindən biri kimi xalqımızın unudulmaz oğulları: tanınmış maarifçilər, böyük müəlləmlərimiz olan Rəşid bəy Əfəndiyev ilə Firidun bəy Köçərlinin, hər ikisinin anadan olmasının 150 illiyini qeyd etməyimizlə yadda qaldı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 13 fevral 2013-cü ildə imzaladığı “Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi haqqında” sərəncamı bu işə böyük önəm verdi. Rəşid bəyin də 150 illiyinin bu ilə təsadüf etdiyindən hər iki şəxsiyyətlə bağlı bir sıra tədbir görməyə bizi bir növ ruhlandırırdı.

Məlum olduğu kimi Rəşid bəy də, Firidun bəy də Qori seminariyasının ilk məzunları olmuşlar. Onların, həmçinin bütövlükdə Qori seminariyası və onun məzunları, o cümlədən S.Vəlibəyov, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, seminariyanın son beşiyi olan Əhməd Seyidovun və başqalarının həyatı və elmi-pedaqoji yaradıcılığı bizim uzun illər fəaliyyətimizin obyektindən olduğundan bu dəfə də

tədbirdən kənar qala bilmədim. Dövlətin mənə verdiyi iki ay yay məzuniyyətimi Bakıda keçirməli oldum. Bəxtimizdən bu yay Bakının havası da elə bil ki, Kislovodskinin havasına bənzəyirdi.

Bütün bunlar və bir də “Nökər nədi, bekar nədi?” və yaxud “At ölənə qədər otlayar” atalar sözləri mənə yavaş-yavaş qurdalanmağa vadar etdi və mən oxuculara təqdim etdiyim bu yazıları sistemə sahib bir kitabça əmələ gətirdim. Güman edirəm ki, oxucular üçün faydalı olacaq.

Yola saldıığımız 2013-cü ilin sonluğu daha uğurlu oldu. Xalqımız özünün layiqli oğlu İlham Əliyevi yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçdi. Mən də bir seçici kimi səs verdim namizədin seçilməsini 2013-cü ilin ən böyük uğurları hesab edirəm və prezidentimizə möhkəm cansağlığı, uğurlar, xalqımıza firavan həyat arzulayıram.

**Hüseyn Əhmədov
akademik**

12 oktyabr 2013-cü il.

**Firidun bəy Köçərlinin
150 illik yubileyi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı**

2013-cü ildə Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, tanınmış maarifpərvər, ictimai xadim, publisist yazıçı, təndiqçi və tərcüməçi Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərlinin anadan olmasının 150 illiyi tamam olur.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna dair qiymətli mənbə təşkil edən əsərlər yaratmış və çoxcəhətli zəngin fəaliyyəti ilə ictimai-mədəni fikrin təşəkkülünə mühüm töhfələr vermişdir. Ölkəmizdə təhsil sisteminin milli əsaslar üzərində qurulması prosesində onun maarifçi ziyalı kimi apardığı işlər böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı naminə xidmətlərini nəzərə alaraq Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla, Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

**İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikası Prezidenti**

Bakı şəhəri, 14 fevral 2013-cü il.

I Fəsil

Firidun bəy Köçərli – 150

§ 1. İrəvan gimnaziyasının Azərbaycan dili müəllimi

Azərbaycan təhsil tarixi hər birimizin fəxr etdiyi nailiyyətlərlə zəngindir. Azərbaycan müəllimləri bütün tarix boyu təhsildə daim novatorluğu, ənənə ilə islahatın vəhdətini öz fəaliyyətlərində əks etdirmişlər.

İlham Əliyev

2013-cü ildə Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, tanınmış maarifpərvər, ictimai xadim, publisist yazıçı, tənqidçi və tərcüməçi Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərliyə anadan olmasının 150 illiyi tamam olur.

F.Köçərli 1863-cü il yanvar ayının 26-da Azərbaycanın füsunkar diyarlarından biri olan, bu gün nankor qonşularımızdan olan erməni millətçilərinin işğalı altında qalan Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. F.Köçərliyənin həyatı və elmi-pedaqoji fəaliyyətinin əsas dövrü, həm də ən məhsuldar illəri demək olar ki, 1876-cı ildə Gürcüstanın Qori şəhərində əsası qoyulmuş, tarixə Qori Müəllimlər Seminariyası kimi daxil olmuş, Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası (ZMS) ilə bağlı olmuşdur.

Məhz buna görədir ki, F.Köçərliyənin həyatı və yaradıcılığından söhbət düşəndə təbii olaraq ilk növbədə Qori Müəllimlər Seminariyası göz önündə canlanır. Məlum olduğu kimi XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan kəndlərində təşkil edilən və açılması nəzərdə tutulan dövlət məktəblərinin müəllim kadrlarına, xüsusilə də azərbaycanlı müəllimlərə olan ehtiyacı azərbaycanlılar üçün ayrıca seminariya və ya şöbənin təşkilini həyatı zərurət kimi qarşıya qoydu.

Bu zərurət hökuməti müəllimlər seminariyaları haqqında olan ümumi qanundan kənara çıxmağa, seminariyaların bəzində nəinki təkcə “pravoslavların”, həm də xristian olmayan digər millətlərin nümayəndələrinin də oxumasına icazə verməyə məcbur etdi. Bütün bunlar onunla nəticələndi ki, 1879-cu il sentyabrın 23-də Qori şəhərindəki ZMS nəzdində ayrıca bir şöbə - Azərbaycan şöbəsi açıldı. Azərbaycanlılardan müəllim kadrları hazırlamaq kimi tarixi rol həmin şöbənin öhdəsinə düşdü. İlk dəfə seminariyaya 32 nəfər qəbul olundu. Bunlardan 24-ü A.O.Çernyayevski (1840-1894) tərəfindən yerlərdə seçilərək dəvət olunmuş, qalanları isə öz arzusu ilə gəlmişdi. Bunlardan 19-u şöbənin əsas siniflərinə, 13-ü isə hazırlıq sinfinə qəbul olundu. Seminariyaya ilk qəbul olunanlar içərisində gələcəyin məşhur pedaqoqlarından S.Vəlibəyov, F.Köçərli, R.Əfəndiyev və b. var idi. İlk dəfə qəbul olunanlardan üçü Naxçıvan qəza məktəbindən, 13 nəfəri, o cümlədən F.Köçərli isə Şuşa şəhər məktəbindən idi (1, s.225).

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, ilk dəfə təşkil edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan şöbəsinin tələbələri qəbul imtahanlarında elə ilk ildən fərqlənirdilər. Rəsmi sənədlərdən birində oxuyuruq: "Çernyayevskinin tələbə toplamaq məqsədilə qəsdən ezam edilərək yerlərdə tələbə seçməsi və qismən imtahan etməsi nəticəsində azərbaycanlıların seminariyaya daxil olmaq üçün hazırlaşan xristianlardan ümumiyyətlə yaxşı imtahan vermələri aşkar olundu". Qəbul olunmaq istəyənlərin sayı get-gedə artırdı. Qafqaz Tədris Dairəsinin inspektoru L.N.Modzalevski (1837-1896) 1880-ci ildə Tiflisdə nəşr edilmiş "1802-ci ildən 1880-ci ilə qədər Qafqazda tədris işinin gedişi" adlı əsərində yazır ki, bu şöbənin birinci qəbuluna əsasən, şəhər və qəza məktəblərini bitirənlərdən 60-a qədər gənc azərbaycanlı gəlmişdi. Bunlar rus dilinə o qədər bələd idilər ki, onlardan bir neçəsi, hətta birbaşa seminariyanın ikinci sinfinə daxil ola bildi. Bu şöbənin ilk açılışı zamanı gözləniləndən daha çox tələbənin gəlməsi və müvəffəqiyyətlə qəbul imtahanı verməsi gələcəkdə müsəlmanların seminariyaya cəlb edilməsi üçün süni tədbirlərin aradan qaldırılmasına əsas verdi (2, s.86).

Çarizmin uçqarlarda xalq maarifi sahəsindəki mürtəce siyasəti ilə əlaqədar, Azərbaycan şöbəsinin Azərbaycandan uzaqda, Qori şəhərində açılmasına baxmayaraq, onun təşkili XIX əsr müəllim kadrları hazırlığında yeni bir mərhələ təşkil edir. Bu şöbə təkcə Azərbaycan deyil, bütöv Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan kənd məktəbləri üçün xalq müəllimləri hazırlığında mühüm rol oynadı. Həmin məzunlar Azərbaycanda xalq maarifinin məşhur

carçıları, dünyəvi təhsilin ən fəal intişar etdiriciləri oldular. Azərbaycanda xalq maarifi, məktəb, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətin bir çox görkəmli nümayəndələri məhz həmin seminariyada təhsil almışlar.

Fəaliyyət göstərdiyi təxminən 40 il ərzində 250-dən artıq xalq müəllimi hazırlayan bu tədris ocağı şərəfli bir yol keçmişdir. Azərbaycan xalq pedaqogikasının qiymətli incilərindən qidalanan, mütərəqqi rus və dünya pedaqogikasının görkəmli nümayəndələrinin pedaqoji ideyalarından, qabaqcıl məktəb təcrübələrindən faydalanan ilk xalq müəllimləri! Elm və maarif məşəlini Zaqafqaziyanın uzaq-uzaq kəndlərinə aparən, dünyəvi təhsildən kənar qalmış gənclərin gözünü təhsil nuru ilə işıqlandıran, elm, maarif, mədəniyyət və incəsənət carçıları!

Tarixə xalq müəlliminin nümunəsi kimi daxil olmuş, müəllim sənətinin, öz peşəsinin vurğunu olmuş, xalqa bilik verməyi qarşısına məqsəd qoymuş, özlərini xalq yolunda şam kimi əridən neçə-neçə cavanlar! Firidun bəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndiyev, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Əliş bəy Tahirov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev, Pənah Qasımov, Hənəfi Terequlov, Əli Hüseynov, Fərhad Ağazadə, Səməd bəy Acalov, Teymur bəy Bayraməlibəyov, Süleyman Sani Axundov, Bədəl bəy Bədəlbəyov, Azad Əmirov, Əhmədağa Mustafayev, Yusif Qasımov, Əli Qəmərlı, Müseyib İlyasov, Əhməd Seyidov, Teymur Quliyev və onlarca başqaları. Birincilər seminariyanın otaqlarına ilk qədəm

qoyanlar, sonuncular şöbənin sonbeşikləri. Hər biri bir tarixi şəxsiyyət, hər biri bir sənətkar, hər biri bir ustad!

Bütün bunlara görə mübaligəsiz demək yerinə düşər ki, M.Y.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin məzunları Rusiyada elm, mədəniyyət və incəsənətin inkişafında hansı xidmətləri göstərmişlərsə, Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunları da Azərbaycan üçün həmin xidmətləri göstərmişlər. Onlardan biri də 150 illik yubileyini qeyd etdiyimiz **Firidun bəy Köçərli**dir.

F.Köçərli ilk təhsilini 1874-cü ildə təşkil edilmiş Şuşa 4 sinifli şəhər məktəbində almışdır. Həmin məktəbin III sinfində oxuyarkən A.O.Çernyayevski tərəfindən Qori müəllimlər seminariyasına aparılmış və seminariyanın hazırlıq sinfinə qəbul olunmuşdur. 1885-ci ildə seminariyanı bitirdikdən sonra, İrəvan gimnaziyasına Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsinə təyin edilmişdir.

F.Köçərli burada 10 il işləmiş, özünün hərtərəfli və səmərəli pedaqoji fəaliyyəti ilə fərqlənmişdir.

F.Köçərli QTD popeçitelinin 1895-ci il 30 oktyabr tarixli əmrilə Qori Müəllimlər Seminariyasına dəyişdirilmişdir. Burada rus yazıçı və şairlərindən tərcümələr etmiş, dövrü mətbuatda çıxış edərək təlim-tərbiyə və təhsil probleminin bir çox cəhətlərinə aid faydalı fikir və mülahizələr söyləmişdir.

F.Köçərlinin ədəbi-estetik görüşləri kimi, pedaqoji və metodiki görüşləri də mütərəqqi rus pedaqoji fikrinin müsbət təsiri altında formalaşmışdır. Ömrünün sonuna qədər müəllimlik edən F.Köçərli 1910-cu ildə həm də seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin mü-

diri təyin edilmiş, onun təşəbbüsü ilə həmin şöbə 1918-ci ildə Qazaxa köçürülmüş və o, 1920-ci ilə qədər Qazax müəllimlər seminariyasının müdiri olmuşdur.

1920-ci ildə Gəncədə öldürülmüşdür.

F.Köçərlinin tələbəsi olmuş, seminariyanın son beşiyi adlandırdığımız professor Əhməd Seyidov (1892-1977) deyirdi: 1920-ci ildə F.Köçərli Gəncədə həbs etmişdilər. Həmin ilin may ayında Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri kimi Bakıya gələn N.Nərimanov öz müəlliminin həbs edildiyi xəbərini alır və dərhal Gəncə şəhərinə aşağıdakı məzmununda telegram göndərir: "Firidun bəy Köçərli dərhal azad edilsin!" Bu iş ilə məşğul olan milliyətçə erməni müstəntiqi telegramı gizlətməmiş və gecə ikən onu Gəncə çayının sahilinə gətirərək orada qətlə yetirmişdir.

Bu işlə bağlı N.Nərimanova isə məlumat verirlər ki, telegram gec çatmışdır.

Azadlıq ideyalarının tərənnümçüsü, odluluşlu şairimiz Xəlil Rza Ulutürk bu hadisəni belə təsvir etmişdir:

Firidun Köçərli Gəncədə güllələndi.

Fikir gülüstanları qönçədə güllələndi.

Alimlər hər sətrini çıraqla gəzir indi.

Onu kim güllələdi Mauzerli gənələr.

Bu yurda biganələr, bu xalqa biganələr.

* * *

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi haqqında 14

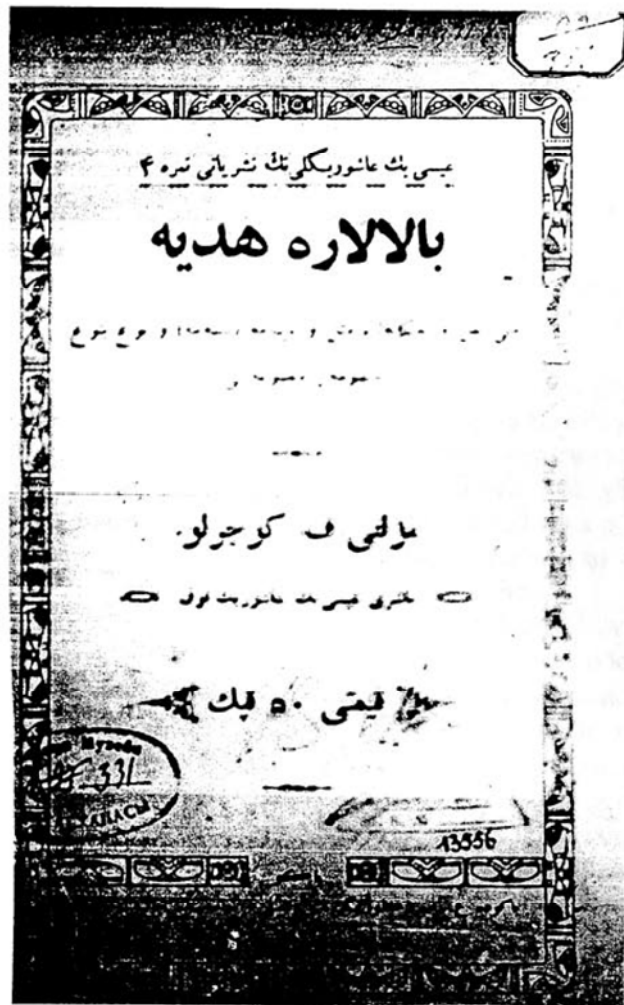
fevral 2013-cü il tarixli sərəncamında deyildi ki kimi Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna dair qiymətli mənbə təşkil edən əsərlər yaratmış və çoxcəhətli zəngin fəaliyyəti ilə ictimai-mədəni fikrin təşəkkülünə mühüm töhfələr vermişdir. Ölkəmizdə təhsil sisteminin milli əsaslar üzərində qurulması prosesində onun maarifçi ziyalı kimi apardığı işlər böyük əhəmiyyətə malikdir.

F.Köçərli mədəniyyət tariximizə, ilk öncə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair ilk əsərlərin müəllifi kimi daxil olmuşdur. Onun 1903-cü ildə rus dilində nəşr etdirdiyi “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı”, həmçinin 1908-ci ildə yazdığı, lakin yalnız 1925-1926-cı illərdə çap edilmiş 2 cild 4 hissədən ibarət olan məşhur “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adlı dəyərli tədqiqat əsərləri qiymətli mənbə kimi bu gün də öz dəyərini saxlayır.

F.Köçərli eyni zamanda tərcüməçilik fəaliyyəti də göstərmişdir. O, “Təlimati-Sokrat” kitabını (1881), A.Sereteli A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, A.B.Koltsovun və b. bəzi əsərlərini Azərbaycan dilinə, M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” əsərini isə rus dilinə tərcümə etmişdir.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında da onun mühüm xidmətləri olmuşdur. 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi “Balalara hədiyyə” adlı əsəri bu cəhətdən xarakterikdir.

F.Köçərlinin elmi-pedaqoji və maarifçilik fəaliyyətində ana dili, təlimin ana dilində aparılması ideyası mühüm yer tutur. Özünün sələfləri olan A.Bakıxanov,

M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, M.Şahtaxlı və müəllimi A.O.Çernyayevski, müasirləri olan S.Vəlibəyov, R.Əfəndiyev və başqaları kimi F.Köçərli də bütün həyatı boyu ana dilinin qorunub saxlanılması, ana dilində məktəb ideyasının inkişafı yolunda yorulmadan çalışmış və zəngin irs qoymuşdur.

Məlum olduğu kimi XIX əsrin 60-cı illərindən etibarən ana dili təlimi ideyası ictimai-siyasi hərəkətin tərkib hissəsi olmaqla Rusiyada geniş müzakirə obyektinə olmuşdu. Rus mütərəqqi pedaqoji fikri çarizmin mürtəcə siyasəti əleyhinə olaraq ana dili təlimi ideyasını əsaslı surətdə irəli sürür və qızğın müdafiə edirdi.

Burası da məlumdur ki, Azərbaycan xalqı əsrlər boyu ana dilində danışmaq, ana dilində yazmaq və bu dili yaşatmaq, saflığını qorumaq uğrunda mübarizə aparmışdır. Böyük Füzuli deyib ki, mən ərəb dilində ona görə yazıram ki, bu dildə təhsil almışam, fars dilində ona görə yazıram ki, bu dildə yazmaq dəbdədir, Azərbaycan dilində ona görə yazıram ki, bu mənim ana dilimdir.

Bəzi müasirlərindən fərqli olaraq F.Köçərli İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdiyi zaman “Новое обозрение” qəzetinin səhifələrində dərc etdirdiyi ilk məqalələrində xalqın təhsil sahəsində geridə qalmasını “Quran” və din ilə deyil, mollaların savadsızlığı ilə izah edirdi. O, “Çağırılmamış qonaq” adlı məqaləsində İrandan gələn başı çalmalı mollaların xalqı cəhalətdə saxlamasının qarşısını almaq üçün düzgün təşkil edilmiş ruhani məktəbləri açılmasını faydalı hesab edirdi (3). Sonrakı məqalələrində daha irəli gedən F.Köçərli köhnə məktəbin

tənqidi, ana dilinin təlimi məsələləri, əlifba, ana dili dərsləri kimi mühüm məsələlər qaldırırdı.

XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin qorunması və yaşaması uğrunda dövrün maarifçi-ziyalıları mübarizə aparır, dilimizi bələğətli ərəb-fars, osmanlı sözlərilə dolduran mühalizəkarlara qarşı çıxırdılar. Onlar deyirdilər ki, Azərbaycan dili nə meyxanələrdə saqılərə meyxana deyənlərin, nə də mərsiyəxanalarda mərsiyə deyənlərin dili deyil, xalqın dilidir. Xalqın dili də təmiz, aydın, qəliz sözlərsiz, körpə uşağın da ifadə edə biləcəyi qədər aydın və sadə olmalıdır. Millətin maarif işığını yandıran böyük pedaqoq Firudin bəy Köçərli 1913-cü ildə ana dilinə həsr etdiyi məqalələrinin birində yazırdı: «Azərbaycan türklərinin özünəməxsus dili var. Bizim qabil və mahir ədiblərimiz az olubdur. Amma olanlar da, ana dillərini seviblər və yazdıqlarını açıq-aydın yazıblar. Abbasqulu ağa Bakıxanovun «Nəsihətnamə»si, Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları, Qasım bəy Zakirin məktubları, Hacı Seyid Əzim Şirvaninin əşar və kəlamları, Həsən bəy Zərdabının elm və fənuuna dair yazdıqları kitablar və siyasi məqalələr — hər cümləsi açıq və aydın şəkildə yazılmışdır...» (4,s.217).

Ana dilinin təlim və tərbiyəvi əhəmiyyəti məsələsində K.D.Uşinski, M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvaninin tükənməz pedaqoji irsini davam etdirən F.Köçərli Azərbaycan dilini məktəblərdən sıxışdırıb çıxarmaq istəyən bəzi «maarif» çinovniklərinin qəni mi kəsilmədi.

O, ana dilində gözəl əsərlər yaradan A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, H.Zərdabının, S.Ə.Şirvaninin ana dilini canı-dildən sevmələrini, açıq və aydın yazmalarını nümunə göstərir, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparırdı. O. dərsləklərdə “ata”, “ana”, “yaxşı” kimi çoxişlənən əziz sözlərin “dərman üçün belə axtarılsa tapılmaması”nı “müqəllidlik və rəftar millətə xəyanət” hesab edirdi.

F.Köçərli ana dili məsələsində iki cəbhəyə qarşı mübarizə aparırdı. Bir tərəfdən ruslaşdırma siyasəti yeridən ilminskiləri, miropiyevləri, levitskiləri, digər tərəfdən isə doğma ana dilimizə “pozğunluq salanları” kəskin tənqid atəsinə tuturdu. Əlifba məsələsindəki qüsurları da bunun üstünə gələn Köçərli yazırdı: “İndiyədək mənəvi tərəqqimizə mane olan illət bir isə, indi iki olur. Bir tərəfdən hürufat qüsuru, digər tərəfdən dil qüsuru əlimizi və ayağımızı bağlayıb qoymur ki, irəli gedək”. F.Köçərli “dil dolaşılığını fikrin dolaşılığını” kimi qiymətləndirir, “ibarəpərdazlıq fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət eyləyir” – deyirdi. O, millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirdi ki, “dillərini asanlaşdır-sınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın” (5, s.295).

K.D.Uşinskinin məlum fikirlərinə «bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəni əlindən alsan ölüb

itməz, amma dilini alsan fot olar və ondan bir nişan qalmaz» - sözlərilə qol-qanad verən F.Köçərli «Ana dili» adlı məşhur məqaləsində yazırdı: «Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayesi mənziləsindəndir. Ananın südü bədənin mayesi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəninə sevdini kimi, ana dilini də sevir».

Əvvəlki maarifçilər kimi F.Köçərli də ərəb əlifbasının təlim işində törətdiyi əngəllərə biganə qalmamış, onun qüsurlarını açıb göstərmiş, M.F.Axundovun başladığı işə ürəkdən tərəfdar olmuş və onu davam etdirmişdir.

F.Köçərlinin mühüm xidmətlərindən biri də Azərbaycanın görkəmli şair və yazıçıları ilə bərabər məşhur müəllim və məktəbdarlar haqqında da müfəssəl məlumat verməsidir.

F.Köçərli müəllimliyi özünə peşə seçib, ömrünün sonunadək bu peşəyə sadıq qalanları yüksək qiymətləndirir, bu sənətin ağırlıqlarına dözməyib, başqa yüngül işlə, yaxud avam camaatın nəzərində daha hörmətli sayılan vəzifələrə, o cümlədən polisdə xidmətə gedənləri tənqid edirdi.

F.Köçərli S.M.Qənizadənin dörrdə bir əsr xalq maarifi yolunda ləyaqətlə çalışdığını yüksək qiymətləndirir, böyük hünər hesab edirdi. O yazırdı ki, 25 il xalq maarifi yolunda çalışmaq böyük hünərdir. «Bizim maarif qədri bilməyən avam camaat arasında bu əmri əmələ gətirmək daha böyük hünərdir».

F.Köçərlinin təqdir etdiyi pedaqoq-maarifçilərdən biri məhz öz müəllimi — Azərbaycan xalq müəllimlərinin ilkin dəstəsinin hamisi və tərbiyəçisi. ZMS Azərbaycan şöbəsinin müdiri A.O.Çernyayevski, digəri isə K.D.Uşinskinin Zaqafqaziyada ardıcılardan olan məşhur gürcü pedaqoqu və maarifçisi Y.S.Qoqebaşvili idi.

F.Köçərlinin pedaqoji fikirləri içərisində tədris planı, proqram və dərsliklərlə bağlı olan bir çox maraqlı cəhətlər də vardır ki, onların bir parası bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

Milli ziyahlarımızdan Q.Zakir, Abdullabəy Asi, S.Ə.Şirvani. M.F.Axundov, Kazım ağa Salik, İsmayılbəyov Nakam, Mirzə Mehdi Naci və qeyriləri kimi «xoşbəxt şairlər və dəqiq ədəblərin meydana gəldiyini» xüsusi qeyd edirdi. O, bu halı milli məktəblərimizin müvəffəqiyyətli cəhətləri ilə yanaşı, həm də millətimizin mərifət qabiliyyəti, təbii istedad sahibi olması ilə izah edirdi.

F.Köçərli xalqın ehtiyaclarını ödəmək, dərdinə çarə axtarmağın yolunu da göstərməyə səy edir və deyirdi ki, hər şey əql ilə, hünər, qeyrət və birlik ilə, səy və cəhd ilə, elm və mərifət nuru ilə əldə edilir. Bir maarifçi-demokrat kimi, F.Köçərlinin göstərdiyi əsas, həlledici çıxış yolu xalqı maarifləndirməkdən, mədəniləşdirməkdən ibarət idi. XX əsrin başqa maarifpərvər-demokratları kimi, o da ictimai bələlərin kökünü cəhətdə, nadanlıqda, elmsizlikdə görür, maarifə, elmə, xalqı azadlığa çıxaran bir vasitə kimi baxırdı. O xalqı qəflət yuxusundan ayılmağa cəhd edir, S.Ə.Şirva-

ninin «nadanlıq dərдинin dərmanı elmdir», «hər kim elmi var, o insandır» müddəasını təbliğ edirdi.

F.Köçərli millətin naxoşluğunu müalicə edənlərə, xalqı cəhalət qaranlığından işıqlığa çıxaranlara — müəllimlərə ümid edirdi. O yazırdı ki, «müəllimlərin səyi və qeyrəti sayəsində çox qövм və tayfalar xoşbəxt olub ağ günə çıxıblar, şan və hörmət qazanıblar. dövlət və qüvvət kəsb ediblər».

O haqlı olaraq qeyd edirdi ki, müəllim məktəbin canı və içində olduğu camaatın çırağı məqamındadır. Müəllim öz peşəsini sevsə, öz şagirdlərini övladı kimi istəsə, onların təlim və tərbiyəsinə can yandırsa, əhəlinin gözünü açmağa və xeyir yetirici biliklər ilə onları həyata hazırlasa böyük kəramətlər göstərir və xalqın rəğbət və hörmətini qazanar. Köçərli belələrinə misal olaraq İsabəy Abakarov ilə Əhmədağa Mustafayevi göstərirdi.

F.Köçərlinin fikrinə, müəllimlərin öz sevimli peşələrindən uzaqlaşmasına başlıca səbəblərdən biri də onların ehtiyacının ödənilməməsi ilə, həddən ziyadə az məvacib almaları ilə izah olunur.

«Bir peşə ki, öz ərbabını həmişə fəqir və zillətdə saxlaya, onun ehtiyaclarını necə ki, lazımdır ödəməyə, acliqdan və susuzluqdan, istidən və soyuqdan özünü və əyalını mühafizə etməyə, o peşəyə dəxi ərbabı tərəfindən artıq meyl və rəğbət olunmaz. O, peşənin sahibi çalışır ki, özgə bir xeyirli işin və mənfəətli kəsbin dalısınca getsin».

F.Köçərli nəinki kənd məktəbləri, həm də gimnaziyalar üçün müəllim hazırlığında nəzərə çarpan ciddi

qüsurları tənqid edir, onun fikrinə, «gimnaziyalarda mahir və öz işlərinə bələd olan müəllimlərin yoxluğuna ümdə səbəb... kamil müəllim yetirən darülmüəllimlərin yoxluğudur, o institutlar və darülmüəllimlər ki, ondan müəllimlər hasilə gəlir, qayda üzrə təsis olunmamışdır. Onlara pedaqogika elminə dair və təlimat işlərinə mənsüb məlumat verilməyib. Gimnaziya müəllimlərindən çoxlarını tanıyıram ki, pedaqogika fənni və elminin babası sayılan Yan Amos Komenskinin və İohan Henrix Pestalotsinin adlarını eşitmiş olsunlar.

F.Köçərli bu qənaətə gəlir ki, əgər müəllimlərin dərдинə çarə edilər, əmək haqqı artırılarsa, onlar da çalışacaqlar ki, öhdələrinə götürdükləri uşaqların təlimi və tərbiyəsi kimi mühüm vəzifəni və borcu layiqincə icra etsinlər. O vaxt cavanlarımız nəinki müəllimlikdən qaçarlar, bəlkə çoxları sair qulluqdan müəllimliyə keçməyə meyl və rəğbət göstərirlər və camaat nəzərində dəxi müəllimlərin şan və hörməti artar» (5, s.204).

F.Köçərli ümitsiz deyildi. O, Azərbaycan xalqının tərəqqisinə böyük inam bəsləyirdi. O, məşhur gürcü şairi Akakii Seretelinin «müsəlman qardaşlarıma» sərlovhəli şeirində müsəlmanların qəflətdən ayılmağını müşahidə edərək dediyi «Çox çəkməz ki, Sizi zəif, bacarıqsız və elmsiz bilənlərdən siz qüvvətli, bacarıqlı və elmlı olacaqsınız» fikrinə inanırdı. Həyat A.Sereteli və F.Köçərlinin arzu və fikirlərinin doğruluğunu təsdiq etdi.

F.Köçərlinin adı Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinə görkəmli müəllim, metodist, maarifçi-demokrat kimi daxil olmuşdur.

Bütün bunlarla bərabər, F.Köçərli Qori Müəllimlər Seminariyasının təşkili ilə əlaqədar sövti üsul ilə meydana gələn dərsləkləri, ilk növbədə A.O.Çernyaevskinin 1882-ci ildə nəşr olunmuş «Vətən dili»ni (I hissə, Tiflis, 1882) yüksək qiymətləndirmişdir. «Bu dərsləklər o zamana qədər fars dilində mövcud olan çərəkə əsasında, yəni hərfləri höccələmək üsulu ilə dərs keçən Azərbaycan məktəblərində tamamilə yeni bir islahat əmələ gətirdi» — deyən Köçərli tamamilə haqlı idi.

F.Köçərlinin əsərlərində R.Əfəndiyevin «Uşaq bağçası», «Bəsirət-ül-ətfal» kitabları, orfoqrafiya qaydalarının az-çox qaydaya salınmasında N.Nərimanovun «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi», A.Y.Talıbzadənin qrammatika dərsliyi yüksək qiymətləndirilir.

Onun özünün «Balalara hədiyyə» (1912) adlı kitabı bir tədris vəsaiti rolunu oynamışdır.

«Balalara hədiyyə» kitabçasının mündəricəsini heyvanat aləmi, nağıllar, hekayələr, nəğmələr, əkinçilik məhsulları, doğruculuq və düzlük, məsəllər, nəsihətlər, tapmacalar, təbiət hadisələri, ilin fəsilləri və s. təşkil edir. Uşaq psixologiyasının mahir bilicisi olan F.Köçərli mütərəqqi pedaqoji ideyalara istinad edərək körpə uşaqları onları əhatə edən əşyalar, hadisələr əsasında tərbiyə etməyə üstünlük verirdi. O, çox gözəl bilirdi ki,

körpə uşaqlar ətraf aləmi əşyalarla dərk edir. Onların dünyagörüşü ətraf mühitin təsiri altında formalaşır.

Məhz bunun nəticəsi idi ki, bu kitabça çapdan çıxarkən tərəqqipərvər oxucular tərəfindən rəğbətə qarşılanmışdır. Dövrünün tanınmış ziyalısı, - görkəmli Azərbaycan ədibi və publisisti Eynəli bəy Sultanov (1862-1935) yazırdı ki, «Balalara hədiyyə» kitabından vətən qoxusu, dağların ətri, köçərilərin tüstüsü gəlir. 1912-1915-ci illərdə Bakıda nəşr olunan gündəlik ədəbi, elmi, siyasi və iqtisadi qəzet olan «İqbal» qəzetinin 23 may 1913-cü ildəki 366-cı sayında bu kitabça ilə bağlı bir məqalə ilə çıxış edən Kazımoğlu adlı bir müəllif yazır ki, «bu kitab mətbuatımızın tarixində birinci olsun gərəkdir. Hərçəndi bu kitab, zahirdə uşaqlar üçün yazılmışdırsa, lakin bütün məzmunu və mahiyyəti ilə türklüyə mənsub nağıl və hekayələri və Qafqaz türklərinin ata-babalardan qalma düzgü və tapmacaları, milli misal və nəğmələri, uşaqlara məxsus oyuncaqları toplayaraq bizi keçmişimiz ilə tanış edir, bizi kəndimizə (özümüzə - H.Ə.) tanıtırdı və keçmişimizə qarşı bizdə milli bir duyğu oyadır».

Məqalə bu sözlərlə yekunlaşır: «Möhtərəm Fəridun bəy Köçərli cənabları bizdən ötrü bu hədiyyəsi ilə böyük bir cığır açdı. Ümid edirəm ki, başqaları da o cığır ilə gedəcəklər».

Tanınmış ədib, Azərbaycan ədəbi, pedaqoji və elmi fikrinin görkəmli simalarından olan Abdulla Şaiqin isə «İqbal» qəzetinin 18 və 21 oktyabr 1913-cü il, 482 və 485-ci saylarında dərc edilmiş və əsərlərinin beş cildliyinin dördüncü cildinə daxil olmuş «Dilimiz və ədə-

biyyatımız" adlı məşhur məqaləsində yazırdı ki, "bizim el ədəbiyyatımız o qədər vüsətlidir ki, onu yazmaqla qurtaracaq şeylərdən deyil. Millətimizin istedad və məharəti fitrələrinə və əhvali-ruhiyyəsinə aşına olmaq istəyənlər möhtərəm bəradərim Firidun bəy Köçərli cənablarının təlif etdiyi "Balalara hədiyyə" nam kitabçasından istifadə edə bilirlər. Həqiqətdə bəradərim Firidun bəy camaatımızın arasındakı nağıl, məsəl, tapmaca və şeirləri bir yerə toplamaqla Qafqaz müsəlmanlarının boynuna böyük bir haqq qoymuşdur. Söz yox ki, itmiş-batmış o qiymətli gövhərləri cəm etmək Firidun bəy cənablarına ağır zəhmət ilə miyyəssər olmuşdur".

F.Köçərlinin əsər və məqalələrində qadın təhsili, rus dilinin əhəmiyyəti, təbiiyə məsələlərinə aid çoxlu və qiymətli fikirlər vardır.

F.Köçərli pedaqoji fəaliyyəti ilə bərabər ədəbi və publisistik məqalələri ilə dövrünün bir çox vacib elmi-pedaqoji, ədəbi və metodiki problemlərinə aid bu gün də əhəmiyyətini itirməyən fikirlər söyləmişdir.

1885-1895-ci illərdə İrəvan gimnaziyasında Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində işləyən unudulmaz maarifçi Firidun bəy Köçərlinin tərtib etdiyi proqram özünün elmiliyi və əhatə dairəsinin genişliyi ilə daha çox diqqəti cəlb edir.

Bununla bağlı bir cəhəti qeyd edək ki, F.Köçərlinin tədqiqatçıları (akademik B.Nəbiyev, S.A.Əzimova və b.) bu proqramın tam mətnini əldə edə bilməmişlər.

Bəkir Nəbiyev "Görkəmli tədqiqatçı və ədəbiyyatşünas" adlı əsərində (Bakı, 1963, səh. 42) F.Köçərlinin tərtib etdiyi "Azərbaycan dili" proqramı haqda yazır:

"Ermənistan SSR Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində rast gəldiyimiz həmin proqramın şərti olaraq giriş hissəsi andlandıracağımız bircə parçası qalmışdır".

Xoşbəxtlikdən keçən əsrin 70-ci illərində İrəvan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində işlərkən, həmin proqramın tam mətnini əldə etmək bizə nəsib oldu. Əldə etdiyimiz bu proqramı son vaxtlara qədər imkan tapıb oxucuların istifadəsinə verə bilməmişdik. Bu gün fürsətdən istifadə edərək həmin proqramı rus dilində olduğu kimi oxuculara təqdim edirik və ümidvarıq ki, maraqlananlar üçün faydalı olar. Həmin proqram hazırda Ermənistan Respublikası MDTA-də, surəti isə bizim şəxsi arxivimizdə saxlanılır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, o zamanlar Azərbaycan dili təkcə Zaqafqaziyada deyil, bütöv Yaxın və Orta Şərq ölkələrində əsas ünsiyyət vasitəsi olduğundan bu dilin tədrisi dövlət məktəblərində oxuyan bütün millətlərdən olanlar, o cümlədən ruslar üçün də məcburi fənn hesab edilirdi. F.Köçərli proqramın giriş hissəsində bu cəhəti ayrıca vurğulayaraq yazır ki, gimnaziyada tatar dilini (azərbaycan dilini) təkcə tatarlar deyil, (onlar üçün bu dili öyrənmək məcburidir), həm də ruslar öyrənirlər. Şagirdlər içərisində rusların sayı xeylidir. Məsələn, keçən il hazırlıq sinfində tatar dilini öyrənən 12 şagirddən 7-si, bu il isə 13 şagirddən 9-u ruslardır.

Odur ki, tədris fənni kimi tatar dili bir qrup şagirdlər üçün ana dili, digərləri üçün isə xarici dildir. Hazırlıq sinfində işləmək asandır, çünki müsəlman şagirdlər gimnaziyaya daxil olarkən ana dilində yazdığı və

oxumağı bacarmırlar. Ona görə də tatar dilinin təlimi bütün siniflə, həm tatarlar, həm də qeyri-tatarlarla birlikdə aparılır. Təlim əlifbadan başlanır.

Azərbaycan dilinin tədrisinə dair proqram tərtib etməyin tarixçəsi belə olmuşdur: Belə ki, 1886-cı ilə qədər Qafqazdakı dövlət məktəblərində öyrədilən yerli dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin proqramı yox idi. Bu dillərin tədrisinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə QTD-nin popeçiteli Kyanovski 1886-cı il mayın 10-da bütün məktəblər direksiyalarına sərəncam verərək qarşıdakı yay tətili zamanı yerli dil müəllimlərinin proqram tərtib etmələrini, həmin proqramların məktəblərin pedaqoji şuralarında müzakirə və təsdiq edildikdən sonra QTD-nə göndərilməsini tapşırırdı. Popeçitelin bu sərəncamı ilə əlaqədar olaraq, Bakı, Gəncə, İrəvan, Tiflis, Quba, Göyçay, ZMS-nin Azərbaycan bölməsi, Kürdəmir, Salyan və s. kəndlərdəki dövlət məktəblərinin Azərbaycan dili müəllimləri proqram tərtib etdilər. O cümlədən İrəvan gimnaziyasının Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində işləyən gənc Firidun bəy də həmin proqramı tərtib etmişdir.

Köçərli bu proqramı 1886-cı ilin axırlarında, yəni müstəqil müəllimliyə başladığı ilk dövrlərdə yazmışdır. O zaman nisbətən az təcrübəli olan gənc müəllimin dövrü üçün mütərəqqi üsul sayılan sövti üsuldan istifadə etdiyi görünməkdədir.

Həmin proqramda Köçərlinin təqdir etdiyi pedaqoji prinsip induktiv olub, təlim prosesində sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə qaydasına əsaslanır. Bu isə öz növ-

bəsində keçilən materialın şagirdlər tərəfindən mənimsənməsi üçün ən yaxşı təminat yaradır.

Proqram aşağıdakı hissələrdən ibarətdir: giriş hissəsi, hazırlıq sinfi, yazılı təminlər (Çernyayevskinin "Vətən dili" dərsliyi əsasında), birinci sinif, ikinci sinif.

Proqramın giriş hissəsində müəllif Azərbaycan dilinin tədrisi, bu dilin təkcə azərbaycanlılar üçün deyil, həm də digər millətlərdən, o cümlədən ruslar üçün məcburi fənn olmasını qeyd edir. Proqramda müəllimin pedaqoji və metodiki fikirlərini əks etdirən "yazılı təminlər" bölməsində deyilir: "Tədris üsulu sövti-üsul olub sintetik yolla aparılır. Əvvəlcə tələffüzü asan, yazılışı sadə olan hərflər haqqında şagirdlərə məlumat verilir. Hər bir hərf şəkilcə nə qədər sadə olsa da, müəllim tərəfindən qəşəng və səliqəli xətlə sinif lövhəsinə yazılır. Onun yanında isə irəliliyi dərslərdə öyrədilmiş hərflərdən təzə hərfə oxşayan və ona yaxın olan bir hərf yazılır. Şagirdlər bu hərfləri müqayisə edir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərir, əvvəlcə lövhədə, sonra isə öz dəftərlərində yazırlar. Bunun ardınca şagirdlərə tərkibində təzəcə öyrəndikləri hərf olan söz verilir, axırda həmin sözlərdən cümlə tərtib olunur".

Dövlət məktəblərində çalışan Azərbaycan dili müəllimlərinin hazırladıqları proqramlar Tiflisdə MDA-da saxlanılır. Biz bu proqramları saf-çürük edərək belə qənaətə gəldik ki, bu proqramlar içərisində daha çox diqqəti cəlb edən F.Köçərli ilə Şamaxı şəhər məktəbinin müəllimi S.Əzimin göndərdiyi proqramdır. Doğrudur S.Əzimin proqramı cəmi bir səhifədən ibarətdir. Buna

baxmayaraq həmin proqram sadədən mürəkkəbə prinsipi ilə tərtib edilmişdir. Səs üsuluna əsasən tərtib edilmiş bu proqram o zamanlar şəhər məktəbinin tələblərinə tam münasib idi.

F.Köçərlinin tərtib etdiyi proqram isə özünün elmiliyi ilə fərqlənir, pedaqoji və metodiki baxımdan daha yüksək idi.

F.Köçərli həmin proqramında Azərbaycan dilinin öyrədilməsində A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyinin əsas götürülməsini ayrıca vurğulayır və proqramın əsas bölmələrindən birini məhz dərslük kimi A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” adı ilə qeyd etmişdir. O, birinci sinifdə oxu materiallarının ilk öncə “Vətən dili”ndən, sonralar isə Vəzirovun “Müntəxəbat”ından istifadə etməyi lazım bilirdi.

Məşhur rus şairlərinin kiçik şeirlərini isə Həsənəli xan Qaradağlının İ.A.Krılovun təmsillərindən etdiyi tərcümələr əsasında öyrənməyə-əzbərləməyə üstünlük verirdi.

Beləliklə də, ikinci sinfin sonunda şagirdlər müstəqil oxumağı və diqtə əsasında daha ciddi məqalələri rus dilinə tərcümə edərək yazıb oxumağı bacarmalı idilər.

Ümumiyyətlə, F.Köçərli öz müəllimi A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyini yüksək qiymətləndirir, istər azərbaycanlı şagirdlərin, istərsə də rusların bu dili öyrənməsində “Vətən dili”ni əvəzsiz mənbə, nümunəvi dərslük hesab edirdi. O, A.O.Çernyayevskinin vəfatının 20 illiyi ilə əlaqədar 7 dekabr 1914-cü ildə “Kaspi” qəzetində dərc etdirdiyi məşhur məqaləsində yazırdı ki,

türk-tatar sistemli dillərdə danışan xalqlar arasında ilk dəfə sövti üsulla dərs keçmək təşəbbüsü bilavasitə həmin dərslük və Qori seminariyası ilə bağlı olmuşdur. O, yazmışdır: “tamam islam aləmində bu təşəbbüs birinci dəfə Azərbaycanda ortaya çıxmışdır. Ana dili təlimində ondan istifadə edilməsi Azərbaycan məktəb tarixində mühüm pedaqoji hadisə idi. Azərbaycan ziyalılarının bütöv bir nəslə bu kitabdan dərs almışdır” (6).

Məhz bunun nəticəsi idi ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi zamanlar, 1981-ci ilin oktyabrında, A.O.Çernyayevskinin anadan olmasının 140 illiyinin qeyd edilməsi ilə əlaqədar qəbul edilmiş qərarla “Vətən dili” dərsliyinin dil tədrisində Şərqdə ilk dəfə tətbiq edilən səs metodu əsasında tərtib edilməsi xüsusi qeyd olunmuş, “Vətən dili” dərsliyinin hər iki hissəsinin faksimile və transliterasiya qaydasında suvenir şəklində hazırlanıb çap edilməsi Dövlət nəşrkomu ilə birlikdə Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi və Maarif nazirliyinə tapşırılmışdır. Lakin təəssüf ki, o vaxtlar bu qərar yerinə yetirilmədi və 2007-ci ildə “Vətən dili” dərsliyinin birinci hissəsinin nəşr edilməsinin 125 ilinin tamam olması ilə əlaqədar bu sətirlərin müəllifi tərəfindən həmin dərslük ərəb əlifbasından müasir əlifbaya çevrilərək çap edilib, oxucuların istifadəsinə verildi (7). Rusiya Dövlət Təhsil Akademiyasının prezidenti N.D.Nikandrov başda olmaqla akademiyanın böyük bir dəstəsinin də iştirakı ilə Bakıda bu kitabın 125 illiyinə həsr edilmiş beynəlxalq konfrans da bu sahədə uğurlu tədbirlərimiz kimi tarixə daxil olmuşdur.

§ 2. F.Köçərli: İrəvan elmi-pedaqoji və ədəbi mühiti

Ölkəmizdə təhsil sisteminin milli əsaslar üzərində qurulması prosesində F.Köçərlinin maarifçi ziyalı kimi apardığı işlər böyük əhəmiyyətə malikdir.

İlham Əliyev

İrəvan Cənubi Qafqazın qədim şəhərlərindən biri olub, özünün tarixi, coğrafi, elmi-pedaqoji, ictimai və ədəbi mühiti ilə, həmçinin şifahi xalq yaradıcılığı, folklor nümunələri, sənətkarlıq, ticarət, abı-havası, qonaqpərvərliyi, qədim abidələri ilə zəngin əsl, sırf müsəlman şəhəri kimi əsrlərdən bəri ata-babalarımızın, ulularımızın, qədim Oğuz övladlarının məskəni olmuşdur.

İrəvan tarixi Səfəvi dövləti ilə sıx bağlı olmuşdur. İrəvan müstəqil xanlığa çevrilənə qədər Səfəvi dövlətinin Çuxursəd bəylərbəyliyi mərkəzi vilayəti olmuş, mürəkkəb və zəngin tarixi yol keçmişdir.

XVII əsrdə sayı on üçə çatan bəylərbəylikdən biri də mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyi idi. İrəvan Səfəvilər dövlətinin “ən varlı və çox gəlirli olan əyaləti idi” (1, səh.24).

İrəvan xanlığının əhalisi etnik baxımdan yekcins olmayıb, burada azəri türkləri, maldarlıqla məşğul olan kürdlər və qaraçılar yaşayırdı. Xanlığın əhalisinin böyük əksəriyyətini, bəzi mənbələrə görə ¼ hissəsini, azəri türkləri təşkil edirdi.

İrəvan xanlığı XVIII və XIX əsrlərdə ümumi Azərbaycanın elmi-pedaqoji, ictimai və siyasi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Lakin zaman-zaman sakinləri kimi bu şəhərin də başı bəlalar çəkmiş, XIX əsrin 30-cu illərində rus imperiyası tərəfindən işğala məruz qalmış, çar I Nikolayın fərmanı ilə xanlıq “Erməni vilayəti” adlı inzibati-əraziyə çevrilmiş, XX əsrin əvvəllərində isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən paytaxt kimi ermənilərə hədiyyə edilmiş, Sovetlər birliyi dövründə isə Azərbaycanın ətraf torpaqları hesabına yaradılan Ermənistan deyilən respublikanın paytaxtına çerilmişdir. Bütün bunlar onunla nəticələndi ki, sovet tarix elmində hökm sürən “konsepsiyaya” uyğun olaraq onun tarixi, elmi-pedaqoji, ədəbi, ictimai-iqtisadi mühiti, maarifi və mədəniyyəti saxtalaşdırıldı və hərtərəfli təhriflərə məruz qaldı. Bu gün Qərbi Azərbaycan adlandırdığımız o yerlərin tarixini bizlər tədqiqata cəlb etmədik, o diyarı Ermənistan ərazisi hesab etdik; ermənilər isə o yerlərin türk-Azərbaycan xalqına məxsus olduğundan onun tarixi keçmişini nəinki obyektiv tədqiqata cəlb etmədilər, əksinə saxtalaşdırdılar. Bütün toponimləri, yer-yurd adlarını dəyişdirərək erməniləşdirdilər. Yalnız Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra İrəvan şəhərinin və xanlığının obyektiv tarixinin tədqiqi sahəsində diqqət çəkən addımlar atıldı, iri həcmli, samballı, tarixi faktlara əsaslanan əsərlər, monoqrafiyalar meydana gəldi.

Məhz bu və digər mənbələr də bir daha məlum olur ki, işğala qədərki İrəvan şəhərində və xanlığında yaşayan

oborigen əhalinin əksəriyyətini Azəri türkləri təşkil etmiş, bu gün o yerlərdə yaşayan erməni əhalisi isə rusların vaxtaşırı köçürmə siyasətinin nəticəsidir. Yerli əhali – Azəri türkləri o yerlərə köçürülən ermənilərə “qaxdağanlar” deyərdilər. Qaxdağan-ermənicə “köçkün” mənasındadır. Bizim tərəflərdə, - Göyçə mahalında isə onlara “persoy erməniləri” deyilirdi. “Persoy” – yəni Persiyadan – İrandan köçüb gələnlər Cənubi Qafqazın işğalından sonra bu yerlərin iri şəhərlərində və qəza mərkəzində dövlət tərəfindən təhsilin əsasən rus dilində verildiyi məktəblər, - qəza məktəbləri, ibtidai məktəb, sənət məktəbləri, progimnaziya və gimnaziya, müəllim kadrları hazırlayan seminariyalar meydana gəldi. Bu məktəblərin nizamnaməsində orada yerli dillər, xüsusilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində əsas danışq dili olan Azərbaycan dili bütün tələbələr üçün məcburi fənn hesab edilirdi (2, s.103).

XIX əsrin ortalarında təşkil edilən İrəvan gimnaziyasında da bu dil müvəffəqiyyətlə tədris edilirdi. Bu dili tədris edənlər dövrünün tanınmış müəllimləri olmuşdur. 1885-ci ilə qədər, yəni Qori Müəllimlər Seminariyasının ilk məzunlarından olan Firidun bəyin İrəvan gimnaziyasına Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsinə təyin edilənə qədər, burada bu fənni Mîrzə Ələkbər Elxanov adlı bir müəllim tədris etmişdir.

Arxiv sənədlərində M.Ə.Elxanovla bağlı xeyli və maraqlı sənədlər saxlanılmaqdadır. Moskva, S.-Peterburq, Tiflis və İrəvan şəhərlərindəki dövlət arxivlərində, elmi müəssisələrdə saxlanan sənədlərdə Elxanovun həyatı və

pedaqoji fəaliyyətinə aid xeyli məlumat vardır. Həmin sənədlərdən məlum olur ki, M.Ə.Elxanov 1828-ci ildə İrəvan şəhəri yaxınlığındakı Uluxanlı kəndində anadan olmuş, İrəvan şəhərində baş məscid nəzdindəki ruhani məktəbini bitirib, sonralar rus dilini öyrənmiş, 1856-cı ildə Tiflis gimnaziyasında imtahan verərək Azərbaycan dili müəllimi adını almışdır. M.Ə.Elxanov XIX əsrin ortalarında Tiflisdə (Azərbaycanda və Ermənistanda gimnaziya olmadığından Tiflis Zaqafqaziyanın inzibati mərkəzi olduğundan o, bu hüquqa malik idi) imtahan yolu ilə rəsmi müəllimlik hüququ alan ilk azərbaycanlılardandır.

M.Ə.Elxanov 1856-cı ildən ömrünün sonunadək (30 ilə qədər) İrəvanda dövlət məktəblərində (əvvəlcə qəza məktəbində, sonra progimnaziya və gimnaziyada) Azərbaycan dilindən dərs demişdir.

M.Ə.Elxanovun pedaqoji fəaliyyətində diqqəti cəlb edən əsas cəhət mütərəqqi rus pedaqoji fikrini, o cümlədən K.D.Uşinskinin ideyalarını mənimsəməsi və öz əməli pedaqoji fəaliyyətində ona istinad etməsidir. Uşinskinin məlum prinsiplərinə istinad edən və ondan yaradıcı surətdə istifadə edən M.Ə.Elxanov 1880-ci ildə “Azərbaycan dili əlifbası” adlı dərslik yazmışdır (2, səh.254; 3, səh.75-80).

Arxiv sənədlərindən bu da məlum olur ki, M.Ə.Elxanovun dərsliyinin əlyazması rəy üçün 1880-ci il iyulun 25-də Qafqaz Tədris Dairəsi tərəfindən S.Peterburqa – Rusiya Xalq Maarifi Nazirliyinə göndərilmişdir. S.Peterburq Universiteti şərq dilləri fakültəsinin Smirnov adlı

bir dosenti kitaba müsbət rəy vermiş və bu vəsəitin nəşr edilməsi faydalı hesab edilmişdir.

Tam 30 il İrəvan gimnaziyasında Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində səmərəli çalışan M.Ə.Elxanov 1885-ci il martın 31-də vəfat etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq 1885-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirən Firidun bəy Qafqaz Tədris Dairəsi popeçitelinin 14 iyun 1885-ci il tarixli əmri ilə İrəvan gimnaziyasında boş qalmış yerə Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsinə göndərilmişdir (4, v.5).

Firidun bəy İrəvan gimnaziyasında 10 il işləmiş, özünün hərtərəfli və səmərəli fəaliyyəti ilə fərqlənmişdir. O, Qafqaz Tədris Dairəsinin popeçitelinin 1895-ci il 30 oktyabr tarixli əmri ilə Qori Müəllimlər Seminariyasına dəyişdirilmişdir.

F.Köçərlinin elmi-pedaqoji və ədəbi fəaliyyətinin İrəvan dövrü çox zəngin olmuşdur. Bu dövrdə elə bir dövr idi ki, rus olmayan xalqlar oyanmış, təhsilə meyl güclənmişdir. “Tiflisskiy listoq” qəzetinin 1900-cü ildəki 209-cu sayında dərc edilən “Mətbuat xülasəsi” adlı bir məqalədə deyilirdi: “Son zamanlar Rusiya müsəlmanlarının ictimai fikri onlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sıra məsələlərlə məşğuldur. Ən mühümü isə müsəlmanların rus dilinə və təhsilinə get-gedə daha çox diqqət yetirmələridir. İbtidai və orta təhsil müəssisələrində müsəlmanlardan olan şagirdlərin sayı da artmaqdadır. Bir sıra məktəblərdə xalqın öz təşəbbüsü ilə rus sinifləri açılır”(5).

Bu fikir A.O.Çernyayevskinin məqalələrində də özünü göstərir. Çernyayevski “Qafqaz” qəzetinin 1895-ci ildəki 24-cü sayında dərc edilmiş “Qafqaz müsəlmanları xalq təhsilinin yekunları” adlı məqaləsində xalq maarifi sahəsində əldə edilən nailiyyətləri Azərbaycandan 300 il əvvəl Rusiya tərkibinə daxil olmuş Kazan müsəlmanlarının (tatarların) təhsil səviyyəsi ilə müqayisə edərək yazırdı ki, “Rusiya tabeliyində olan bütün müsəlman tayfaları içərisində Qafqaz müsəlmanları irəlidədirlər” (6).

Rusiya müsəlmanlarında başlanan yeni məktəb hərəkatı Cənubi Qafqazın Tiflis və İrəvan kimi iri şəhərlərdə özünü daha çox göstərir, burada da yeni üsullu məktəblər meydana gəlirdi.

Belə məktəblərdən biri, 1880-ci ildə Tiflis şəhərində hər iki cinsdən olan uşaqlar üçün müsəlman cəmiyyəti tərəfindən açılmışdı. Az sonra, 1883-cü ildə “Kəşkül” qəzetinin redaktoru Cəlal Ünsüzadə QTD-ə müraciət edərək Tiflis şəhərinin meydan sahəsində azərbaycanlı uşaqlar üçün III dərəcəli xüsusi məktəb açmağa rəsmi icazə istəmişdir (7, səh.93).

İrəvan şəhərində yeni üsullu ana dili məktəbinin meydana gəlməsi də bu illərə təsadüf edir. İrəvanda yeni üsullu məktəb Məşədi Molla İsmayıl Hacı Kazımov (1845-1888) tərəfindən açılmışdır.

Məşədi Molla İsmayılın şəxsiyyəti haqqında əlimizdə olan məlumat ancaq onun İrəvan birsinifli şəhər məktəbində müəllimlik etməsindən ibarətdir. Arxiv sənədlərində onun müəllimlik hütüquna dair 89 saylı attestatı olması göstərilir(8. v.1).

Kazımovun ana dilində xüsusi məktəb açmasına icazə verilməsinə aid QTD popeçitelinin 1882-ci il fevralın 3-də İrəvan və Gəncə xalq məktəblər direktoruna göndərdiyi 587 sayılı məktubunda deyilir:

“Cənab qubernatorun keçən 23 yanvar 246 sayılı məktubuna əsasən İrəvan birsinifli şəhər məktəbinin müəllimi Məşədi Molla İsmayıl Hacı Kazımovun İrəvan şəhərində rus dili və rus dilində hesab tədris edilməsi şərtilə III dərəcəli tatar (Azərbaycan – **H.Ə.**) məktəbi açmasına icazə verirəm. Məktəbin açılması gününün xəbər verilməsini xahiş edirəm” (9, v.1 arx.).

Kazımovun xüsusi məktəbi 1882-ci ilin mart ayının 28-də açıldı. Məktəbə ilk dəfə 14 şagird qəbul olunmuşdu. Onlardan on ikisi azərbaycanlı, ikisi isə erməni idi. Məktəbdə ana dili ilə bərabər rus dili, hesab tədris edilirdi. Ana dilini Kazımov, rus dili və hesabı isə şəhər məhəllə məktəbinin bir müəllimi tədris edilirdi. Kazımovun ana dili məktəbi bütün İrəvan qudərniasında böyük şöhrət qazanmışdı.

F.Köçərli müəllimlik etməklə yanaşı yerli ziyalıları axtarıb tapır, onlarla dostluq əlaqələri saxlayır, yerli şairlərin yaradıcılığı ilə tanış olur, onların yaradıcılığına aid bu gün də əhəmiyyətini saxlayan materiallar toplayırdı. O, yerli müəllimlərlə təcrübə mübadiləsi aparır, yeni, sövti üsul ilə dərs deyən müəllimlərin işini təqdir edir və özünün geniş fəaliyyəti ilə əhalinin böyük hörmət və ehtiramını qazanmışdır.

Qafqaz Təhsil Dairəsinin 1891-ci ilə aid sərəncamlarından birində İrəvan-Gəncə quberniyası məktəblərinin

də çaişən müəllimlərin bir qrupu, o cümlədən İrəvan gimnaziyasının müəllimi Firidun Köçərlinin ictimai-faydalı işlərinin tərifəlayiq olduğu göstərilir və onlara QTD popeçitelinin təşəkkürü elan edildiyi bildirilir (10, səh.774).

İrəvan məktəbləri və ümumiyyətlə İrəvan əhlinin elmi-pedaqoji və mədəni həyatına aid bəzi ətraflı məlumatı Firidun bəy Köçərlinin əsərlərindən öyrənirik. Onun İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdiyi illərdə yazdığı və “Kəşkül” qəzetində (20 aprel 1980, №104) dərc edilmiş “İrəvandan məktub” adlı məşhur məqaləsi bu baxımdan çox xarakterikdir. Orada deyilir:

“Bu axır vaxtlardan bəri, demək olar ki, İrəvan müsəlmanları da cümbüş (qımıldanıb – **H.Ə.**) və hərəkətə gəlib, gözlərini qəflət yuxusundan açıb, insanlıq, elm və tərbiyə təqəddümə hümmət etməkdədirlər. Belə ki, iki-üç sənə var ki, şəhərimizdə bir-iki qaydalı və səliqəli məktəb açılıb, müsəlman balaları da sair mədəni millətlərin fəalı (uşaqları – **H.Ə.**)təki təzə üsul ilə elm və ədəb təhsil edirlər. Onlar da köhnə məktəblərin adətinə münə-kis (əksinə – **H.Ə.**) quru həsirin və tozlu, yamaqlı palazın üstə oturmayıb, taxtalar (isgələlər) üstə əyləşirlər. Səhərdən axşama tək ağır havalı məktəbdə toz-torpağın içində təzə və cavan ömürlərini çürütməyib hər saatda 5-10 dəqiqə təsfiyyəyi-hava (təmiz hava – **H.Ə.**) üçün dışarı çıxıb, oynayıb şad olurlar. Əlbəttə, bu məktəblərin bu halda qüsurları da çoxdur, amma ümid var ki, İrəvan əhli hümmət edib az zamanda məktəblərin hər bir məəhtiyacını (ehtiyacını – **H.Ə.**) düzəldələr. Burada bizim

dövlət tərəfindən açılan mədrəsələrdə ülum və fünun (elm və fənn – H.Ə.) kəsb edən müsəlman şagirdləri başqalarına nisbətən çox azdır. Və lakin az olsa da cümləsi qeyrətli, təəssüblü cavanlardır ki, öz işlərində və şüğllərində olub, aralarında ziyadə mehribançılıq və ittifaq vardır” (11, s.33).

F.Köçərlinin əsərlərində İrəvan məktəbdarları haqqında da çox dəyərli məlumatlar var. Onun adını çox hörmətlə çəkdiyi və fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdiyi məktəbdarlardan biri də Mirzə İsmayıl Bəzmi olmuşdur. Bəzmi 1846-cı ildə İrəvan şəhərində anadan olmuş, kamillik dövrünə çatınca ev tərbiyəsi almış, sonralar F.Köçərlinin “ədibi kamil” adlandırdığı tanınmış pedaqoq Mirzə Məhəmmədətağı Sidqinin (1854-1904) məşhur məktəbində təlim almağa başlayıb və “öz istedadı-fitrəsi sayəsində az vaxtda fars və türk lisanını təkmilən öyrənibdir”.

F.Köçərli Mirzə İsmayılın şəxsiyyətini belə səciyələndirir: Gənc vaxtlarında ticarət işi ilə məşğul olmuş, müasirləri arasında xoş xasiyyətli, mülayimliyi, şirindilliyi ilə seçilmiş, şüəra silki içərisində əziz və möhtərəm bir vücud olmuşdur.

Ömrünün axırına iyirmi il qalmış ticarət işindən əl çəkərək müəllimliklə məşğul olmuşdur. O, İrəvan şəhər məktəbində elmi-ilahi və lisani-türki müəllimi təyin olunmuşdur. Bundan əlavə, özü dəxi xüsusi məktəb açmışdı.

F.Köçərli Mirzə İsmayılın şəxsiyyəti və onun məktəbi barəsində verdiyi məlumatın əhəmiyyətini nəzərə

alaraq, onu olduğu kimi oxuculara təqdim edirik. F.Köçərli yazırdı:

“Bu həqir bəndə İrəvan gimnaziyasına yeni müəllim təyin olunan vaxtlarda Mirzə İsmayıl ilə tanış olub və bəzi vaxtlar onun üsuli-tədrisi ilə aşına olmaq üçün məktəbinə gedərdim və onun artıq şövq ilə təlimi-ətfalə məşğul olmağını görüb, dəxi də artıq onunla yaxınlaşmağa və dostluq əlaqəsini bağlamağa səy edərdim. Çifayda. əcəl fürsət verməyib, ol cənabın dostluğundan bizi məhrum qıldı və hicrətin 1305-ci sənəsində (miladi təqvimlə 1888–H.Ə.) şərbəti-mərgi (ölüm şərbəti) içirtdi.

Məşədi İsmayıl bizim məktəblərdə babadan bəri işlənən köhnə qayda üzrə dərs verməyin qüsurlunu anlayıb, üsuli-sövti ilə təlim vermək üçün özü təzə bir əlifba tərtib etmişdi. Amma mərhumun bu işi nə qədər əhəmiyyətli və xeyirli idisə də, köhnə qaydanı sevən və işıqdan bixəbər olan avamlara o, xoş gəlmədi. Mərhumun təzə əlifbası avam və əhli-qərəz lisanında gülünc və istehza üçün bir alət oldu. Amma möhtərəm müəllim bu istehza və kinayələrə əsla mültəfit olmayıb, öz işində sabitqədəm və möhkəm dururdu (12, səh.203).

Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə “Bəzmi”nin həm də şairlik istedadı varımiş. O, şeirlərini əsasən farsca və türkcə yazmışdır. Bunların cəmi bir jurnal qədərində olarmış. Lakin onları bir yerə toplayıb nəşr etdirən olmadığından çoxu itib-batıb. Şeirlərinin çoxu qəzəl, rübai və müxəmməs formasında olub. F.Köçərli onlardan nümunə üçün bir neçə qəzəli və bir müxəmməsi öz əsərinə daxil etmişdir.

İlk mənbələr göstərir ki, İrəvanda yeni üsullu (sövti-üsulla) məktəb açaraq bu sahədə böyük uğurlar qazanan məktəbdarların bir qismi məhz Cənubi Azərbaycandan gələnlər olmuşlar. Bu, ilk növbədə onunla izah olunur ki, o vaxtlar Rusiyada geniş yayılan pedaqoji hərəkat, təlimin səs üsulu ilə aparılması, K.D.Uşinskinin dərslikləri və xəlqilik ideyası Qori Müəllimlər Seminariyası, onun direktoru D.D.Semyonov və digər mütərəqqi maarifçilər, o cümlədən ZMS-nin Azərbaycan şöbəsinin məzunları tərəfindən Cənubi Qafqaza yayılırdı. Bu ideyalar İrəvanda da özünə tərəfdarlar tapırdı. Təbrizdən və başqa yerlərdən buraya gələnlər də yeni təlim üsullarını mənimsəmək üçün məhz İrəvana üz tuturdular. Cənubi Azərbaycandan İrəvana gələnlər barəsində müfəssəl məlumatda da Firidun bəy Köçərlinin əsərlərində rast gəlirik. Onun iki cilddən ibarət olan “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı monumental əsərində ayrı-ayrı şair və yazıçıların yaradıcılığına aid məlumat verildikən, F.Köçərli onların bir çoxunun, həm də, məktəb açmasından, müəllimlik etməsindən bəhs edir. Bu mənada həmin əsərin ikinci cildinə daxil olmuş *Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov “Müttələ”* adlı məqalə xarakterikdir. (“Müttələ” ərəb sözüdür. Bilən, xəbəri olan mənasındadır–H.Ə.). Bu yazıda Mirzə Kazımın İrəvanda məktəb açmasına aid çox yığcam, lakin müfəssəl məlumat verilir.

Mirzə Kazım kimdir? Mirzə Kazım əslən Cənubi Azərbaycandan idi. Onun vətəni Təbriz mahalından Səraba yaxın Bərəguş adlı bir qəsəbədir. O, hicri 1248-ci

ildə (miladi 1832) anadan olmuşdur, ilk təhsilini Təbrizdə almışdır.

Mirzə Kazım çox gənc ikən İrəvana gəlib, əvvəlcə İran dövlətinin vis konsulluğunda münşillik (katiblik – H.Ə.) işlərinə baxarmış.

Sonralar bu işdən çıxmış və təlim-tərbiyəyə çox meyilli olduğuna görə İrəvanda xüsusi məktəb açaraq müəllimlik etmişdir. F.Köçərli yazır ki, “məktəb işlərini artıq səliqə və qayda üzrə aparıb mübtədilərə üsuli-sövti ilə təlim edərdi”.

Mirzə Kazımın məktəbi cümlə İrəvan əhlinin rəğbətini qazanmışdı. Onun belə müvəffəqiyyəti öz peşəsini canı-dildən sevməsi və bütün varlığını körpə uşaqların təlim və tərbiyəsinə həsr etməsi ilə izah edilir.

F.Köçərli yazır: “Mirzə Kazım cənabları ilə biz yaxın aşına idik və tez-tez onunla görüşüb, təlim və tədris məsələlərindən bəhs və söhbət edərdik. Mərhumun təlim-tərbiyə məsələlərindən səva fikri-zikri yox idi” (12, s.207).

F.Köçərlinin yazdığına görə, Mirzə Kazım təlim üsullarına aid daha çox bilik və məharət kəsb etmək üçün İrəvan gimnaziyasının müdirinin icazəsi ilə hazırlıq sinfinin müəllimi, tanınmış metodist “xeyli qabil və mahir bir müəllim” olan Çistyakovun dərslərinə qulaq asardı.

Mirzə Kazım bütün ömrünü İrəvanda yaşamış və orada da vəfat etmişdir.

XIX əsrdə İrəvanda məktəb açanlardan biri də Axund Mirzə Əli olmuşdur.

Axund Mirzə Əli də əslən Cənubi Azərbaycandan idi. O, məşhur pedaqoq və maarifçi Mirzə Həsən Rüşdiyyənin (1850-1944) qardaşı idi. F.Köçərlinin yazdıqlarından:

“Mirzə Kazım ilə bərabər Axund Mirzə Əli cənablara dəxi ol vaxtlarda İrəvanda məktəb açmışdı. Bu cənab artıq-qeyrətmənd və çalışqan cavan bir müəllim idi.

Üsuli-cədid ilə aşına olmaq üçün mütəvəffa (rəhmətlik - H.Ə.) Çistyakovun gah evinə və gah klasına tez-tez gəlib, lazım olan məlumatı ondan əxz edərdi. Çistyakov isə hər iki müəllimlərə artıq mehribançılıq və iltifat göstərmiş, əldən gələn köməyi müzayiqə etməzdi və özü məktəbdarların məktəblərini ziyarət edib, nəzərə gələn qüsurların islahına bəzli-himmət edərmiş (səy göstərmiş - H.Ə.)”.

O dövrdə İrəvanda yeni üsullu məktəb açanlardan biri də Mirzə Abbas Məhəmmədov olmuşdur. F.Köçərli bu məktəbdar haqda çox qısa məlumat verir. O, yazır ki, “...səbiqdə o da İrəvanda məktəbdar idi və əhli mərifətlərdən biri hesab olunur”.

F.Köçərli bu şəxsin əslən irəvanlı olmasına və ya onun da Cənubi Azərbaycandan gəlməsinə aid heç bir məlumat vermir.

F.Köçərli öz əsərlərində diqqəti Mirzə Abbas Məhəmmədovun pedaqoji fəaliyyətindən daha çox, onun yuxarıda adı çəkilən Mirzə Kazımın dərslilər yazmasına, şahidlik etməsinə yönəlmişdir. F.Köçərli yazırdı ki, Mirzə Abbas Məhəmmədovun yazmağına görə, mərhum Mirzə Kazımın beşcildlik kitabı qalıbdır ki, onlardan dördünü təlimi-ətfal üçün (uşaqların təlimi üçün - H.Ə.)

tərtib etmişdir. Görünür bu kitablar dərslilik və ya dərş vəsəiti olmuşdur. Əlbəttə o zamanlar məktəb açmaqla bərabər şagirdlər üçün dərslilik və ya dərş vəsəiti hazırlamaq da müəllifin yüksək pedaqoji biliyə malik olmasından, onun ustad pedaqoq olmasından xəbər verir.

Lakin F.Köçərli çox məyusluqla onu da xəbər verərək, təəssüflə bildirir ki, o kitablardan heç biri bu vaxta kimi çap olunmayıbdır. F.Köçərli Mirzə Kazımın kitablarının adlarını da göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. “Elmi-hesab”;
2. “Sərfü nəhvi-farsi” (“fars dilinin qrammatikası”);
3. “Elmi-bələğət” (“natiqlik elmi”);
4. “Vacibati-şəriyyə” (“şəriətin vacib qanunları”);
5. “Teatr hekayəsi”.

F.Köçərli təəssüflə qeyd edirdi ki, Mirzə Kazımın bu əsərlərindən heç birini biz görməmişik. Ona binaən onlar nə dərəcədə layiqi-təhsin və ya tənqid olması haqqında söz danışmaqda aciz varıq. Amma bunu təsdiq edə bilirik ki, Mirzə Kazım ziyadə qabil və gözüaçıq adam idi və öz əsrində məktəblərdə təlim üçün istehsal olunan kitab və risalələrin qüsurlarını görüb, onların hər cəhətdən namünasib və hətta müzirr olmaqlarını kəmalınca anlayırdı. Ona görə söz yoxdur ki, onun “Vacibati-şəriyyə”si ol zaman bizim məktəblərdə mütədavil olan “Camei-Abbasi” kitabından gərək artıq və düzgünraq olsun, habelə də özgə əsərləri (“Camei-Abbasi” – Şəriət kitabı olub məktəblərdə dərslilik kimi işlədilmişdir - H.Ə.).

F.Köçərli Mirzə Kazımın ədəbi irsi barəsində də xeyli məlumat verir. Buradan məlum olur ki, Mirzə Kazımın nə qədər şeiri varsa tamamilə fars dilində yazılmışdır. F.Köçərli bu şeirlərdən bir neçəsini öz əsərinə daxil etmişdir. F.Köçərlinin yazdığına görə, Mirzə Kazım yuxarıda göstərilən əsərlərdən əlavə şagirdlərə türk (Azərbaycan) dilində təlim etmək üçün nəsrədən və nəzmdən bir kitabça dəxi tərtib etmişdir. Bu kitabçanın mündəricəsi, yəni məzmunu xırda-para hekayələrdən, nağıllardan və düzgüldən (ağız ədəbiyyatından - H.Ə.) ibarət olmuşdur. Düzgünlərin çoxusunu Mirzə Kazım özü yazmışdır. Bu düzgünlər uşaqların ağızda söylədiyi “üşüdüüm ha üşüdüüm, dağdan alma daşdıım” vəzn və bəhrində tərtib olunmuş mənən bir-birilə əlaqəsi olmayan sözlərə bənzəyir.

F.Köçərli yazır: “Mirzə Kazım bu düzgünləri yazmaqdan qəsdı uşaqları oxumağa həvəsləndirmək idi. Əbəs ki, belə yüngül vəznə yazılan şeirlərə uşaqların meyli və həvəsi artıq olur və bunları oxumaq da asandır. Necə ki, sabiqdə zikr olundu, mərhum Əhməd bəy Cavanşir dəxi öz övladını oxuyub yazmağa həvəsləndirmək üçün bu vəznə qisim-qisim hekayətlər tərtib etmişdir”. (Məşhur Azərbaycan tarixçisi, şair və mütərcim, Qarabağ xanları nəslindən olan Əhməd bəy Cavanşir (1828-1903) bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, uşaqlar üçün mənzum “Asar-i Əhməd bəy Cavanşir” (Tiflis, 1906) və Azərbaycan zərb-məsəllərindən ibarət dördcildlik əsərlərin müəllifidir. Çox təəssüf ki, bu nadir əsərlər bizə gəlib çatmamışdır H.Ə.).

Mirzə Kazım düzgünlərində xırdaca oğluna xitabən bəzi gülməli sözlər ilə ədəbə dair nəsihət də söyləyir. Düzgünləri bu sayaq başlayır:

Ay afərin, gül oğlum,
Gül oğlum, bülbül oğlum,
Dərsin oxu rəvanla,
Sonra danış, gül, oğlum!

Mirzə Kazımın çox mühüm xidmətlərindən biri də mövcud əlifbada islahat aparmaq, yeni yazı qaydaları (hürufat) icad etməsidir. Müəllifin fikrincə islam millətinin xətt və kitabəti və yazı aləti o qədər dolaşiq və çətindir ki, uşaq üçün onu öyrənməkdən ağır bir şey yoxdur. Mirzə Kazım demək istəyir ki, “Quran” mütaliəsində ömürlər çürüdən kəsələr yenə də onu avazla dürüst və qələtsiz oxumaqda acizdirlər və buna da səbəb hürufatımızın qüsurudur. F.Köçərli yazır:

“Mirzə Kazım əlifbamızın dəyişdirilmək məsələsini çox əhəmmü əlzəm məsələlərdən birisi hesab edib, mərhum Mirzə Fətəli Axundov kimi tərəqqi yolunda geridə qalmağımızı əlifbamızın qüsurundan görürdü. Mərhum təzəməslək adamlardan olduğuna görə, məişətimizin hansı bir tərəfi köhnəlib, çürüyüb, işə və vecə yaramadığını gördükdə onu kəsib atmağı və reformanın hər işdə lazım olmağını əhib baları (dostları - H.Ə.) məsləkində daim söylərdi.

Mirzə Kazım vəfat edibdir hicrətin 1310-cu (miladi 1892) ilində vəba naxoşluğundan ki, İrəvanda haman ilin yay fəslində artıq şiddət edib, çox adam tələf eləmişdi” (12, səh.213).

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda təhsil sahəsində baş verən yeniliklər İrəvan ziyalıların diqqət mərkəzində olmuşdu. Bakıda meydana gələn rus-Azərbaycan məktəblərinin təsiri ilə İrəvanda da belə məktəblər yarandı.

1896-cı il oktyabrın 20-də əsası qoyulan İrəvan rus-Azərbaycan məktəbi təşkil edildiyi ilk günlərdən özünü çox şagirdliyi ilə fərqlənirdi. Məktəb əhalinin maddi və mənəvi yardımını ilə idarə olunurdu.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən İrəvanda meydana gələn yeni tipli məktəb hərəkatı tezliklə Cənubi Azərbaycana da nüfuz etmişdir. Cənubi Qafqazda başlanan yeni məktəb hərəkatı İran və Cənubi Azərbaycan xalq maarifinin tərəqqisinə əsaslı təsir göstərmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında və sonlarında İran ilə Cənubi Qafqaz arasında ticarət və ədəbi əlaqələr mövcud idi. Bu əlaqələr nəticəsində Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda ana dili məktəbi, xalq maarifi sahəsində başlanmış yeniliklər Cənubi Azərbaycanın mütərəqqi maarifçi-pedaqoqlarının nəzər-diqqətini cəlb edir, onları əməli təşəbbüs göstərməyə sövq edirdi. Bu sahədə ilk təşəbbüs edənlərdən biri maarifçi-demokrat *Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbrizli* (1850-1944) olmuşdur. Mütərəqqi təlim-tərbiyə üsullarını İranda yaymağı qarşısına məqsəd qoyan M.H.Rüşdiyyə təlimin üsullarını və məktəb açmaq qaydalarını öyrənmək məqsədi ilə İrandan mühacirət edib Cənubi Qafqaza gəlmişdir. O, xeyli zaman İrəvanda qalmış, pedaqoji elminin yeni-

liklərini öyrənmiş və 1883-cü ildə İrəvanda yeni üsullu bir məktəb açmışdır. Rüşdiyyənin məktəbi şəhər pedaqoji ictimaiyyətinin rəğbətini qazanmışdır.

İrəvanda zəngin pedaqoji təcrübə toplayan Rüşdiyyə 1888-ci ildə vətəninə qayıtmış və Təbrizdə yeni üsullu məktəbin əsasını qoymuş, K.D.Uşinski, A.O.Çernyayevski və M.Ə.Elxanov kimi o da "Vətən dili" adlı dərslik yazaraq 1894-cü ildə Təbrizdə nəşr etdirmişdir. Həmin kitab 1945-ci ildə Təbrizdə yenidən nəşr edilmişdir (13, s.12-22).

Firidun bəy Köçərlinin həyatı və pedaqoji fəaliyyətinin İrəvan dövrü hərtərəfli və zəngin olmuşdur. O, bir tərəfdən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi İrəvan pedaqoji mühitinə aid çox dəyərli məqalələr yazmaqla bərabər, həm də o dövrün rəsmi qənaətlərində xalq maarifinə, uşaq və gənclərin təlim, tərbiyə və təhsilinin aktual problemlərinə, dövrün, zamanənin tələblərindən irəli gələn məsələlərlə bağlı da çox əhəmiyyətli məqalələrlə çıxış etmişdir. Onun "Qafqaz", "Novoye obozreniye" adlı qəzetlərdə etdirdiyi bir sıra vacib pedaqoji problemlər bu gün də özünün əhəmiyyətini saxlayır. Onun məqalələrində hər şeydən əvvəl ana dilinin təlim və tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhs edilir.

F.Köçərlinin dövründə təhsilin ana dilində aparılması ideyası uğrunda mübarizə iki istiqamətdə özünü daha kəskin göstərirdi. Ərəb əlifbasında islahat aparmaq və onu dəyişdirmək, digər tərəfdən isə mövcud ruhani məktəblərini yenidən qurmaqla, köhnə təlim üsulunu yenisi ilə əvəz etmək, təhsilin məzmununa dünyəvi

xarakter vermək, yeni məktəblər – ana dili məktəbləri açmaq bu mübarizənin əsasını təşkil edirdi. XIX əsrin 60-cı illərində qabaqcıl rus pedaqoqlarının ideyaları bu mübarizədə Azərbaycan maarifçilərini ruhlandırır.

Bu mübarizənin ön cərgəsində Azərbaycan maarifçiliyinin ilk nümayəndəsi olan A.Bakıxanov, məşhur maarifçi-filosof M.F.Axundov, H.Zərdabi və onun “Əkinçi” qəzeti, M.Şahtaxlı, A.O.Çernyayevski və başqaları gedirdi. Bu ideya sonralar F.Köçərli və onun müasirləri olan S.Vəlibəyov, R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, M.Mahmudbəyov və başqaları tərəfindən daha da inkişaf edirdi.

Təhsilin ana dilində aparılması ideyası uğrunda aparılan mübarizə xalqın ümumi geriliyini aradan qaldırmaq uğrunda ümumi mübarizənin tərkib hissəsi olub mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

F.Köçərli “Ana dili” adlı məşhur məqaləsində ana dilimizə həqarətlə yanaşan iliminskiləri, miropiyevləri, levitskiləri ciddi tənqid edir, millətini sevən, onun mənavi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazarlarımızı təmiz ana dilimizdə yazmağa səsləyirdi.

F.Köçərli ilk məqalələrindən birində xalqın təhsil sahəsində geridə qalmasını “Quran” və din ilə deyil, mollaların savadsızlığı ilə izah edirdi.

O, 1895-ci ildə “Novoe obozreniye” qəzetində nəşr etdirdiyi “Çağırılmamış qonaq” adlı məqaləsində İrandan gələn başı çalmalı mollaların xalqı cəhalətdə saxlamasının qarşısını almaq üçün düzgün təşkil edilmiş ruhani məktəbləri açılmasını faydalı hesab edirdi.

Sonrakı məqalələrində daha irəli gedən F.Köçərli köhnə məktəbin tənqidi, ana dilinin təlimi məsələləri, əlifba, ana dili dərslisi kimi mühüm məsələlər qaldırırdı.

Ana dilinin təlimi və tərbiyəvi əhəmiyyəti məsələsində K.D.Uşinski, M.F.Axundov, H.Zərdabi və S.Ə.Şirvaninin tükənməz pedaqoji irsini davam etdirən F.Köçərli Azərbaycan dilini məktəblərdən sıxışdırıb çıxarmaq istəyən bəzi “maarif” çinovniklərinin qanımı kəsilmişdir. K.D.Uşinskinin məlum fikirlərinə görə “bir millətin malını, dövlətini hətta vətəni əlindən alsan, ölüb itməz, amma dilini alsan fot olar və ondan bir nişan qalmaz” - sözlərilə qol-qanad verən F.Köçərli “Ana dili” adlı məşhur məqaləsində yazırdı: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənavi diriliyidir, həyatının mayesi mənziləsindəndir. Ananın südü bədənin mayesi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəni sevdiyi kimi, ana dilini də sevir” (11, səh.292).

O, ana dilində gözəl əsərlər yaradan A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, H.Zərdabının, S.Ə.Şirvaninin ana dilini cani-dildən sevmələrini, açıq və aydın yazmalarını nümunə göstərir, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparırdı. O, dərsliklərdə “ata”, “ana”, “yaxşı” kimi çoxişlənən əziz sözlərin “dərman üçün belə axtarılsa tapılmaması”nı “müqəllidlik və rəftar millətə xəyanət” hesab edirdi.

F.Köçərli ana dili məsələsində iki cəbhəyə qarşı mübarizə aparırdı. Bir tərəfdən ruslaşdırma siyasəti yeridən

ilminskiləri, miropiyevləri, levitskiləri, digər tərəfdən isə doğma ana dilimizə “pozğunluq salanları” kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Əlifba məsələsindəki qüsurları da bunun üstünə gələn Köçərli yazırdı: “İndiyədək mənəvi tərəqqimizə mane olan illət bir isə, indi iki olur. Bir tərəfdən hürufat qüsuru, digər tərəfdən dil qüsuru əlimizi və ayağımızı bağlayıb qoymur ki, irəli gedək”. F.Köçərli “dilin dolaşılığını fikrin dolaşılığını” kimi qiymətləndirir, “ibarəpərdazlıq fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət eyləyir” – deyirdi. O, millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışın, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirdi ki, “dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın”.

Əvvəlki maarifçilər kimi F.Köçərli də ərəb əlifbasının təlim işində törətdiyi əngəllərə biganə qalmamış, onun qüsurlarını açıb göstərmiş, M.F.Axundovun başladığı işə ürəkdən tərəfdar olmuş və onu davam etdirmişdir. O, məqalələrindən birində yazırdı: “Ərəbdən götürdüyümüz sillabi xətdə o qədər qüsurlar və nöqsanlar var ki, təhrirə sığan və təqrirə gələsi deyil və biz müsəlmanların tərəqqi və təala yolunda Avropa əhlindən daldə qalmağımızın böyük səbəblərindən birisi də həmin bu mayeyi-səadət və məbdən tərəqqimiz olan oxumaq və yazmaq alat və əsbabının qüsurları ilə dolu olmağıdır” (11, səh. 250).

F.Köçərli ərəb əlifbası ilə yanaşı, təlimdə vaxtı keçmiş şxolastik üsulun əleyhinə çıxır və göstərirdi ki, öz gözəl uşaqılıq illərini “Quran”ın anlaşılmasız ayələrini çeynəmək və ərəb sərfini əzbərləməklə keçirən bala-larımızın zəhməti hədəf gedir, onların hafizəsi kütləşir, biliyə olan həvəsi azalır, nəhayət on-on iki ildən sonra, böyük yaşlı adamlar kimi yetişəndə belə yenə də onlar savadsız qalır.

F.Köçərli sonralar ana dili, əlifba dərslərinə yazdığı bir çox rəylərdə bu dilin tədrisinin yaxşılaşmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir.

F.Köçərli təkcə İrəvanda deyil Cənubi Qafqazda və bütövlükdə Rusiyada özünü göstərən məsələləri daimi diqqət mərkəzində saxlayır və ona münasibət bildirirdi.

Bu mənada XIX əsrin 80-ci illərində Tiflisdə müsəlman qız məktəbi açmaq məsələsinə müxtəlif mövqedən yanaşanlara cavab olaraq F.Köçərli “Müsəlman qız məktəbinin açılmasını Qafqaz müsəlmanlarının tarixində yeni dövrün başlanğıcı” hesab edirdi. O, 1895-ci ildə “Novoye obozreniye” qəzetinin 4115-ci sayında dərc etdirdiyi “Müsəlman qadınlarının vəziyyəti və uşaqların tərbiyyəsi haqqında” adlı məqaləsində qız məktəbinin əhəmiyyətini qadınların özlərinin köləlikdən azad olmasından başqa, həm də ailənin ümumi həyat tərzinin yaxşılaşması baxımından qiymətləndirirdi. O yazırdı ki, müsəlman qızlarının məktəbi bitirməsi ilə öz vəzifəsini yaxşı başa düşən təhsilli evdar qadınlar və analar meydana gələcək və tədricən bütün müsəlman həyat tərzini, istər ailədə, istərsə də kənarında yaxşılaşdırmağa doğru ye-

nidən qurulacaqdır. F.Köçərli ailə tərbiyəsinin yaxşılaşacağını ayrıca qeyd edirdi. O yazırdı ki, bir tərəfdən atalar öz uşaqlarının təhsilli və təcrübəli anadan tərbiyə aldığını görüb özlərini xoşbəxt hesab edəcəklər, digər tərəfdən indiyə qədər nöqərlərin və mehtərlərin himayəsində böyüyən uşaqların özləri xoşbəxt olacaqlar (14).

F.Köçərli pedaqoji fəaliyyətinin İrəvan dövründə müəllimlə, şagirdlərin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsi məsələlərinə də yaxından diqqət yetirmiş, “qaranlıqda qalanlarımızın halına yanmaq və onları mərifət nurilə işıqlandırmaq biz müəllimlərə borcdur” – deyirdi. O, heç bir çətinlikdən qorxmayan müəllimliyi ən şərəfli vəzifə hesab edənləri “ürəyi atəşli müəllimlər” adlandırırdı.

F.Köçərli “Müsəlmanlarda uşaq tərbiyəsinin vəziyyətinə dair” adlı məqaləsində deyirdi ki, müəllimlər şagirdlərin məktəbə həvəslə gəlməsinə nail olmalıdırlar. Əgər belə olarsa, “şagirdlər məktəbi özləri üçün gözəl bağça, könülaçan, qəlb oxşayan bir bəytüs-səfa (səfalı ev – H.Ə.)” bilirlər. O yazırdı: “Uşaq nə qədər bədxasiyyət olmuş olsa belə, onu məhəbbət və mehribançılıqla düzəltmək mümkündür. Əxlaq tərbiyəsi çubuq, zor və qorxu ilə ola bilməz” (15).

F.Köçərli Seyid Əzim Şirvaninin Şamaxıdakı məclis məktəbinin müvəffəqiyyətlərinə sevinirdi. Seyid Əzimin böyük məşəqqətlərə baxmayaraq xalqın oyatmaq, mədəni millətlər cərgəsinə çıxartmaq üçün çalışmasını təqdir edir. Onu “Puşkin kimi öz zamanəsinin hər bir həyatı hadisəsinə tez cavab verən” deyə qiymətləndirirdi. Firidun bəyin “heç bir Avropa təhsili almamış bu

sadə Şamaxı seyidi” adlandırdığı – Seyid Əzimin açdığı məktəb təkcə Bakı quberniyasında deyil, cəmi Qafqazdakı müsəlman ümumtəhsil məktəbləri içərisində şöhrət qazanmışdı. F.Köçərli S.Əzimin tərtib etdiyi dərsliyə də münasibət bildirmişdir.

S.Ə.Şirvanin tərtib etdiyi dərslük haqqında F.Köçərli aşağıdakı məlumatı verir: “Mərhumun tərtib etdiyi kitabçadan bir nüsxəsi ki, öz dəst-xətti ilə yazılmışdır ki, sabiqdə müsəlman şöbəsinin inspektoru olan mütəvəffa Çernyayevskiyə göndərmişdi. Həmin hekayələrdən bir neçəsini Çernyayevski öz “Vətən dili” kitablarına salmışdır. Mərhumun Çernyayevskiyə göndərdiyi məcmuə əlan bizdədir... Məcmuə üç dəftərdən ibarətdir. Əvvəlinci dəftərdə yazılıbdır: Şeyx Sədinin “Gülüstan” və “Bustan” kitablarından və bəzi həkəmanın əsərlərindən sadə və açıq türk (Azərbaycan – H.Ə.) dilinə tərcümə olunmuş nəsihətəməz hekayələr. İkinci dəftər həmçinin bu qisim hekayələrdən və 51 öyüd və nəsihətlərdən əmələ gəlmişdir.

Üçüncü dəftərin mündəricatı nəzm ilə yazılmış əxlaqi ətvərə dair timsallardan ibarətdir.

Bunlardan əlavə bir para xırdaca məzhəkələr və gül-məli hekayələr həmin dəftərə yazılıbdır ki, onların hissəsi və nəticəyi-kəlamı dürtüst və səhih isə də, özləri təlim üçün yaramaz...

Bu məzhəkələrdən və gülünc hekayələrdən başqa üçüncü dəftərdə mərhum şairin öz əli ilə bir neçə gözəl qəzəllər və aşura günü baş çapmaq barəsində Qudyal

sakini kapitan “Hadi” təxəllüsə nəzm etdiyi cavab və bir para qitələr və rübaiyyat yazılmışdır” (12, s.33-34).

F.Köçərli İrəvanda işlədiyi illərdə Rusiya müsəlmanlarının təhsil işində baş verən yeniliklərlə də maraqlanırdı. Bu cəhətdən onun məşhur tatar maarifçisi İsmayıl bəy Qaspiralı (16) ilə tanışlığı da bu dövrə təsadüf edir. İsmayıl bəy Qaspiralının maarifçilik fəaliyyəti Azərbaycan ilə də sıx bağlı olmuşdur. O, dəfələrlə Azərbaycan ziyalıları ilə görüşmüş, Azərbaycana, o zamanlar Qafqazın elm və mədəniyyət mərkəzi hesab edilən Tiflisə gəlmiş, Azərbaycanın ziyalıları da dəfələrlə Bağçasarayya, onun yanına getmişdilər.

İsmayıl bəy Qaspiralının üsuli-cədid metodunu öyrənmək üçün Rusiyanın müsəlmanlar yaşayan bir çox yerlərindən olduğu kimi Bakıdan, Qafqazdan da azərbaycanlılar Bağçasarayya getmiş, orada bu təlim üsulunu mənimsəyib öz işlədiyi məktəblərdə tətbiq etmişlər.

Azərbaycan mühitində Əlimərdan bəy Topçubaşov, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli, Firidun bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Axund Yusif Talıbzadə, Əbdüssəlam Axundzadə kimi müəllimlər, ziyalılar İsmayıl bəy Qaspiralının yaxından tanıdığı, səmimi münasibət saxladığı şəxsiyyətlər idi. İsmayıl bəy özü Qoridə, Bakıda, Tiflisdə olmuş, adları çəkilən bu ziyalılarla görüşmüş, onlar da Krımın mərkəzi sayılan Bağçasarayda olmuş və İsmayıl bəy Qaspiralının

açdığı məktəbləri, “Tərcüman” qəzetinin nəşrini əyani surətdə müşahidə etmişlər.

Firidun bəy Köçərli İ.Qaspiralını yaxşı tanıyırdı. O, 1890-cı ildə Səfərəli bəy Vəlibəyovla birlikdə İsmayıl bəyi görmək, onunla yaxından tanış olmaq üçün Bağçasarayya getmiş, onun ailəsində qonaq olmuşdur. İsmayıl bəy onları Bağçasarayda gəzdirmiş və hətta Bağçasaray məktəblərinin birində Səfərəli bəy bir nümunə dərsi də demişdir.

Firidun bəy İ.Qaspiralının xidmətlərini yüksək qiymətləndirirdi. O, Rusiya müsəlmanlarının lideri, böyük millət xadimi, türk yurdunun yol başçısı, “Tərcüman” qəzetinin naşiri və redaktoru, ustad pedaqoq, “dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasının carçısı, publisist, alim, mütərcim İsmayıl bəy Qaspiralının vəfatı münasibətilə 1914-cü ildə “İqbal” qəzetində dərc etdirdiyi məqaləsində yazırdı:

“İsmayıl bəy diriliyimizin mayası və millətimizin ruhu mənziləsindən idi. İsmayıl bəy öldü demək millətimizin çırağı söndü, həyat və sevincimizin parlaqlığı pozuldu deməkdir. Əsrin üçdə biri boyunca millətin tərəqqi və yüksəlişi yolunda yorulmadan çalışmaq, hər tərəfdən onun üzərinə yönələn oxlara sinəsini siper etmək, onun nicat və səadətine çarələr aramaq, cəhalət kimi öldürücü xəstəliklərini müalicə edib səhhət və səlamətə çıxarmaq yüngül və asan iş deyil. Bu ağır zəhmətlərə və böyük məşəqqətlərə boyun olmaq, ancaq İsmayıl bəy kimi sahib hünərlərinin və qəlbi bütövlərin əlindən gəlir...”.

F.Köçərli yazırdı ki, bizlər İsmayıl bəyi çoxdan tanıyıyıq. Bizlər Zaqafqaziya darülmüəllimində təhsil aldığımız zaman onun “Tərcüman”ı başladı çıxmağa. Bizlər o vaxtlar dünyadan bixəbər idik. Kim olduğumuza və vəzifələrimizi anlamazdıq. Mərhum “Tərcüman” isə bizi ayıldı. Bizdə yatmış hisslərimizi oyadan, bizi hərəkətə gətirən, öz vəzifələrimizi bildirən, amal, fikirlərimizə qüvvət verən bu kişi oldu. Yüzlərcə, bəlkə minlərcə bizim kimiləri onun yetirmələri və dəstpərvərləri olubdur. Məhz bu səbəbdəndir ki, indi onların ustadlarının vəfatı onlara dağdır və pərişan hal keçirəcəklər.

S.Vəlibəyovla birlikdə Bağçasarayda getmələrini xatırlayan F.Köçərili yazırdı ki, 1890-cı sənədə həqiqi Müsəlman şöbəsinin nəzdindəki ibtidai məktəbin sabiq müəllimi Səfərəli bəy Vəlibəyovla möhtərəm ustadımızı ziyarət etmək məqsədilə Bağçasarayda səfərə çıxdıq. On gündən çox İsmayıl bəy öz evində bizi qonaq saxladı. Möhtərəm həyat yoldaşı ilə bizlərə çox-çox yaxşılıqlar etdilər ki, hec vaxt o nəvəzişlər unudulmaz. F.Köçərli deyirdi ki, orada olarkən İsmayıl bəy bizi Zincirli mədrəsəsinin müdiri mərhum Əlhacı Həbibulla əfəndi ilə və Bağçasaraya digər məşhur şəxsləri ilə tanış elədi. Yeni üsulda təsis etdiyi məktəbi göstərdi. Və ümumi-təlimdə mahir olan mərhum Vəlibəyov təcrübəli müəllimlərin hüsurunda gözəl bir nümunə dərsi verdi. Bundan əlavə İsmayıl bəy Krımın bir para yerlərini bizimlə gəzib həmçinin orada yaşayan müsəlmanların yaşayış tərzini də bizi bələd etdi (17).

F.Köçərlinin fəaliyyətinin İrəvan dövründəki çox mühüm xidmətlərindən biri də onun “Azərbaycan dili proqramı”nı tərtib etməsidir. Məktəb təhsili tarixində Azərbaycan dilinin tədrisinə dair hazırlanmış proqramlar içərisində F.Köçərlinin proqramı özünün elmiliyi və əhatə dairəsinin genişliyi ilə diqqətə layiqdir.

Keçən əsrin 70-ci illərində İrəvanda Ermənistan MDA-dən əldə etdiyimiz bu proqramın tam mətni 2012-ci ildə nəşr etdirdiyimiz “Avrasiya xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair oçerklər” adlı kitabımıza daxil edərək (səh.222-229) oxuculara çatdırmışıq.

Nəticə etibarını ilə qeyd edək ki, böyük maarifçimiz, görkəmli ədəbiyyatşünas alim, ictimai xadim, publisist-yazıçı, tənqidçi və tərcüməçi Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyinin respublika Prezidenti İlham Əliyevin 14 fevral 2013-cü il tarixli sərəncamı əsasında yüksək səviyyədə qeyd olunması milli mədəniyyətimizə, onun tarixi keçmişinə hörmət və ehtiramın əlaməti kimi qiymətlidir.

§ 3. Firidun bəy Kəçərli: gürcü elmi-pedaqoji və ictimai-ədəbi mühiti

F.Kəçərlinin elmi-pedaqoji, ədəbi və ictimai fəaliyyəti çoxsahəli, çoxsaxəli, rəngarəngdir, genişdir.

F.Kəçərli tarixə, qonşu xalqların qabaqcıl ziyalılarına hörmət bəsləməklə yanaşı öz xalqını ürəkdən sevən, lakin öz vətəninin gələcəyini və istiqlaliyyətini heç bir vaxt başqa xalqların səadətindən ayırmayan, onlardan birini digərlərinə qarşı qoymayan bir humanist kimi daxil olmuşdur.

Onun fəaliyyətində uzun illər yaşadığı və işlədiyi Gürcüstan mühiti ayrıca əhəmiyyət kəsb edir. Onun nəşr etdirdiyi bir sıra məqalələri məhz “gözəl tayfa, qərənəvaz, sadədil, açıq üzlü, şirin sözlü, halal, kin və küdürsüz, nəcib bir millət” adlandırdığı gürcü xalqının görkəmli adamlarına, o cümlədən onunla birlikdə işlədiyi və ya yaxından tanıdığı müəllim, şair, yazıçı və ictimai xadimlərə həsr edilmişdir.

Gürcüstanda uşaq ədəbiyyatının banisi olan **Y.S.Qoqebaşvilinin** (1) (1840-1912) vəfatı münasibəti ilə yazılmış və “Kaspi” qəzetinin 26 iyun 1912-ci il sayında dərc edilmiş bir məqaləsini dost gürcü xalqının unudulmaz oğlu, F.Kəçərlinin təbiri ilə desək “gürcü xalqı üçün yol göstərən ulduz ola bilən” Qoqebaşvilinin həyatı və fəaliyyətinə həsr edən müəllif yazırdı ki, o, öz xalqını həqiqi və dərin bir məhəbbətlə sevirdi; özünün bütün qüvvət və bacarığını xalqına xidmət etməyə, onun

maariflənməsi, mənəvi inkişafı və maddi rifahının yaxşılaşmasına həsr etmişdi.

Uşaqların və uşaq kimi sadələvh xalqının səmimi dostu olan bu istedadlı müəllim xalqının səadət və xoşbəxtliyini maarif toxumu səpən səmərəli xalq məktəblərində görürdü. O, dərindən dərk edirdi ki, hər bir xalqın maddi yoxsulluğu, mənəvi düşgünlüyünün nəticəsində meydana çıxır. Öz xalqını belə bir yoxsulluq və düşgünlükdən xilas etmək, onu qaranlıqdan işığa çıxarmağa kömək etmək üçün Yakov Semyonoviç uzun illər boyu Gürcüstanın uzaq, qaranlıq və ucqar yerlərinə bilik toxumu yayaraq xalq maarifi sahəsində səmərəli surətdə çalışmışdır.

F.Kəçərlinin fikrincə gürcü ziyalılarından heç biri öz xalqının maarif və savadlanmasına mərhum Qoqebaşvili qədər kömək etməmişdir. Onun ana dilini öyrənmək üçün tərtib etdiyi dərsliklər və çoxlu bədii əsərləri həqiqətən işığa doğru bir pəncərə açmış və etiraf etmək lazımdır ki, onu bu mənada gürcü Kirilli və yaxud Mefodiyi adlandırmaq olar.

F.Kəçərlinin haqqında bəhs etdiyi və fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdiyi müasirlərindən biri gürcü şairi **A.Seretelidir** (2). F.Kəçərlinin “gürcü şairi Akaki Sereteli yubileyinə dair” adlı məqaləsi “Tərəqqi” qəzetinin 1908-ci il 8 və 12 dekabr tarixli saylarında dərc edilib.

F.Kəçərli A.Seretelinin həyatından, onun fəaliyyətinin bəzi zəruri məqamlarından bəhs etməklə yanaşı onun digər xalqlara qarşı məhəbbətindən və humanizmindən söz açır. F.Kəçərli yazır ki, Akaki islahat tərəfdarı idi,

rəiyyət tayfasının knyaz və mülkədarlar hökumətinin zülmündən xilas olmasını ürək yanğısı ilə bəyan edərdi. Onun bu səpgidə yazdığı məqalələri böyük həvəslə oxunurdu.

A.Sereteli çap etdirdiyi şeirlərinin birində məqsədini belə bəyan edərək deyir: “Mənim mürəkkəbim zəhər və bal ilə, sirkə və göz yaşı ilə məmzucdur (qarışıqdır – **H.Ə.**). Mən istəyirəm ki, şeirlərimi fəqir oxuduqda fəqirliyini unutsun, bədbəxt oxuyanda təsəlli bulsun və haqq-savabı hər kəs nəzmində (şeirimdə – **H.Ə.**) hiss edib xoşhal olsun, amma şeirlərimin vasitəsi ilə düşmənlərin də ürəyinə zəhər damızdırmaq istəyirəm...”

Şeirlərinin başlıca mövzusu xalqlar dostluğu və qardaşlığı ideyasının tərənnümündən ibarət olan böyük gürcü şairi A.Seretelinin yaradıcılığından F.Köçərli ehtiramla bəhs edirdi. F.Köçərli fikrincə, Akaki Seretelinin ümdə arzusu və baş fikri məhəbbət və qardaşlıqdır. Gələcək zamanda hamı millətlərin birləşib ittihad və ittifaqı və qardaş kimi mehriban dolanmaq arzusu şairin yeganə məqsədi olub, onun xəyalatını uca məqamlarda gəzdirir və bu ümumi ittifaqın ziddinə gedən təəssübkeşləri, nifaq və ziddiyyət toxumunu səpənləri, ürəklərdə kin və ədavət bəsləyənləri və bir sözlə haqq üzünə pərdə çəkənləri nifrət ilə yad edib, lənət damğasını onların alınına basırdı. Sereteli üçün hamı millətlər bərabərdir və bir-birinə qardaşdır.

Şairin ibadət eyelədiyi məbədəgahda bütün insanıyyət sığışa bilir. Onun üçün kilsə, məscid və yəhudilərin

sınaqoqu eynidir. “Çünki həqiqətdə hər bir millətin getdiyi yol əlavə isə də məqsəd birdir...”, - deyirdi.

F.Köçərli Seretelinin bu mövqeyini Azərbaycan şairlərindən Qasımbəy Zakirin nəvəsi Abdulla bəy Asi (1840-1875) ilə S.Ə.Şirvani ilə müqayisə edir və yazır ki, onların da məslək və əqidəsi və baş arzuları yalnız bir xalqın nicatı deyil, ümumiyyətlə bəşəriyyətin və insanıyyət aləminin səadətidir.

F.Köçərli bu münasibətlə S.Ə.Şirvaninin aşağıdakı beytini buna sübut kimi göstərir. S.Ə.Şirvani demişdir:

“Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var, o insandır”.

Və nəhayət, F.Köçərli məqaləsinin sonunda Seretelinin müsəlmanların da qəflətdən oyanacağına və tərəqqi edəcəklərinə ümidvar olduğunu da unutmur. Məqalədə deyilir: “Bu axır vaxtlarda knyaz Akaki “Müsəlman qardaşlarıma” sərlövhisində yazdığı bir şeirində müsəlmanların qəflətdən ayılmağını müşahidə edib, onları təbrik, ülum və fənnin təhsilinə təşviq, ittihad və ittifaqa tərgib edib deyir: “Çox çəkməz ki, sizi zəif, bacarıqsız və elmsiz bilənlərdən siz qüvvətli, bacarıqlı və elmlilə olarsınız...” Həyat, Azərbaycan xalqının bu günkü durumu A.Sereteli və F.Köçərli arzu və fikirlərinin çin olduğunu, doğruluğunu təsdiq etdi.

F.Köçərli haqqında bəhs etdiyi gürcü müasirlərindən biri də Lomouridir. *N.İ.Lomouri* (3) (1852-1915) görkəmli gürcü yazıçısı və pedaqoqu idi. O gürcü ictimai və ədəbi-bədii, elmi-pedaqoji fikir tarixində mühüm yer tutan xalqçılar cərəyanına mənsub olmuş,

kəndlilərin həyat və məişətini əks etdirən hekayələr yazmışdır. O, uşaq və gənclərin təlim-tərbiyə və təhsil işlərində islahatlar aparmağa, dönüş yaratmağa çalışmış, köhnə sxolastik tədris üsullarına qarşı mübarizə aparmışdır.

F.Köçərli dost və müəllim N.İ.Lomourinin xatirəsinə xüsusi məqalə həsr etmişdir. Məqalə onun vəfatı münasibətilə yazılmış və Bakıda rus dilində çıxan "Kaspi" qəzetində çap olunmuşdur (22 aprel 1915, №88). F.Köçərli ilə N.İ.Lomourini birləşdirən onların hər ikisinin Qori Müəllimlər Seminariyasında birgə fəaliyyət göstərmələri idi. Bu səbəbdən də F.Köçərli ona hərtərəfli bələd idi. F.Köçərli həmin məqaləsində Lomourinin bir çox gözəl keyfiyyətləri barəsində ürək sözlərini belə bəyan edir: "...N.İ.Lomouri gürcü dilinin gözəl bilicisi və belletrist sayılırdı. O, öz povest və romanları ilə gürsü ədəbiyyatını bəzəyib zənginləşdirmişdir. Heç kəs gürcü qadınlarının kədərli taleyini, kəndlilərinin qəm və əzablarını N.İ.Lomouri kimi sənətkarlıqla təsvir etmir".

Nikolay İosifoviç bir tərbiyəçi və ustad kimi uşaq qəlbini gözəl bilən təcrübəli bir müəllim idi, şagirdlərə ata məhəbbəti bəsləyirdi. Onun gənclərin tərbiyəsinə olan münasibətinin əsasını, şüurlu tələbkərlilik və ciddiliklə dolu insanpərvərlik təşkil edirdi. O, seminariya şagirdlərinin hamısına eyni münasibət bəsləyir və gürcülərlə gürcü olmayanlar arasında fərq qoymurdu. Belə bir münasibətə görə, seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin şagirdləri onu xristian pansionunun şagirdlərindən az sevmirdilər. F.Köçərli deyirdi: "Bir yoldaş

kimi Nikolay İosifoviç səmimi insan idi: diqqətli, qayğıkeş və xeyirxah bir insan kimi o, yoldaşın və dostun səadəti üçün öz mənafeyini qurban verməyə hazır idi. Seminariya müəllimləri arasında ümumi hörmət və məhəbbət qazanmışdı. Heç kəs gənc nəslə Nikolay Osifoviç kimi təsəlli verməyi, yaxşı məsləhətlər etməyi bacarmırdı".

N.İ.Lomourinin bu insani keyfiyyətlərinə dərinədən bələd olduğundan F.Köçərli onun ölümündən kədərənmiş və dost gürcü xalqının tanınmış şəxsiyyətlərini bir-birinin ardınca vəfat etmələri haqqında kədərli xəbəri ürək ağrısı ilə qarşılamışdı. "Dost və müəllim N.İ.Lomourinin xatirəsi" adlı həmin məqaləsində F.Köçərli yazırdı: "Hansısa uğursuz bir tale bədbəxt Gürcüstanı təqib edir. Onun gözəl və cavan qüvvələri... Elm, mədəniyyət və ədəbiyyat nümayəndələri bir-birinin ardınca əbədi olaraq dünyanı tərk edirlər.

İndi Qori şəhərindəki Müəllimlər Seminariyasının müəllimi, gürcü yazıçısı və pedaqoqu N.İ.Lomourinin ölümü haqqında kədərli bir xəbər alınmışdır.

Hələ bir az bundan əvvəl yerli gürcü şairi Akaki Seretelinin cənazəsini Qoriyə yola salarkən Nikolay İosifoviç gözləri yaşarmış halda aşağıdakı sözləri dedi: "Şvidobit, şvidobit (əlvida – H.Ə.), əziz və unudulmaz dost! Tezliklə başqa, gözəl bir dünyada görüşərik..."

Onun peyğəmbərənə dediyi sözlər düz çıxdı. O, öz dost və müəlliminin ayrılığına uzun müddət dözə bildi və ardınca ora, gedər-gəlməzlər dünyasına getdi".

***

F.Köçərlinin Gürcüstan elmi-pedaqoji və ədəbi mühtindən bəhs edərkən *A.O.Çernyayevski* haqda bir neçə söz deməmək günah olardı.

F.Köçərlinin təqdir etdiyi pedaqoq-maarifçilərdən biri məhz onun müasirlərindən olan öz müəllimi – Azərbaycan xalq müəllimlərinin ilkin dəstəsinin hamisi və tərbiyəçisi, ZMS Azərbaycan şöbəsinin müdiri, Şərqdə sövtü üsulla yazılmış ilk ana dili dərsliyimizin – (“Vətən dili” Tiflis - 1882) müəlifli olan A.O.Çernyayevski (1840-1894) idi.

F.Köçərlinin pedaqoji irsində A.O.Çernyayevskinin fəaliyyəti ayrıca yer tutur. Köçərli hər şeydən əvvəl Çernyayevskinin şagirdlər arasında qazandığı çox böyük nüfuzu haqlı olaraq ön plana çəkmiş və bu istedadlı müəllimin pedaqoji fəaliyyətində uşaqların qəlbinə girmək və onlara şəxsi nümunə göstərməyi ayrıca qeyd edirdi.

F.Köçərli özünün sevimli müəllimi Çernyayevskinin vəfatının ildönümü münasibətilə 14 dekabr 1895-ci ildə “Novoye obozreniye” qəzetində dərc etdirdiyi “A.O.Çernyayevskinin xatirəsi” adlı məşhur məqaləsində “Vətən dili” dərsliyini yüksək qiymətləndirir, istər azərbaycanlı şagirdlərin, istərsə də rusların bu dili öyrənməsində “Vətən dili”ni əvəzsiz mənbə, nümunəvi dərslik hesab edirdi. O, sonralar A.O.Çernyayevskinin vəfatının 20 illiyi ilə əlaqədar yazdığı və 7 dekabr 1914-cü ildə “Kaspi” qəzetində dərc etdirdiyi digər bir məqaləsində isə yazırdı ki, türk-tatar sistemli dillərdə danışan xalqlar arasında ilk dəfə sövtü üsulla dərs keçmək təşəbbüsü

bilavasitə həmin dərslik və Qori seminariyası ilə bağlı olmuşdur. O, yazmışdır: “Tamam islam aləmində bu təşəbbüs birinci dəfə Azərbaycanda ortaya çıxmışdır. Ana dili təlimində ondan istifadə edilməsi Azərbaycan məktəb tarixində mühüm pedaqoji hadisə idi. Azərbaycan ziyalılarının bütöv bir nəslə bu kitabdan dərs almışdır”.

Bütün bunlara görə ki, F.Köçərli azərbaycanlı gənclərin təhsilinin inkişafında böyük xidmətinə görə A.O.Çernyayevskinin adına Şamaxıda məktəb açmağı təklif edirdi.

Qədirbilən xalqımız F.Köçərlinin bu arzusunu yerinə yetirmiş, unudulmaz müəllim, tanınmış maarifçi A.O.Çernyayevskinin doğulduğu Şamaxı rayonundakı Mərzə kənd məktəbinə onun adını vermiş və məktəbin həyatında ona heykəl qoymuşdur.

Nəticə etibarilə qeyd etmək ki, qonşu və qardaş gürcü ziyalılarının bir neçəsi haqqında F.Köçərlinin yazdığı ürək dolusu məqalələr, burada deyilən sözlər XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-gürcü elmi-pedaqoji və ədəbi əlaqələrinin qızıl səhifələrini təşkil edir.

Bünövrəsi Qori Müəllimlər Seminariyası ilə bağlı olan bu əlaqələr zaman-zaman get-gedə daha da inkişaf etmiş, sovetlər birliyi dövründə yeni forma və məzmun kəsb etmişdir.

Azərbaycan elmi-pedaqoji ictimaiyyətinin qabaqcıl nümayəndələri, ilk növbədə əməkdar elm xadimi Əhməd Seyidov, akademiklərdən Mehdi Mehdizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor Hüseyn Əhmədov, professorlardan Nurəddin Kazımov, Əliheydər Həşimov,

§ 4. Məşhur maarifçi, böyük ziyalı və «ürəyi atəşli» müəllim

Ağahəsən Rzayev, Zahid Qaralov, Əmrulla Paşayev və başqalarının qardaş gürcü pedaqogika elminin patriarxı hesab edilən D.O.Lordkipanidze, SSRİ PEA-nın müxbir üzvü, Gürcüstan Pedaqoji Elmlər Akademiyasının prezidenti N.Ş.Vasadze, bir müddət Tbilisi pedaqoji institutunun rektoru olmuş, pedaqoji elmlər doktoru, professor V.V.Qaqua və başqaları arasında yaranmış dostluq ənənələri iki qonşu, iki qardaş xalq arasında əlaqələrin inkişafına güclü təkan vermişdir.

Və nəhayət, keçən əsrin sonlarında müstəqillik əldə edən Gürcüstan ilə Azərbaycan Respublikaları arasında yaranan yeni iqtisadi, sosial, həmçinin elmi-pedaqoji əməkdaşlıq bu dostluğun ən yüksək zirvəsini təşkil edir.

Azərbaycan xalqının Ulu Öndəri, tarixə müstəqil, suveren Azərbaycan dövlətinin memarı kimi daxil olmuş Heydər Əliyevin daimi diqqət mərkəzində saxladığı bu müqəddəs xalqlar dostluğu bu gün onun ləyaqətli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının hörmətli Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən ləyaqətlə və şərəflə davam etdirilir.

F.Köçərlinin elmi-pedaqoji və ədəbi-ictimai fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsi olan və haqqında söhbət etdiyimiz onun gürcü pedaqoji və ədəbi nümayəndələri haqqında vaxtında söylədiyi fikirlər, ziyalılar arasında yaranmış və inkişaf etmiş bu əlaqələr təkcə tarixi xarakter daşımır, bu günümüz üçün də xarakterikdir və əhəmiyyətlidir. Gənc nəslin vəzifəsi bu nəcib və xeyirxah ənənələri davam və inkişaf etdirməkdir.

“F.Köçərli böyük müəllimlər nəslini tərbiyələndirib yetişdirən “ürəyi atəşli” bir müəllim... ədəbiyyat tənqidçisi,... görkəmli bir mühərrir... yorulmaz bir ədəbiyyat tarixçisi idi”.

Abbas Zamanov

Firidun bəy Köçərli zəngin elmi-pedaqoji və ədəbi-tənqidi yaradıcılığı ilə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin, o cümlədən ədəbiyyatımızın, xüsusilə də pedaqoji fikrimizin inkişafında mühüm xidmətləri olan görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir.

F.Köçərli mədəniyyət tariximizə ilk öncə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair ilk əsərlərin müəllifi kimi daxil olmuşdur. Onun 1903-cü ildə rus dilində nəşr etdirdiyi «Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı», həmçinin 1908-ci ildə yazdığı, lakin yalnız 1925-1926-cı illərdə çap edilmiş 2 cild 4 hissədən ibarət olan məşhur «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» adlı dəyərli tədqiqat əsərləri qiymətli mənbə kimi bu gün də öz dəyərini saxlayır.

Tanınmış ədəbiyyatşünas Abbas Zamanovun sözləri ilə desək, «böyük müəllimlər nəslini tərbiyələndirib yetişdirən «ürəyi atəşli» bir müəllim, müasiri olan yazıçıların inkişafına ciddi təsir göstərən ədəbiyyat tənqidçisi, zamanın mühüm ictimai-siyasi hadisələrinə

səs verən görkəmli bir mühərrir, nəhayət, Azərbaycan xalqının ədəbi irsini coşqun ilhamla tədqiq edən yorulmaz bir ədəbiyyat tarixçisi idi» (1, səh.125). F.Köçərli eyni zamanda tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur. O, «Təlimati-Sokrat» kitabını (1881), A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, A.B.Koltsov və A.Seretelinin bəzi əsərlərini Azərbaycan dilinə, M.F.Axundzadənin «Aldanmış kəvakib» əsərini isə rus dilinə tərcümə etmişdir.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında da onun xidmətləri böyükdür. 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi «Balalara hədiyyə» adlı əsəri bu cəhətdən xarakterikdir.

F.Köçərli ədəbiyyata qüdrətli bir tərbiyə vasitəsi kimi baxırdı. Onun fikrincə hər bir ədib və şairin başlıca arzusu məhz oxucusunun qəlbinə girməkdən, ona təsir göstərməkdən ibarətdir. Ancaq yüksək hisslər, nəcib duyğular əsasında ürək qanı ilə yazılan əsərlər belə böyük bir təsir gücünə malik ola bilər.

F.Köçərlinin adı Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinə görkəmli ziyalı, müəllim, metodist, maarifçi-demokrat kimi daxil olmuşdur.

F.Köçərlinin çox mühüm xidmətlərindən biri özünün müasirləri ilə yanaşı Azərbaycanın XIX əsr görkəmli nümayəndələri barəsində xeyli və əsaslı məlumat verməsidir. O, hələ 1885-1895-ci illərdə İrəvanda müəllimlik edərkən yerli ziyalıları axtarıb tapır və onlarla dostluq əlaqələri yaradırdı. F.Köçərlinin İrəvanda dostları sırasında Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə «Bəzmi», Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund

Əhmədov «Müttələ», Axund Mirzə Əli, Mirzə Abbas Məhəmmədov, Hacı Seyid Rza Əmirzadə «Sabir», Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbrizli və başqaları var idi. F.Köçərli irəvanlı ziyalıların ədəbi və maarifçilik fəaliyyətlərinə xüsusi diqqət verir və onları yüksək qiymətləndirirdi.

F.Köçərli İrəvan ziyalılarından söhbət açarkən deyir ki, Şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra olub, Axund Molla Məhəmməd İrəvani kimi böyük alim və müctəhidlər yetiribsə də, axır vaxtlarda belə fazil və alim şəxslərdən və dəqiq ədiblərdən və xoştəb şairlərdən məhrum qalıbdır. Elm və mərifət əshabı varsa da, onların ədədi əsvama nisbət çox azdır, yoxluq mənzələsindədir. İrəvan şairlərindən məşhuru Məşhədi İsmayıl Hacı Kazımzadə «Bəzmi» təxəllüsüdür» (2, səh. 202)

F.Köçərli Məşədi İsmayıl «Bəzmi» (1846-1888) haqqında yazır ki, «bizim məktəblərdə ata-babadan bəri işlənən köhnə qayda üzrə dərs verməyin qüsurunun anlayıb, üsuli-sövti ilə təlim vermək üçün özü təzə bir əlifba tərtib etmişdi...O, öz işində sabitqədəm və möhkəm dururdu... Şeirlərinin çoxu qəzəl, rübai və müxəmməs formasında olub. (2, səh. 203)

F.Köçərli Mirzə Kazım «Müttələ» (1832-1892) haqqında isə aşağıdakı məlumatı verir: «Mirzə Kazım cənabları ilə biz yaxın aşına idik və tez-tez onunla görüşüb, təlim və tədris məsələlərindən bəhs və söhbət edərdik. Mərhumun təlim-tərbiyə məsələlərindən səva fikri-zikri yox idi».

Məşədi Molla İsmayıl Hacı Kazımovun (1845-1888) 1882-ci il mart ayının 28-də açılan ana dili məktəbinin bütün İrəvan quberniyasında böyük şöhrət qazanmasından xəbər verir.

F.Köçərli Axund Mirzə Əlini oxucularına «artıq qeyrətmənd və çalışqan cavan bir müəllim» kimi təqdim edir. (3, səh.128)

F.Köçərlinin fəaliyyətində XIX əsr Azərbaycan klassik şair və yazıçılarının yaradıcılığına həsr etdiyi məqalələr ayrıca əhəmiyyət kəsb edir və bu gün ən mötəbər mənbə kimi çox qiymətlidir.

F.Köçərli XIX əsrdə Rusiyada və Qərbi Avropada böyük şöhrət qazanan Azərbaycanda ilk maarifçilik ənənələrinin formalaşmasında xüsusi rolu olan M.Ş.Vazehi (1792-1852) filosof adlandırır və M.F.Axundovu ruhani olmaq fikrindən bilmərrə daşındırmağını xüsusi vurğulayır. O, yazırdı: «Bəli, Mirzə Şəfi cavan Fətəlinin aqlını, fitri zəkavət və fərsətini müşahidə edib və gözlərindən yağan anlaq və mərifət nurunu dərk edib, gələcəkdə ondan böyük xidmətlər vüqqa gəlməsini Mirzəyə bəşarət verir və onunla bir neçə müddət görüşüb danışandan sonra filosof Mirzə Şəfi cavan Fətəlinin fikir və xəyalatını başqa bir sənətə çevirir» (4, səh. 427).

F.Köçərlinin böyük hörmətlə yad etdiyi müasirləri arasında M.F.Axundov ayrıca yer tutur. Onun 1911-ci ildə Tiflisdə «Kultura» mətbəəsində kitabça şəklində çap etdirdiyi «Mirzə Fətəli Axundov həzrətlərinin təvəllüdündən yüz il mirur etmək münasibəti ilə yazıl-

mış risaləyi yadigarənidir» adlanan bu kitabça xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

F.Köçərlinin tanınmış tədqiqatçılarının, o cümlədən «Seçilmiş əsərləri»nin tərtibçilərindən olan K.Talıbzadə ilə N.Məmmədovun fikrincə bu kitab «inqilaba qədər M.F.Axundov haqqında yazılmış ilk qiymətli tədqiqat əsəridir (5, səh.318). 1911-ci ilin dekabrında Tiflisdə M.F.Axundovun anadan olmasının yüz illik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqda Köçərli bu kitabın əsasında məruzə etmişdir. (o vaxtlarki bəzi mənbələrdə M.F.Axundovun anadan olması 1911-ci il kimi göstərilirdi. Bu səbəbdən də onun 100 illik yubileyi 1912-ci ildə deyil, 1911-ci ildə qeyd edilmişdir. Lakin M.F.Axundov özü tərəfindən yazılmış və «Kəşkül» qəzetinin 1887-ci ildəki 43, 44 və 45-ci saylarında dərc edilmiş «tərcümeyi-hal»da təvəllüd ili 1812-ci il qeyd olunmuşdur.

F.Köçərli M.F.Axundovun yaradıcılığına böyük qiymət vermişdir. O, M.F.Axundova bizim böyük və möhtərəm ədibimiz, milli ədiblərimizin atası, dram əsərləri yazanlarımızın kamil ustası, ədəbiyyatımızın fəxri, əvvəlinci dram yazanlarımız və müqtədir mütəfəkkirimiz hesab edirdi. O yazırdı: «Mirzə Fətəlinin təbində elə bir zəriflik, yaratmaqlıq qüdrəti, yoxdan vicuda gətirməklik qüvvəsi var imiş ki, bunun misli az mühərrirlərdə müşahidə olunur. Bu bir Allah vergisidir ki, hər qələm əhlinə nəşib olmaz, ədiblik iddiasına düşən məsud qılmaz» (5, səh. 243).

F.Köçərli həmin əsərində M.F.Axundovun həyat yoluna işıq salır, onun yaradıcılıq yolunu ardıcılıqla şərh edir, oxucuya çatdırır və yüksək qiymətləndirir.

F.Köçərli həmin əsərinin sonunda bu vaxta qədər onun qədrinin bilinmədiyindən xəcalət hissi keçirməyi də unutmur. Əsər bu sözlər ilə bitir: «bu anacan biz qəflətdə olduq, sənin qədrini bilmədik, kərəm et, bizi əfv qıl. Bundan sonra bacardığımız xidməti haqqında müzayiqə etmərik, sənin adına kitabxanalar və məktəblər güşad edərək, əsərlərini çap etdirib əbnayivətən arasında yayarıq ki, onları mütalib edib, amal və əfkarını bilsinlər, nicat və səadət yoluna düzəlsinlər...» (5, səh. 275)

Böyük maarifçi və ziyalı F.Köçərlinin arzuları zamanəmizdə artıqlaması ilə həyata keçirildi. Qədir bilən xalqımız böyük ədib və maarifçi M.F.Axundovun xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Bu gün Azərbaycanın kənd və şəhərlərində bir çox mədəni-maarif müəssisələri onun adını daşıyır. Respublikanın Mərkəzi Dövlət kitabxanasına onun adı verilmiş, Paytaxt Bakıda heykəli ucaldılmış, vətəni - Şəki şəhərində mənzil muzeyi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə M.F.Axundovun əsərləri latın qrafikası ilə kütləvi şəkildə üç cilddə yenidən nəşr olunaraq ölkə kitabxanalarına hədiyyə edilmişdir.

F.Köçərlinin ədəbi və pedaqoji irsində diqqətəlayiq cəhətlərdən biri də «Müsəlmanlar arasında məşhur ictimai xadimlərdən biri» adlandırdığı Həsən-

bəy Zərdabi haqqında söylədiyi dərin məzmunlu fikirləri idi. Tiflisdə rus dilində nəşr edilən «Zaqafqazye» qəzetinin 6 dekabr 1907-ci il tarixli 256-cı sayında «Müsəlmanlar arasında» ümumi başlığı altında çap etdirdiyi məqaləsində yazırdı: «Böyük həyatı təcrübəyə və fitri zəkaya malik olan Həsənbəy hər şeydən daha çox bizim məktəblərin təbii ehtiyaclarına və tələblərinə diqqət yetirirdi; o boş və gurultulu ibarətləri sevmirdi və həyatla az tanış olan bəzi gənc pedaqoqların söylədiyi nitqlər, görünür, onu dilxor edib əhvalını pozurdu, bütün bunlarla birlikdə, onda böyük səbr var idi və başqalarının mülahizəsinə lazımı bir hörmətlə yanaşırdı» (5, səh. 151).

F.Köçərli Həsənbəyin xidmətlərini yüksək qiymətləndirir, onun öz həm- məzhəblərinin oyanmasına ilk təkan verən hesab edir, Həsənbəyin «Əkinçi» qəzetinin məqsədini müsəlmanların mədəniyyətsiz kütlələri arasında faydalı kənd təsərrüfatı biliklərini yaymaqda, bilik və elm ziyasını müsəlmanların cahil kütlələri arasında təbliğ etməkdə, elmi-əbdanla peyğəmbərimizin dünyəvi elmlərin həyat üçün əhəmiyyəti və zəruriyyəti haqqındakı sözlərinin əhəmiyyət və mənasını bərpa etmək məqsədini qeyd edirdi. F.Köçərli deyirdi ki, bu qəzet öz qüvvəsi daxilində cəhəlt zülmətdən Allahın işıqlı dünyasına çıxmaqda öz həmməzhəblərinə kömək etməyə borcludur.

F.Köçərlinin Həsənbəylə ilk tanışlığı Qafqaz müsəlman müəllimlərinin 15 avqust 1906-cı ildə Bakıda keçirilmiş birinci qurultayında baş vermişdir. Həsənbəy həmin qurultaya sədr seçilmişdir. F.Köçərli yazır

ki, onun yaşının çox olmasına baxmayaraq pedaqoji xarakter daşıyan hər hansı bir məsələnin həllində o canlı zəkaya, xeyli təcrübə və biliyə malik olduğunu bürüzə verirdi.

F.Köçərlinin haqqında ürək yangısı ilə bəhs etdiyi şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan ədəbi və pedaqoji fikrin görkəmli simalarından olan Seyid Əzim Şirvanidir. F.Köçərlinin fikrincə Hacı Seyid Əzim Şirvani nəinki yalnız Şirvan vilayətinin, bəlkə tamam Azərbaycan türklərinin böyük və əzəmətli süarasından biri olub. Onun şən-şöhrəti və yüksək rütbəsi hal-hazırda vətən oğlanlarının arasında (2, səh.29) kamalınca məşhur olmayıbsa da gələcəkdə olmasına şübhə yoxdur.

F.Köçərlinin S.Ə.Şirvani ilə bağlı belə narahatlığına səbəb onun əsərlərinin vaxtında çap edilməməsi, çap edilənlərin isə səliqəsiz, «həddən ziyadə səhv və qələtlər» olması idi. Bu hala acıyan F.Köçərli vurğulayırdı «Əgər Hacı Seyid Əzim kimi şair, Avropa əhlini hələ kənarda qoyaq, bizim qonşularımız erməni və gürcü tayfalarının içində vücuda gəlmiş olsaydı, onların əsərləri dəfələrlə çapdan çıxıb, oxucular arasında bir dərəcədə intişar tapardı ki, uşaqdan böyüyə kimi hamısı onları oxuyub əksəriyyətini əzbərdən bilərdilər». Bununla belə F.Köçərli gələcəkdə bizim ədəblərimizin də qədr-qiyəti bilinəcək, qəflət yuxusundan ayılmış millətimizin zirək və qədrşünas balaları onların məşhur adlarını şöhrətlərini uca məqama qaldıracaqlar.

F.Köçərli S.Əzimi farsların Sədisi və Hafizi ilə müqayisə edir, onu rusların Puşkininə, ingilislərin Bayronuna və polyakların Miskevicinə bərabər tutur, pedaqoji və ədəbi fəaliyyətinin uğurlarından ətraflı bəhs edir.

Nəhayət, şairlərimizin məşhurlarından biri olan Sabir haqqında da F.Köçərlinin fikirləri maraqlıdır. O, Sabiri əsrimizin ən müqtədir, ən qüdrətli, güclü, qüvvətli, bacarıqlı və yaxşı təbi olan, istedadlı şairlərindən biri kimi qiymətləndirmişdir. F.Köçərli «Molla Nəsrəddin» jurnalında (22 may 1911-ci il, № 19) çap etdirdiyi «Sabir haqqında» adlı məqaləsində oxuyuruq: onun «Molla Nəsrəddin» səhifələrində dərc olunmuş şeirləri oxucuları bir yandan güldürür, bir yandan da ağladır. «Onun yazdığı şeirlərin çoxu açıq və sadə ana dilində olub, məişətimizin eynini göstərdiyinə görə əzbər öyrənilirdi» (5, səh. 276). F.Köçərli Sabiri S.Əzimin dəstpərvərdəsi, yəni yetişdirməsi hesab edirdi.

F.Köçərlinin çox mühüm xidmətlərindən biri də Azərbaycanın görkəmli şair və yazıçıları ilə bərabər məşhur müəllim və məktəbdarlar haqqında da müfəssəl məlumat verməsidir.

F.Köçərli 1887-ci ildə Bakı şəhərində əsası dövrün məşhur pedaqoqlarından olan S.M.Qənizadə ilə H.Mahmudbəyov tərəfindən qoyulmuş və tariximizə «Rus-azərbaycan məktəbi» adı ilə daxil olan məşhur təhsil ocağının 25 illiyi ilə əlaqədar yazdığı məqalə bu cəhətdən çox xarakterikdir. F.Köçərli S.M.Qənizadənin dördü bir əsr xalq maarifi yolunda ləyaqətlə

çalışdığını yüksək qiymətləndirir, böyük hünər hesab edirdi. O yazırdı ki, 25 il xalq maarifi yolunda çalışmaq böyük hünərdir. «Bizim maarif qədri bilməyən avam camaat arasında bu əmrə əmələ gətirmək daha böyük hünərdir» (5, səh. 288)

F.Köçərli müəllimliyi özünə peşə seçib ömrünün sonunadək bu peşəyə sadıq qalanları yüksək qiymətləndirir, bu sənətin ağırlığına dözməyib, başqa yüngül işlə, yaxud avam camaatın nəzərində daha hörmətli sayılan vəzifələrə, o cümlədən polisdə xidmətə gedənləri tənqid atəşinə tuturdu.

F.Köçərlinin 1912-ci ildə qələmə aldığı «Soltan Məcid Qənizadə» adlı məşhur məqaləsində deyilir: «Çox müəllimlərimizin müəllimlik sənətindən qaçmasına, bir tərəfdən, bu sənətin ağırlığı və qiymətsizliyi, o biri tərəfdən də camaatımızın bu müqəddəs sənətə alçaq bir nəzərlə baxması səbəb olur».

Sözünə davam edən F.Köçərli yazır ki, «Çox qabil və müəllimlik işlərində mahir vücudlar bu sənətin ağırlığına tab gətirməyib, öz şəxsi mənfəətlərini nəzərə almışlar, bunlar məktəbin qapısını bağlı və məsum balaları gözü yaşlı və ürəyi dağlı qoyub, başqa xeyirli, yüngül və avam nəzərində hörmətli sayılan qulluqlar dalınca getmişlər».

F.Köçərli S.M.Qənizadənin müəllimlik peşəsinə daim sadıq qalmasını və bu sahədə böyük hünər göstərməsini xüsusi vurğulayırdı. O ürək ağrısı ilə olsa da böyük iltiharla deyirdi ki, müəllimliyin ağır işlərini, müqəddəs vəzifə və təkliflərini əmələ gətirməkdə sabitqədəm durub, hünər göstərən müəllimlə-

rimizdən biri də möhtərəm bəradərimiz Soltan Məcid Qənizadə cənablarıdır ki, iyirmi beş il sərəsər maarif yolunda dili, fikri və qələmi ilə səy etməkdədir.

F.Köçərli S.M.Qənizadənin həyatı və fəaliyyətindən böyük iltiharla bəhs edir, onun yazdığı bədii əsərləri yüksək qiymətləndirir, tədris vəsaitləri hazırlamasını xüsusi qeyd edirdi. Həmin məqalədə deyilir: Təlim və tədrisə lazım olan kitablarla bərabər türk dilində bir çox hekayə və romanlar yazmışdır ki, bunların hər birinin başqa vəsf və tərifi ehtiyacı vardır. Uşaqlar üçün nəzm ilə yazdığı «Tülkü və çaqçaq bəy» nağılı Qənizadənin təbi-səlim sahibi olduğuna şəhadət verir. «Məktubati-Şeydabəy Şirvani» sərlöv-həsi ilə yazdığı «Müəllimlər iltiharı» və «Gəlinlər həmayili» adlı kitabçalar Qənizadənin iqtidarlı bir ədib olduğunu bildirir. Bu əsərlərin hər birində təzə fikirlər, vüsətli xəyallar, dərin mənalar, nazik işarələr, gözəl əqidələr var ki, hər kəsə onları oxumağı tövsiyə edirik. (5. səh. 291)

F.Köçərli millətin naxoşluğunu müalicə edənlərə, xalqı cəhalət qaranlığından işıqlığa çıxaranlara - müəllimlərə ümid edirdi. O yazırdı ki, «müəllimlərin səyi və qeyrəti sayəsində çox qövm və təyfalar xoşbəxt olub ağ günə çıxıblar, şan və hörmət qazanıblar, dövlət və qüvvət kəsb ediblər».

O, haqlı olaraq qeyd edirdi ki, müəllim məktəbin canı və içində olduğu camaatın çırağı məqamındadır. Müəllim öz peşəsini sevsə, öz şagirdlərini övladı kimi istəsə, onların təlim və tərbiyəsinə can yandırsa, əhəlinin gözünü açmağa və xeyir verici biliklər ilə onları

həyata hazırlasa böyük kəramətlər göstərər, xalqın rəğbət və hörmətini qazanar. Köçərli belələrinə misal olaraq İsa bəy Abakarov ilə Əhmədağa Mustafayevi göstərirdi.

İsabəy Abakarov Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan Zaqatalada anadan olub. O, 1884-cü ildə Qori müəllimlər seminariyasını bitirib, onun həyatı və müəllimlik fəaliyyəti əsasən Qazax qəzasının Birinci Şıxlı kənd məktəbi ilə bağlı olub. Sənədlərdən birində deyilir: «Burada məktəb açılana qədər əhali oğruluq və adam öldürmək kimi kütləvi cinayət törədirdi. Məktəb açıldıqdan sonra bunlar azalıb, məişətdə də yaxşılığa doğru çox dəyişiklik olub. Əhali öz uşağını böyük həvəslə məktəbə qoyur, hətta qızlar üçün xüsusi şöbə açmağı xahiş edirlər» (6, səh 245- 246)

Məhz bütün bunların nəticəsidir ki, F.Köçərli Azərbaycan xalqının həyat tərzinə, adət-ənənələrinə, təlim-tərbiyə, elm və maarif məsələlərinə həsr etdiyi və «tərəqqi» qəzetinin 1908-ci ilin dekabr və 1909-cu ilin fevral aylarındakı saylarında nəşr etdirdiyi «məişətimizə dair» adlı silsilə məqalələrindən birində, «müəllimlərimiz və onların halı» başlıqlı üçüncü məqaləsində yazırdı: Müəllim məktəbin canı olduğunu və məhəbbət ilə çox işlər açdığını əcnəbi qövm və tayfaların içində görürük. Bizim müsəlmanlar dəxi belə həqiqi millət xadimlərindən məhrum deyillər. Kənd müəllimlərinin içində İsabəy Ağakarov, Əhməd ağa Mustafayev kimi bir neçə möhtərəm şəxslər var ki, həqiqətdə millət xadimi olub, canı- dildən təlim və tərbiyə işlərinə ömürlərini sərf ediblər. (5, səh.200)

F.Köçərli deyirdi ki, İsabəyin haqqı bizim üstümüzdə çoxdur. İsabəy bizim Pestalotsimiz (6), məqamındadır. Və lakin belələri çox azdır, beş- on nəfər ancaq tapılar. Yerdə qalanları öz şüglərinə soyuyubdur, ürəklərində olan atəş sönübdür və hər şeyə həyat verən məhəbbət çeşməsi quruyubdur. Bunlardan hər birisi iyirmi ildən ziyadədir ki, müəllimlik etməkdədir. Bunlar qulluq sarıdan artıq bir tərəqqi etməyiblərsə də və tərəqqi etmək qeydinə dəxi düşməyiblərsələr də, camaatın məhəbbətinə şayəstə (layiq-**H.Ə.**) olublar. Hansı kənddə müəllimlik ediblərsə, orada mərifət çırağını yandırır, əhalinin gözlərini açıb, mənəvi tərəqqilərinə bais olublar. İsabəyin təhti-tərbiyəsindən yüzlərcə rəiyyət balaları çıxıb, kamali-təhsil edib, çörək sahibi olublar. İsabəy çox fəqir şəxslərin övladına atalıq edib, azacıq məvacibindən onlara xörək və puşak verib oxudubdur. İmtahan mövsümündə onları öz xərci ilə Tiflisə, Gəncəyə, Qoriyə göndərər və çox vaxtı özü aparıb bəzisini sənət məktəbinə, kimisini fərdşer şkolasına, kimisini seminariyaya və hətta bir neçəsini gimnaziyaya qoyubdur.

Müəllimlik sənətinin qədrinin böyük bilicisi olan və onu yüksək qiymətləndirən unudulmaz maarifçi, ustad pedaqoq olan F.Köçərlinin böyük fəxrlə adını çəkdiyi Əhməd ağa Mustafayev 1864-cü ildə Qazax qəzasının Salahlı kəndində anadan olub. 1885-ci ildə Qori Müəllimlər seminariyasını bitirib. 50 ildən artıq kənd məktəblərində müəllimlik etmiş, Təkcə Salahlı kəndindən Qori seminariyasına 30-dan artıq tələbə

hazırlamışdır. Onun yetirmələri 1910-cu ildə DİLİCAN-da öz müəllimlərinin 25 illik yubileyini qeyd ediblər.

1920-ci ildə F.Köçərli Qazaxa köçürdüğü Müəllimlər seminariyasının müdiri vəsifəsindən getdikdən sonra Ə.Mustafayev bu seminariyanın müdiri təyin olunub. (7, səh.27)

F.Köçərli Azərbaycan xalqının tərəqqisinə böyük inam bəsləyirdi. O, məşhur gürcü şairi Akaki Seretelinin «müsəlman qardaşlarıma» sərlöv'həli şeirində müsəlmanların qəflətdən ayılmağını müşahidə edərək dedi ki «Çox çəkməz ki, Sizi zəif, bacarıqsız və elmsiz bilənlərdən siz qüvvətli, bacarıqlı və elmi olacaqsınız» fikrinə inanırdı. Həyat A.Sereteli və F.Köçərlinin arzu və fikirlərinin doğruluğunu təsdiq etdi.

F.Köçərli pedaqoji fəaliyyəti ilə bərabər ədəbi və publisistik məqalələri ilə dövrünün bir çox vacib elmi-pedaqoji, ədəbi və metodiki problemlərinə aid bu gün də əhəmiyyətini itirməyən fikirlər söyləmişdir.

Nəticə etibarlı ilə qeyd edək ki, bir maarifçi-demokrat kimi F.Köçərlinin məqsədi xalqı maarifləndirməkdən, mədəniləşdirməkdən ibarət idi. Özünün məşhur müasirləri kimi o da ictimai bələlərin kökünü cəhalətdə, nadanlıqda, elmsizlikdə görür, maarifə, elmə, xalqı, azadlığa çıxaran bir vasitə kimi baxırdı. O xalqı qəflət yuxusundan ayılmağa cəhd edir, S.Ə.Şirvaninin «Nadanlıq dərdinin dərmanı elmdir», «hər kimin elmi var, o insandır» müddəasını təbliğ edirdi.

§ 5. F.Köçərli və Qazax Müəllimlər Seminariyası

“Qazax seminariyası bir çox ziyalılar kimi mənim də ilk və məhrəban tərbiyə beşiyim olmuşdur... Elmlərin əsasını burada öyrənmişəm, ədəbiyyatı və incəsənəti orada sevməyə başlamışam, onlarca odlu, aşiqanə gənclik şeirlərimi də orada yazmışam”.

Osman Sarıvəlli

Məlum olduğu kimi F.Köçərlinin həyatı və pedaqoji fəaliyyətinin son dövrü Qazax Müəllimlər Seminariyası ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, rus imperiyasının sükutundan sonra Qori seminariyasının da fəaliyyəti dayandırıldı. Ölkədə baş vermiş siyasi çevriliş ilə bağlı 1918-ci il may ayının 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası yaradıldı. Milli Şura Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini elan etdi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını elan etdi. Beləliklə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ADC) Azərbaycan xalqının azadlıq hərəkatının nəticəsi kimi meydana gəldi.

Ulu öndər, Azərbaycan müstəqil, suveren dövlətinin memarı Heydər Əliyev demişdir: “Müsəlman şərqində ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərəfəsində - XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları, ziyalıları xalqımızda milli azadlıq,

milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhvali-ruhiyyəsini yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır”.

28 may 1918-ci ildə milli müstəqilliyini elan edən Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətində mühüm yer tutan başlıca istiqamətlərdən biri ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumaqdırsa, digəri yeni əsasda, tarixi dəyərlər və təcrübə zəminində xalq maarifi qurmaq idi. Daxili və xarici çətinliklərə baxmayaraq, mövcudluğu ərzində ADC bir sıra ciddi addımlar atmışdır: 28 avqust 1918-ci il qanununa görə Xalq Maarifi milliləşdirildi. Gəncə, Şəki və Zaqatalada müəllim kursları təşkil edildi. Qori Müəllimlər Seminariyası Qazaxa köçürüldü.

Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsinin Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsinə dair Azərbaycan ziyalılarının başda N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə olmaqla, böyük bir dəstəsinin arzuları həyata keçildi.

N.Nərimanov vaxtilə Qori Müəllimlər Seminariyasının uzaq bir vilayətdə yerləşdirilməsini, onun tədris planını, xalq maarifi sahəsində çar hökumətinin siyasətini kəskin tənqid edən məqalələr yazmışdı. O, 1906-cı ildə “Həyat” qəzetinin 11, 14 və 18 iyun 1906-cı il tarixli 125, 128 və 131-ci saylarında “Nər” təxəllüsü ilə çap etdirdiyi “Mühüm bir məsələ”, “Qori seminariyası nerədə olmalıdır?” adlı məqalələrində seminariyanın nə üçün Qoridə açılmasının səbəblərini izah edir və bunu rus çarizminin mürtəce siyasətinin nəticəsi kimi qiymətlən-

dirirdi. Məlum olduğu kimi Qori seminariyasında azərbaycanlılar üçün ayrıca bir şöbə var idi və orada 60 nəfərə qədər tələbə təhsil alırdı. Nərimanov yazırdı ki, bu seminariyaya tələbə toplamaq üçün əvvəllər şəhərbəşəhər gəzir, hətta yol pulu da verirdilər. Sonralar tələbə toplamaq üçün şəhərləri gəzmək bir yana qalsın, yol pulu da verilmədi. İndi isə elə bir vəziyyət əmələ gəlmişdir ki, azərbaycanlı balaları “illik pulunu verib ortaya çətinliklə qəbul olunurlar” (1, səh. 283).

N.Nərimanov seminariyanın müəllim kadrları hazırlığı işindəki rolunu yüksək qiymətləndirməklə, onun nöqsan cəhətlərini də qeyd edir və deyirdi ki, seminariyanın tədris planı elə düzəldilib ki, seminariyanı bitirib, gələcəkdə uşaqlara təlim-tərbiyə verəcək “müəllimlərimiz türk əlifbasını belə bilmirlər”.

Məktəblərin artmaqda olan tələbini nəzərə alan Nərimanov müəllimlərin sayını artırmaq üçün 2-3 seminariya açılmasını lazım bilir. Lakin xalq maarifi sahəsində çar hökumətinin siyasətinin mahiyyətini yaxşı başa düşən Nərimanov göstərirdi ki, “dövlət hal-hazırda üç yox, birini də açmayacaqdır”. Qori seminariyasının isə elə ildə 6 və ya 7 nəfərdən artıq müəllim hazırlamağa mümkün olmayacaqdır. Ona görə də, Nərimanov Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsini Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürməyi lazım bilirdi.

Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsini məqsədə müvafiq hesab edən Nərimanov çox düzgün və əməli əhəmiyyəti olan təklifləri irəli sürürdü. O yazırdı: “Açıq de-

məli, Qori darülmüəllimi Bakıda, ya Gəncədə və ya qeyri müsəlman şəhərində olsa, padşahlıq xərcinə oxuyan altmış nəfərdən savayı, altmış nəfər müsəlman uşağı da daha ziyadə öz evlərində yaşamaqla seminariyada elm təhsil etməyə mümkünləri olacaqdır. Yəni gündüzlər padşahlıq xərcinə oxuyan uşaqlar ilə bərabər dərs oxuyub, axşamlar öz evlərinə gedərlər”... (1, səh 282)

N.Nərimanov göstərir ki, seminariyanın Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsinin çoxlu müəllim kadrlarının hazırlığı işinə kömək etməklə bərabər, qeyri məsələlərdə də xalqa böyük mənfəəti olar, yəni xalqın ümumi mədəni tərəqqisinə də təsir edər.

N.Nərimanov Qori seminariyasının Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsini və beləliklə də müəllim hazırlığı vəziyyətini yaxşılaşdırmağı ümumxalq işi hesab edir, camaatın, şəhər duması üzvlərinin qeyrət göstərmələrini tələb edirdi. Xalqın ayılıb öz dərdinə əlac etməsini, qonşu millətlər kimi müəllimlərin sayını artırmağı və beləliklə də, məktəb şəbəkəsini genişləndirməyi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyurdu.

Azərbaycan xalqının tarixinə milli istiqlal hərəkatının, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin banilərindən biri, Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi kimi daxil olan, “Bir dəfə yüksələn bayraq bir daha enməz” sözlərinin müəllifi Məmməd Əmin Rəsulzadə (1844-1955) isə “Tərəqqi” qəzetinin 23 noyabr 1908-ci il tarixli 109-cu sayında çap etdirdiyi “Müəllimlər gərəz” adlı məqaləsində deyirdi: “Əcəba bütün Qafqaza müəllim yetişdirməkdən ötrü bir Qori seminariyası bəsdirmi?

Müsəlmanlara məxsusi darülmüəllimin açmaq lüzumu çoxdan özünü bildirməkdədir. Zətən bu xüsusda artıq danışıqlar olunur və vaxtında bu danışıqlar, bu layihələrin qayətdə iti bir surət aldığı dəxi məlumumuzdur. Lakin bizim hər işimizdə olduğu kimi bu məsələdə də bütün danışıqlarımız, layihələrimiz, təşəvvürlərimiz hələ danışıq, layihə, təşəvvür oluyor, qalıyor, ondan o tərəfə keçilmiyor!...” (2, səh. 258).

Beləliklə, 1918-ci ildə AXC-nin yaradılması Azərbaycan ziyalılarının tarixi arzusunun gerçəkləşdirilməsi ilə nəticələndi. AXC-nin təhsil sahəsindəki siyasəti müəyyənləşdirildi. AXC-nin təhsil siyasətinin əsaslarını aşağıdakı prinsiplər-tədbirlər təşkil edirdi:

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Təhsil siyasətinə dair

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi qısa müddət ərzində ölkədə təhsil sisteminin dağılmasının qarşısının alınmasına, onun kökündən dəyişdirilərək milli mənafeələrə uyğun şəkildə yenidən qurulmasına, məktəb islahatlarının aparılmasına və tədris təbiyə işlərinin milli köklər üzərində yenidən qurulmasına yönəldilmiş tədbirləri həyata keçirmək üçün Parlament və Hökumət tərəfindən bir sıra tarixi qanun və qərarlar qəbul edilmişdir. Belə ki:

- ❖ Xalq məktəb tədris dairələrinin direktoru vəzifələri ləğv edilmiş, respublikada məktəb və maarif işinin idarə edilməsi Xalq Maarif nazirliyinin və xalq məktəbləri müfəttişlərinin ixtiyarına verilməsi;

- ❖ Qori şəhərindəki Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsinin Qazaxa köçürülməsi;
- ❖ Xalq Maarif Nazirliyinin dəftərxanasının ştatının tərtib edilməsi;
- ❖ Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması, məktəblərin milliləşdirilməsi, tədris müəssisələrində dövlət dili olan Azərbaycan dilinin məcburi tədris olunması;
- ❖ Türkiyədən müəllimlərin dəvət olunması və dərslərin gətirilməsi;
- ❖ Xalq məktəbləri müfəttişliyinin təsis edilməsi;
- ❖ Pedaqoji kursların təşkil edilməsinə vəsaitin ayrılması;
- ❖ Dövlət və ictimai tipografiyaların Xalq Maarif Nazirliyinin sərəncamına verilməsi;
- ❖ Zaqatala dairəsində 25 birsinifli məktəbin açılması üçün Xalq Maarif Nazirliyinin sərəncamına vəsaitin ayrılması;
- ❖ Bakıda olan kağız ehtiyatlarının Xalq Maarif Naziri tərəfindən müsadirə edilməsi;
- ❖ Xalq məktəbləri və ali-ibtidai məktəb müfəttişlərinin və müəllim seminariyaları direktorlarının Bakı şəhərində qurultayının keçirilməsinə vəsaitin ayrılması;
- ❖ Ərəb əlifbasının islahatı üzrə komissiyanın yaradılması;
- ❖ Gəncə sənət məktəbinin hərbi məktəbə çevrilməsi, Gəncə və Nuxadakı müqəddəs Nina qız tədris müəssisələrinin dövlət hesabına götürülməsi;
- ❖ Türk şriflərinin alınmasına vəsaitin ayrılması;

- ❖ Bakı şəhərində Universitetin açılması;
- ❖ Yoxsul ailələrdən olan uşaqlara birdəfəlik müavinətlərin verilməsi və s. məsələlər Parlament və hökumətin qəbul etdiyi qanunlar və qərarlar AXC-nin xalq maarifi SAhəsində həyata keçirdiyi tədbirlərin əsasını təşkil etmişdir (3, s.447).

Beləliklə, Qori seminariyasının Azərbaycan bölməsinin Qazaxa köçürülməsi vacib bir məsələ kimi hökumətin qarşısında durur, odur ki, Azərbaycan hökumətinin 22 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının tatar (Azərbaycan — H.Ə.) bölməsinin Qazaxa köçürülməsi məqsədilə bölmənin keçmiş inspektoru F.Köçərlinin sərəncamına 5 min rubl pul ayrılır. Azərbaycan bölməsi müstəqil seminariyaya çevrilərək Qazaxa köçürülür və burada fəaliyyətini davam etdirir. Firidun bəy Köçərli seminariyanın direktoru təyin edilir. O, 13 oktyabr 1918-ci il tarixli «Azərbaycan» qəzetində dərc etdirdiyi «Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının tatar bölməsinin müstəqil seminariyaya çevrilməsi barədə» məqaləsində yazırdı: «1918-ci ilin əvvəllərində Qazax şəhərinin müsəlman əhalisi və bəzi kənd icma nümayəndələri tədris dairəsi qarşısında... tatar bölməsinin Qori şəhərindən Qazax şəhərinə köçürülməsi barədə məsələ qaldırılıb ərizə ilə müraciət edərək vəd etmişlər ki, seminariyanın tikilməsi üçün bağ-bağça və 10 desyatın suvarılan torpaq, 3000 rubl məbləğində birdəfəlik yardım və hər il 1000 rubl borc pul ayıracaqlar. Bu məsələ Azərbaycan hökumətinin 10 iyun 1918-ci il tarixli iclasında müzakirə edilərək qəzaxlıları qane edəcək qərara gəlmişlər. Tatar (Azərbaycan-H.Ə.) bölməsinin əmlakının daşınması Xalq Maarif

Naziri tərəfindən bölmənin inspektoruna həvalə edilmişdir ki, bu da onun tərəfindən yerinə yetirilmişdir.

Qazax Müəllimlər Seminariyası kimi vacib bir məktəbin açılması bütün qəza üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən inanırıq ki, ziyalılar başda olmaqla yerli əhali bu təhsil ocağının gələcək fəaliyyətini təmin etməkdən ötrü əllərindən gələni köməkliliyi əsirgəməyəcək».

Bütünlüklə seminariyanın yetirmələrindən ibarət olan yerli administrasiya tərəfindən də bu təhsil ocağına xüsusi qayğı göstəriləcəyinə şübhə etmirik. Gürcüstanın mərkəzində mövcud olduğu 40 il ərzində seminariyanın yetirmələri tədris dairəsi rəhbərlərinin ruslaşdırma tendensiyasına baxmayaraq, istər inqilab, istərsə də böyük çevriliş günlərində sınaqlardan şəərəflə çıxaraq Vətəninin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qoşulmuşlar (4, səh.105).

Qazax Müəllimlər Seminariyasının direktoru F.Köçərli 1919-cu il martın 20-də Dövlət Müfəttişliyi İdarəsinin direktoruna 80 Nəli məlumat-məktub göndərərək Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının tatar (Azərbaycan-**H.Ə.**) şöbəsinin 1918-ci il iyunun 20-də müstəqil müəllimlər seminariyasına çevrilməsi, şöbənin mülkünün 1918-ci ilin sentyabrında onun tərəfindən Qori şəhərindən Qazax şəhərinə daşınması, orada çalışacaq qulluqçu heyətinin komplektləşdirilməsi və təsdiq olunmaq üçün Bakıya, Xalq Maarif Nazirliyinə şəxsən təqdim etməsi barədə məlumat vermişdir. Azərbaycan Respublikası Xalq Maarif Nazirliyinin 28 oktyabr 1918-ci il tarixli əmri ilə həmin heyət təsdiq edilmiş və əmrə uyğun olaraq, oktyabrın 20-dən etibarən aşağıdakı

şəxslərə Qazax Müəllimlər Seminariyasında müəllimlik etməyə icazə verilmişdir:

- İsfəndiyar bəy Vəkilov — rus dili və təbiyyət elmləri.
- Yusif Qasimov — tarix fənləri
- Əli Hüseynov — tarix və coğrafiya
- Məhəmməd Hüseynzadə — riyaziyyat
- İbrahim Əfəndi Qayıbov — ana dili.

Qazax Müəllimlər Seminariyası 1918-ci il noyabrın 10-dan fəaliyyətə başlamışdır. Seminariyanın açılışında yerli hökumət idarələrinin məmurları, şəhərin fəxri sakinləri, yeni qəbul olunmuş şagirdlərin valideynləri və s. iştirak etmişlər.

Seminariyanın direktoru F.Köçərli açılışda söylədiyi nitqdə qeyd etmişdir ki, seminariyanın Gürcüstanın mərkəzində, özgə zəmində və müsəlman aləmindən uzaqlarda yaradılmasına baxmayaraq, çox böyük əhəmiyyəti olmuş, mövcudluğu dövründə xalq məktəblərində işləməkdən ötrü Qafqaz müsəlmanlarına çoxlu sayda müəllimlər hazırlamışdı. Vətəndən ayrı düşmüş, müsəlman gəncləri milliyyətin təmizliyini və toxunulmazlığını qoruyub saxlaya bilməmişlər. İndi müstəqil seminariyaya çevriləcək doğma diyarına, Qazaxa köçürülmüş Azərbaycan bölməsi xalqın mənəvi geriliyinin aradan qaldırılması yolunda mühüm amillərindən birinə çevriləcək və var qüvvəsi ilə çalışmışlar.

Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunları da Şərqdə ilk demokratik, hüquqi dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xalq təhsili, maarifi və mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində, təhsilin yeni milli köklər üzərində yenidən qurulmasında, məktəb islahatlarının aparılmasında, anadilli məktəblərin yara-

dılmasında, ana dili dərsləklərin hazırlanmasında Azərbaycanca təhsilin, maarifin və mədəniyyətin inkişafı, savadsızlığın aradan qaldırılması uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışlar.

Haşiyə: 1952-1955-ci illər idi. Mən o vaxtlar Bakıda V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) pedaqogika kafedrasında pedaqogikanın tarixi və nəzəriyyəsi ixtisası üzrə aspiranturada təhsilimi davam etdirirdim. Elmi rəhbərim pedaqoq, elmlər doktoru, professor, Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan şöbəsinin sonbəşiyi adlandırılan Əhməd Yusif oğlu Scyidov idi. Namizədlik dissertasiyam ibtidai məktəb şagirdlərinin əxlaqi tərbiyyəsi ilə bağlı olub. Kiçik yaşlı məktəblilərin əxlaqi-mənəvi tərbiyyəsində nümunənin rolu mövzusunda idi. Dissertasiya işimin bir fəslə müəllimin şəxsi nümunəsi idi. Mən məktəblərdə olur, qabaqcıl müəllimləri arayıb-axtarır, onların şəxsi nümunəsinin tərbiyyəvi təsir qüvvəsini aşkar etməyə çalışmışdım. Həm də, respublika mətbuatında nümunəvi müəllimlərə aid dərc edilən məqalələri izləyirdim. Belə yazıların birində Qazax rayonundakı məktəbdə işləyən ibtidai məktəb müəllimi Məmməd Qazıyevin iş təcrübəsinə rast gəldim və onun qabaqcıl iş təcrübəsinə öyrənmək məqsədilə Qazax rayonuna ezam edildim. Öyrəndim ki, Məmməd müəllim keçmiş Qazax ikiillik müəllimlər institutunun binasında yerləşən məktəbdə işləyir. Mən bir neçə gün orada qaldım və bu nəcib insanın, nümunəvi müəllimin işlərini qələmə aldım.

Orada olduğum müddətdə necə oldusa bilmirəm, bəlkə də Qori Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan şö-

bəsinin Qazaxa köçürülməsindən söhbət düşdüyü üçün mənə müəllimlər otağında olan böyük bir şəkaf göstərdilər və əlavə etdilər ki, bu şəkaf seminariyanın inventarı olub, o vaxtlar, yəni 1918-ci ildə beynəva Firidun bəy Köçərli tərəfindən Qori şəhərindən bura gətirilib, vaxtaşırı yerini dəyişsə də son vaxtlar burada qərar tutub.

Maraq məni uzaqlara apardı. Şəkafın arxasında yuxarıda dəmir parçasında yazılan sözlər marağımı və heyretimi bir qədər də artırdı. Orada rus dilində yazılmışdı: «Инвентар Горийской Учительской Семинарии. №***» (rəqəmi unutmuşam).

İndi hər dəfə bu seminariya və ya F.Köçərli ilə əlaqədar bir işlə məşğul olanda bu şəkaf gəlib gözümün önündə durur.

Mərhum professor Ə.Seyidov həmişə söz düşəndə deyərdi ki, seminariyanın əşyalarını beynəva F.Köçərli öz çiyinlərində daşıyıb Qazağa gətirdi.

Bu şəkaf qoz ağacından hazırlanmışdı. Xeyli iri idi və şübhəsiz ki, ağır idi. Onun sonrakı taleyindən xəbərim yoxdu. Ancaq belə hesab edirəm ki, qədir bilən Qazax camaatı ömrünü bu seminariyaya həsr etmiş və bu yolda həyatını qurban vermiş Firidun bəy Köçərlinin parlaq simasının xatirinə, onun ruhu naminə seminariyanın yeganə nişanəsi olan bu şəkafi uzun illər gənc nəsli bir yadigar kimi hiyf edərək, onu qoruyub saxlayacaqlar.

Hər halda mən bu fikirdəyəm.

Yaşımın bu çağında bu əhvalatı xatırlayarkən düşünürəm: kaş həmin şəkafi bir də görəydim və Firidun bəyin, o müqəddəs insanın əl izlərinin yerini bir də ziyarət edəydim. İnşallah! Muradın hara, mənzilin ora, - deyib, ulularımız!

§6. Программа татарского языка (1) в Эриванской гимназии

Языку татарскому (азербайджанского наречия) в гимназии обучают обыкновенно не только ученики-татары, для которых обучение это обязательно, но и ученики русские; процент этих последних довольно значителен; так в прошлом году, например, в подготовительном классе из 12 человек, обучающихся татарскому языку, их было 7; в этом году из 13–9.

Таким образом, татарский язык, как учебный предмет – является для одних учеников – языком родным, для других же – иностранным. А потому как цель, так и способ преподавания должны как бы удвоиться. Не считаю необходимым входить в подробности относительно цели и способа преподавания татарского языка, как языка родного, ибо и цель и способы обучения всякому родному языку остаются одни и те же для всех. В преподавании же татарского языка, – как языка иностранного, главным образом, преследуются цель практическая – поскорей научить говорить и писать по-татарски – главное говорить, что не может быть бесполезным в здешнем краю. Конечно, цель формальная так же не может быть забыта, хотя на образовательную силу языка – преподавания грамматики, остается один день.

Для преподавания в подготовительном классе многое облегчается тем обстоятельством, что уче-

ники мусульмане, поступая в гимназию, за редким исключением умеют читать и писать на родном языке, потому обучение татарскому языку ведется всем классом, т.е. с учениками татарами и нетатарами, начинается с азбуки.

Приготовительный класс

1. Сообщение начальной буквы татарской азбуки *О-алиф* с глубоко волнистою линиею сверху, соответствующей русской букве *А*, в связи с буквой *О-лам*, соответствующей букве *Л*. Чтение слов, в состав которых входят эти буквы; перевод этих слов на русский и заучивание их.

2. Письмо сообщенных букв в отдельности, сравнение их с соответствующими буквами русской азбуки. Письмо слов с данными буквами.

3. Буква *О-бей* – русская *Б* вместе с черточками над и под буквами *О-зебар* и *зер*, означающие гласные звуки *И* и усиленное *А*.

4. Практическое ознакомление с тремя начертаниями тех букв, которые принимают особые формы в начале, середине и в конце слова. Сравнение схожих букв, разнящихся только количеством точек и местом их нахождения.

5. Разложение слов на звуки. Письму отдельных букв в сложных словах и способ их соединения.

6. Затем следует каждую букву сообщить в отдельности и закреплять ее в памяти детей посредством чтения отдельных слов, в состав которых входит взятая буква. Чтения в начале маленьких и

легких, а потом длинных фраз, предложений с изучением встречаемых в них новых слов.

7. Практическое изучение некоторых важных грамматических правил, которых помогают сознательному пониманию и составлению простейших предложений, например, образованию множественного числа.

8. Распространение мысли. Знакомство с важнейшими окончаниями глаголов. Спряжение легких глаголов и разложение предложения на слова.

9. Ознакомление с правильными формами вопросов и ответов.

10. Чтение легчайших статей, доступных детскому пониманию.

11. Выучивание наизусть пословиц, поговорок и басни «Лисица и виноград».

*Учебником служит «Родная речь» г.
Черняевского*

Письменные упражнения.

Правильное письмо элементов букв. Списывание с классной доски написанного учителем и из книги, прочитанную в классе, с переводом на русский язык. Письмо наизусть.

Таким образом, при переходе учеников в первый класс они должны будут: читать и писать (хотя и медленно, но правильно) отдельные слова, предложения и легкие статейки. Уметь отвечать полными ответами на вопросы учителя и быть в состоянии

пересказать небольшие статьи своими словами с переводом на русский язык.

Способ преподавания – звуковой прием употребляется синтетический, где сначала сообщаются буквы наиболее легкие по произношению и простые по начертанию. Каждая буква, как бы она ни была проста по форме, пишется учителем хорошим и четким почерком на классной доске вместе с предыдущей буквой, с которой имеет в большинстве случаев близкое сходство; эти буквы ученики сравнивают; указывают на сходство и различие, пишут сначала на классной доске, потом на тетрадях. Затем даются слова, в состав которых входит вновь показанная буква, а из слов этих составляются предложения. Первый пример, т.е. составление слов и предложений принадлежат учителю, за ним последуют ученики. Эти упражнения очень интересуют учеников и по своей последовательности не представляют больших трудностей. Вследствие этого все они принимают в этих упражнениях живое участие, работают бойко и усердно. Особое внимание учителю необходимо обращать на правильное произношение русскими детьми тех гласных звуков, которых нет в русской азбуке; достигаются это хоровыми произношениями, к которым вообще учитель должен прибегать часто.

Первый класс

1. Беглое повторение пройденных статей и пословиц в подготовительном классе.

2. Упражнение в отчетливом и сознательном чтении более серьезных статей с передачей содержания прочитанного сначала по вопросам учителя, а потом самостоятельно.

3. Разучивание наизусть маленьких стихотворений и некоторых (переведенных Хан Карадагским) басен Крылова (преимущественно тех которые выучены учениками на русском языке).

4. Заучивание отдельных поэтических образцов с переводом на русский язык.

5. Перевод легких и хороших знакомых детям статей с русского на татарский язык и обратно. Перевод выученных на татарском языке наизусть стихотворений на русский язык с помощью учителя. Подстрочный перевод некоторых статей с татарского языка на русский и обратно. Перевод смысловой.

6. Более подробный разбор прочитанной статьи по частям и в целости. Вещественный и логический разбор.

7. Знакомство с арабским алфавитом, отличающимся немногим от азербайджанского. Чтение некоторых более важных молитв на арабском языке с переводом на татарский. Молитвы эти помещены в конце «Родной речи» г. Черняевского.

8. Практический курс этимологии из грамматики.

9. Списывание с книги; письмо под диктовку и письменное краткое изложение содержания прочитанных статей. Составление письменных ответов на

вопросы учителя в связи с прочитанными статьями в классе.

Материалом для чтения и вообще учебниками в этом классе могут бы «Родная речь» Черняевского в начале учебного года, «Хрестоматия» Везирова, в конце его. Чтение по Хрестоматии Везирова в первом классе следует начать, по моему мнению, с 72-ой страницы (рассказ «О верблюде и олене»); ибо в начале хрестоматии рассказы полные арабских и персидских слов и выражений. Вообще в хрестоматии Везирова сокращения учителя необходимы. А другой книги для чтения, специально составленной для обучения татарскому языку в средних учебных заведениях нет в настоящее время, и составление ее весьма желательно.

При переходе учеников во второй класс они должны совершенно свободно читать, писать, рассказывать подробно содержание прочитанного, перевести на русский язык и выучить около 10 басен и стихотворений.

Второй класс

1. Плавное и выразительное чтение более сложных статей. Подробное устное и письменное изложение прочитанного.

2. Изложение собственными словами выученных басен, стихотворений и поэтических образцов.

3. Письменное изложение прочитанных статей с русского на татарский.

4. Знакомство с теми персидскими словами и выражениями, приставками и окончаниями персидского языка, которые вошли в употребление в азербайджанском наречии.

5. Письменное переложение на чисто азербайджанское наречие тех статей, в которых преобладают персидские и арабские фразы и слова.

6. Писание всевозможных писем, счетов и т.п. бумаг. Образцы для этого имеются в Хрестоматии Везирова.

7. Синтаксический разбор простых и сложных предложений. Главные и придаточные предложения. Понятие о союзах.

8. Составление легких предложений исключительно на описательную тему.

9. Самостоятельное свободное чтение Корана (механическое).

Материалы для чтения можно выбрать последовательно из Хрестоматии Везирова.

Таким образом, к концу учебного года ученики должны: свободно читать и писать под диктовку довольно серьезные статьи с переводом на русский язык. Изложить прочитанное письменно и устно; выучить наизусть около 7 басен и такое же количество стихотворений; уметь этимологически и синтаксически разбирать предложения простые и сложные; уметь свободно читать Коран.

Фиридун бек Кочарлинский

§7. F.Köçərlinin bəzi məqalələrindən parçalar İrəvandan məktub(1)

«Bu axır vaxtlardan bəri, demək olar ki, İrəvan müsəlmanları da cümbüş(2) və hərəkətə gəlib, gözlərini qəflət yuxusundan açıb, insanlıq, elm və tərbiyə və təqəddümə(3) hümmət etməkdədirlər. Belə ki, iki-üç sənə var ki, şəhərimizdə bir-iki qaydalı və səliqəli məktəb açılıb, müsəlman balaları da sair mədəni millətlərin ötfalı(4) təkə təzə üsul ilə elm və ədəb təhsil edirlər. Onlar da köhnə məktəblərin adətlərinə münəkis(5) quru həsirin və tozlu, yamaqlı palazın üstə oturmayıb, taxtalar (isqələlər) üstə əyləşirlər. Səhərdən axşama təkə ağır havalı məktəbdə toz-torpağın içində təzə və cavan ömürlərini çürütməyib hər saatda 5-10 dəqiqə təsfiyyəyi-hava(6) üçün dışarı çıxıb, oynayıb şad olurlar». Əlbəttə, bu məktəblərin bu halda qüsurları da çoxdur; amma ümid var ki, İrəvan əhli hümmət edib az zamanda məktəblərin hər bir məətiyacını(7) düzəldələr. Burada bizim dövlət tərəfindən açılan mədrəsələrdə ülum(8) və fünün kəsb edən müsəlman şagirdləri başqalarına nisbətən çox azdır. Və lakin az olsa da cümləsi qeyrətli, təəssüblü cavanlardır ki, öz işlərində və şüğllərində olub, aralarında ziyadə mehribançılıq və ittifaq vardır...

Azərbaycan ədəbiyyatı (9)

XIX əsrin altmışıncı illəri Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı tarixində ən səmərəli və ən xoşbəxt bir dövr olmuşdur.

...Bu yeni ədəbi cərəyanın nümayəndələri, əsas etibarilə, şərq təhsilindən əlavə, dövlət məktəblərində – orta və ali məktəblərdə rus təhsili görmüş gənclər idi.

Onlardan bəziləri dərsliklər tərtib etməklə, başqaları rus ədəbiyyatından tərcümələr etməklə məşğul olur, bəziləri də povest və romanlarda öz gücünü sınaıyır, bir hissəsi də özlərini tamamilə dramatik ədəbiyyata həsr edirdilər.

Biz müasir ədəbiyyat aləmində çalışan yazıçıların əsərlərini müfəssəl surətdə tədqiq etməyərək, onlardan yalnız ən məşhur müəlliflərin qiymətli əsərlərinin adlarını saymaqla kifayətlənirik. Əvvəlcə dərsliklərdən başlayaq. Sövti üsul ilə ilk ibtidai əlifba kitabı 1882-ci ildə Qori şəhərindəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsində sabiq müfəttiş A.O.Çernyayevski tərəfindən tərtib olunmuşdur. Onun «Vətən dili» adlanan bu ilk dərsliyi Azərbaycan məktəblərində çox geniş yayılmışdır; müəllif müəllimlərdən ötrü öz dərsliyi üçün xüsusi bir rəhbər təlimat da tərtib etmişdir. Həmin dərsliyin ikinci hissəsi müəllifin özü tərəfindən ibtidai Azərbaycan məktəbinin sabiq müəllimlərindən Səfərəlibəy Vəlibəyovla birlikdə tərtib edilmişdir. Bu kitab məktəblərin ikinci və üçüncü sinifləri üçün nəzərdə tutulmuş və Uşinskinin «Ana dili» kitabının nümunəsi əsasında tərtib edilmişdir. Bu dərsliklər o zamana qədər fars dilində mövcud olan çərəkə əsasında, yəni hərfləri höccələmək üsulu ilə dərs keçən Azərbaycan məktəblərində tamamilə yeni bir islahat əmələ gətirdi. Bu dərsliklərdən sonra yazılmış kitablar arasında Zaqafqaziya şeyxül-islamı molla Əbdüssalam Axundzadənin müsəlman məzhəbi və şəriət tarixi haqqındakı dərsliyi diqqəti cəlb edir. Onun «Risaleyi-ümdətül-ehkam», «Zibdetül-ehkam» və «Tarixi-müqəddəsi-əbniya»sı meydana çıxana qədər

nə məktəblərdə, nə də ilahiyyatın məcburi fənlər cərgəsində olduğu dövlət məktəblərində müsəlman şəriəti tarixi əsl qaydasında keçilmirdi. O vaxta qədər şəriət dərsləri belə keçilirdi: molla dinin ehkamları haqqında uşaqlara bəzi məlumat verir, qiyamət günü haqqında danışır, sonra isə uşaqlara quran oxudurdu və aydındır ki, onu da yalnız əzbərlədir, mənasını isə başa salmırdı. Cənab Axundzadənin kitablarında isə dinin bütün ehkamları və şəriətdən doğan bütün qayda-qanunlar pedaqojinin didaktika tələblərini gözləmək yolu ilə, yəni asandan çətinə, yaxından uzağa üsulu əsasında şərh edilmişdir. Duaların ərəb mətnlərinə Azərbaycan dilində lazımı tərcümə və izahatlar verilmişdir. Keçmişdə bizim məktəblərimizdə uşaqların tamamilə xəbərsiz olduğu müqəddəs tarix indi ən çox yayılmış və ən çox hörmət edilən dərsliklərdən biri olmuşdur. Cənab Axundzadənin həm bu, həm də digər kitabları yaxşı bir dildə yazılmışdır. Hörmətli şeyxül-islam, haqlı olaraq, bədii-ədəbi dilin ilk öyrədicisi hesab oluna bilər. Onun «Cəhalət xəstəliyinin dərmanları və bu dərmanların tətbiq olunması qaydaları» adlı həm məzmununa görə, həm də öz şərhinə və dilinin gözəlliyinə görə çox maraqlı olan kitabçası ədəbi əsərlərin ən yaxşı nümunələrindən hesab oluna bilər. Demək olar ki, cənab Çernyayevskinin və Axundzadənin kitabları və zəhmətləri sayəsində azərbaycanlılarda da pedaqoji iş elmi zəmində aparılmağa başlamışdır. İsmayılbəy Qasprinskiyin(10) «Xocayi-sibyan» (uşaq müəllimi) və Rəşidbəy Əfəndiyevin «Uşaq bağçası» əsərləri də faydalı tədris kitablarıdır. Hər iki dərslik işi yaxşı başa düşən və bilən müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir. Savadsız uşaqlar

bu kitabların vasitəsilə ana dilində oxumağı və yazmağı asanlıqla öyrənirlər. Lakin «Xocayi-sibyan» Kırım tatarlarının ləhcəsində tərtib olunduğuna görə Zaqafqaziyada bir o qədər də yayıla bilməmişdir; bu dərslik ən çox Kırmda və Rusiyanın içərilərindəki quberniyalarda yaşayan tatarların arasında yayılmışdır. Ərəb əlifbasının qeyri-mükəmməlliyi və sait səsləri ifadə edən hərflərin lazımi qədər olmaması üzündən, bu əlifbada qəti müəyyən olunmuş orfoqrafiya qaydaları yoxdur. Bu işi az-çox qaydaya salmaq və Azərbaycan dilində yazı qaydalarını mümkün qədər vahid bir şəkə salmaq üçün cənab Nərimanov L.Polivanovun rus qrammatikası nümunəsi əsasında tərtib etdiyi «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi» kitabını 1899-cu ildə Bakıda nəşr etmişdir. Azərbaycan şöbəsinin şəriət müəllimləri Q.Ə.Əfəndizadə və Kəçərli tərəfindən din tarixi üzrə başqa bir dərslik də 1899-cu ildə tərtib olunmuş və bu dərsliyi şöbənin müfəttişi cənab F.A.Smironov rus dilinə tərcümə etmişdir. Bu il R.Əfəndiyevin «Bəsirətül-ətfal» və M.S.Seyidovun «Kitabixəzainül-ətfal» adlı iki müntəxəbatı çapdan çıxmışdır. Hər iki müntəxəbat yuxarı yaşlılar üçün tərtib edilmiş və onlarda həm zəngin təcrübələr, həm də orijinal material vardır. Bu müntəxəbatlar çox ağıllı və yaxşı tərtib olunmuşdur; həmin ildə Bakıda başqa bir tam Azərbaycan qrammatikası dərsliyi də nəşr olunmuşdur. Bu dərsliyin müəllifi gənc müəllim A.Y.Talıbzadədir. Zaqafqaziyada yaşayan azərbaycanlılar arasında savadı yaymaq işinə çox böyük xeyir verən bu dərsliklərdən əlavə keçən əsrin son on ilində türk dilinin Azərbaycan

ləhcəsində müxtəlif fənnlər üzrə bir neçə faydalı dərsliklər də nəşr olunmuşdur.

Həsənbəy Məlikov(11)

Bu fani dünyanı, onun əzab və əziyyətlərini həmişəlik tərk edib aramızdan getmiş Həsənbəy Məlikov müsəlmanlar arasındakı məşhur ictimai xadimlərdən biri idi.

Biz Həsənbəylə 1906-cı ilin avqustunda Bakıda müsəlman müəllimlərinin qurultayında tanış olmuşduq. Həsənbəy həmin qurultaya sədr seçilmişdi. Yaşının çox olduğuna baxmayaraq pedaqoji xarakter daşıyan hər hansı bir məsələnin həllində o canlı zəkaya, xeyli təcrübə və biliyə malik olduğunu biruzə verirdi və müsəlmanlar arasındakı ikisininfi ibtidai məktəblərin nəzdində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə şöbələr açılması üçün təhsil üzrə ölkənin ali rəisliyi qarşısında vəsatətdə bulunmaq fikrini də ilk dəfə o ortalığa atmışdır. Böyük həyatı təcrübəyə və fitri zəkaya malik olan Həsənbəy hər şeydən daha çox bizim məktəblərin təbii ehtiyaclarına və tələblərinə diqqət yetirirdi: o, boş və gurultulu ibarələri sevmirdi və həyatla az tanış olan bəzi gənc pedaqoqların söylədiyi nitqlər, görünür, onu dilxor edib əhvalını pozurdu; bütün bunlarla birlikdə, onda böyük səbr var idi və başqalarının mülahizəsinə lazımi bir hörmətlə yanaşırdı.

Həsənbəyin əsas xidmətlərindən biri bundan ibarətdir ki, o öz həmməzhəblərinin oyanmasına ilk təkən vermişdir. Biz hələ keçən ilin dekabrında «Zaqafqaz»də Həsənbəyin «Əkinçi» qəzeti haqqında rəy vermişik(12) «Əkinçi»nin məqsədi müsəlmanların mədə-

niyyətsiz kütlələri arasında faydalı kənd təsərrüfatı biliklərini yaymaq idi...

Müəllimlərimiz və onların halı(13)

...İyirmi beş-otuz sənə bundan müqəddəm övladımızın tərbiyə və təlimi bilkülliyyə üsuli-təlimdən bixəbər adabi-tərbiyədən bihissə olan məktəbdarların əlində idi. Ətfali-müslimin gözəl ömrlərini qaranlıq və nizam-sız məktəblər küncündə, quru həsirlər üstündə keçirib, neçə sənələr ərzində çox az və heç şeyə yaramayan biliklər kəsb etməyə qadir olurdular. Təlim və tədris üçün ana dilimizdə kitablarımız olmadığına görə müəllim əfəndilər fars və ərəbdən hansı kitabı xoşlasa idilər, şagirdlərinə onlardan dərs verərdilər...

...1879-cu ildə, otuz sənə bundan əvvəl Qori şəhərində xristian darülmüəlliminin cümbündə müsəlman şöbəsi açıldı və iki sənə bundan sonra 1881-ci ildən bu darülmüəllimindən tərbiyə almış müsəlman müəllimləri çıxmağa başlayır. Mübtədilərə üsuli-sövti ilə ki, «üsulicədid» adı ilə məşhurdur, təlim verməyin binasını Zaqafqaziya müsəlmanlarının içində qoyan müsəlman şöbəsində müəllimlik elmini tamam edən cavanlar olubdur...

...İyirmi yeddi sənənin ərzində dövlət tərəfindən açılmış darülmüəllimlərdən 200-ə qədər müəllimlər çıxıbdir. Qafqazın üç milyona çatan müsəlman əhalisinin təlim və tərbiyəsinə mübaşir olmaq üçün iki yüz nəfər müəllim – dəryaya nisbət bir qətrə mənziləsindəndir desək, mübaliğə etmiş olmarıq...

...Hali-həyatda olanların da bir süləsi müəllimlik kimi nə qədər müqəddəs də olsa ağır və çətin bir peşəyə,

qədr və qiyməti bilinməyən və nəzərdə istiqbalı olunmayan bir sənətə tab gətirməyib, iki-üç sənə müəllimlik etdikdən sonra qeyri bir mədaxilli sənətlərin və avam nəzərində hörmətli sayılan başqa qulluqların dalısınca gediblər...

...Əlbəttə, o kəslər ki, müəllimlik kimi möhtərəm və müqəddəs xidməti tərk edib, qeyri peşə dalısınca gediblər, mənəviyyat cəhətincə öz əhdü peymanlarını şikəst ediblər, ümumi xidməti əda etməkdən, millətə qulluq eləməkdən boyun qaçırıblar...

...Əlbəttə, kəndlərdə müəllimlik etmək yüngül və asan iş deyil... Lakin bizim əqidəmizə görə, müəllimin ürəyində atəş olsa bu maneələrin çoxuna qalib gələ bilər və öz dairəsində əvvəlinci şəxs ola bilər...

Müəllim məktəbin canı və içində olduğu camaatın çırağı məqamındadır. Müəllim öz şüglünü sevsə, öz şagirdlərini övladı kimi istəsə, onların təlim və tərbiyəsinə can yandırsa, əhalinin gözünü açmağa və xeyir yetirici biliklər ilə cəhəlet pərdəsini yırtmağa sərfihümmət etsə, biləşübhə, böyük kəramətlər göstərər və cümlənin rəğbət və məhəbbətinə məzhər olar.

Hər bir şey məhəbbətə bağlıdır. Hər bir şeyə həyat verən, hər bir şeyi tər və təzə qılan, hər bir şeyi gözəl, məqbul və nurani edən məhəbbətdir!

Heyfa ki, bu ali və pakizə hiss, bu yandırıcı atəş bizim qəlbimizdə yoxdur; heyfa ki, nə ev tərbiyəsinə, nə məktəblərdə və məscidlərdə və nə də camaatımızın içində məhəbbət atəşini bizim ürəyimizdə yandıran olmayıbdir.

Müəllim məktəbin canı olduğunu və məhəbbət ilə çox işlər açdığını əcnəbi qövm və tayfaların içində

görürük. Bizim müsəlmanlar dəxi belə həqiqi millət xadimlərindən məhrum deyillər. Kənd müəllimlərinin içində İsabəy Abakarov, Əhməd ağa Mustafayev kimi bir neçə möhtərəm şəxslər var ki, həqiqətdə millət xadimi olub, cani-dildən təlim və tərbiyə işlərinə ömürlərini sərf ediblər. Bunlardan hər birisi iyirmi ildən ziyadədir ki, müəllimlik etməkdədir. Bunlar qulluq sarıdan artıq bir tərəqqi etməyiblərsə də və tərəqqi etmək qeydinə dəxi düşməyiblərsə də, camaatın məhəbbətinə şayestə olublar. Hansı kənddə müəllimlik ediblərsə, orada mərifət çırağını yandırır, əhalinin gözlərini açıb, mənəvi tərəqqilərinə bais olublar. İsabəyin təhti-tərbiyəsində yüzlərcə rəiyyəət balaları çıxıb, kamali-təhsil edib, çörək sahibi olubdur. İsabəy çox fəqir şəxslərin övladına atalıq edib, azacıq məvacibindən onlara xörək və puşak verib oxudubdur. İmtahan mövsümündə onları öz xərci ilə Tiflisə, Gəncəyə, Qoriyə göndərüb və çox vaxtı özü aparıb bəzisini sənət məktəbinə, kimisini feldşer şkolasına, kimisini seminariyaya və hətta bir neçəsini gimnaziyaya qoyubdur.

İsabəyin haqqı bizim üstümüzdə çoxdur. İsabəy bizim Pestalotsimiz məqamındadır. Və lakin belələri çox azdır, beş-on nəfər ancaq tapılar. Yerdə qalanları öz şüğüllərinə soyuyubdur, ürəklərində olan atəş söndürüb və hər şeyə həyat verən məhəbbət çeşməsi quruyubdur...

...Gimnaziyalarda mahir və öz işlərinə bələd olan müəllimlərin yoxluğuna ümdə səbəb, necə ki, yuxarıda işarə etmişdik, bunları hazırlaşdırın və kamil müəllim yetirən darülmüəllimlərin yoxluğudur, o institutlar və

darülmüəllimlər ki, ondan müəllimlər hasilə gəlir, qayda üzrə təsis olunmamışdır. Onlarda pedaqogiya elminə dair və təlimat işlərinə mənsub məlumat verilməyib. Gimnaziya müəllimlərindən çoxlarını tanıyıram ki, pedaqogiya fənn və elminin babası sayılan Amos Komenskinin(14) və Pestalotsinin adlarını da eşitmiş olurlar.

Bu qüsurun illətini «Новое время» açıq yazır. O illət budur: Sabiqdəki maarif nazirlərinin ümdə fikri yaxşı müəllimlər və qabil müdərrişlər yetirmək olmayıb. Onların fikir və xəyalı saldatlar kimi naçalniklərin, reislərin hökmünə tabe və əmrinə müti çinovniklər hasilə gətirmək olubdur. Onlardan məşhuru qraf Tolstoy(15) müəllimlər yetirmək üçün cavan tələbələrə saldat kimi təlim verdirib, onların bədənələrindən müəllimlik ruşunu çıxarıb, çinovniklər ruhu daxil etməyə müvəffəq oldu. Delyanov(16) bu yolda özündən təzə bir şey ixtira edə bilmədisə də, tolstoy qoyduğu pürməşəqqət, sərt və müəllimlik vəzifəsinə müğayir qaydaları mühafizət etməyə cani-dildən çalışdı.

Tolstoy və Delyanov kimi pedaqogiya elmindən bisəmər və insaniyyəət aləmindən bixəbər şəxslər maarif vəziri olduğu halda, Piroqov(17) kimi rəhmdil və məşhur pedaqoq kənarında qalıb unuduldu...

...Söz yoxdur ki, gimnaziya müəllimləri az məvacib alır və əmri-maaşda qeyri çinovniklərə görə bir növ üsrət çəkirlər və lakin onlardan da artıq üsrət və zillət çəkən kəndlərdə və qorodskoy şkolalarda qulluq edən müəllimlərdir. Bu biçarələr ağır və pürməşəqqət zəhmətləri əvəzində bu bahalıq əsrində o qədər az məvacib alırlar ki, çoxusu tənqə gəlib müəllimlikdən qaçır və

qaça bilməyənləri də dilənçilik halında ömürlərini zayə edir. Bəs hər şeydən əvvəl və cümlədən müqəddəm gərəkdir bu binəvaların dərdinə çarə etmək və halına yanmaq. Yəqindir ki, maaş sarıdan bunların da ehtiyacı rəf olunsə və zəhmətlərinə görə bunlara da məvacib təyin olunsə, bunlar da çalışacaqlar ki, öz öhdələrinə götürdükləri təlim və tərbiyəyi-ətfal kimi mühüm əmri layiqincə ifa eləsinlər. O vaxt cavanlarımız nəinki müəllimlikdən qaçarlar, bəlkə çoxları sair qulluqdan müəllimliyə keçməyə meyl və rəğbət göstərərlər və camaat nəzərində dəxi müəllimlərin şan və hörməti artar...

1908-1909.

Yakov Semyonoviç Qoqebaşvili(18)

...Uşaqların və uşaq kimi sadələvh olan xalqının səmimi dostu olan bu istedadlı müəllim xalqının səadət və xoşbəxtliyini maarif toxumu səpən səmərəli xalq məktəblərində görürdü. O, dərindən dərk edirdi ki, hər bir xalqın maddi yoxsulluğu, iqtisadi düşkünlüyü onun zehni düşkünlüyünün nəticəsində meydana çıxır. Öz xalqını belə bir yoxsulluq və düşkünlükdən xilas etmək, onu qaranlıqdan işığa çıxarmağa kömək etmək üçün Yakov Semyonoviç uzun illər boyu Gürcüstanın uzaq, qaranlıq və ucqar yerlərinə bilik toxumu yayaraq xalq maarifi sahəsində səmərəli surətdə çalışmışdır.

Bizə elə gəlir ki, gürcü ziyalılarında heç biri öz xalqının maarif və savadlanmasına mərhum Qoqebaşvili qədər kömək etməmişdir. Onun ana dilini öyrənmək üçün tərtib etdiyi dərsliklər və çoxlu bədii əsərləri həqiqətən işığa doğru bir pəncərə açmış və etiraf etmək

lazımdır ki, onu bu mənada gürcü Kirilli(19) və yaxud Mefodiyi(20) adlandırmaq olar.

Mərhum Qoqebaşvili xalq məktəblərində ana dilinin tədrisinə böyük əhəmiyyət vermiş və onu müdafiə etmək üçün bir sıra ciddi və əməli səciyyə daşıyan məqalə və kitabçalar yazmışdır. O, uşaqların danışdığı və sadə xalqın yaxşı anladığı öz ana dilinin bütün incəliklərini və ruhunu çox gözəl bilirdi. Onun «Dedaena» («Ana dili») və «Bunəbis qarı» («Təbiətin qapısı») kitabları sadə, lakin canlı və gözəl dildə yazılmışdır. Bu cəhətdən Yakov Semyonoviç rus xalqı və rus məktəbləri üçün əvəzəilməz «Родное слово» (ana dili) yazmış ölməz və dahi Uşinskinin(21) pərəstişkarı və təqlidçisidir. Qoqebaşvilinin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz kitablarının yerli əhali arasında belə görünməz halda on və yüz min nüsxələrlə yayılması da bununla izah olunur. Bu dərsliklər uşaq təbiətinin və dilinin sadəliyini çox az nəzərə alan Azərbaycan ibtidai məktəbləri üçün kitab tərtib edənlərə təqlid etməyə diqqətəlayiq nümunə ola bilər...

Soltan Məcid Qənizadə(22)

...Çox müəllimlərimizin müəllimlik sənətindən qaçmasına, bir tərəfdən, bu sənətin ağırlığı və qiymətsizliyi, o biri tərəfdən də camaatımızın bu müqəddəs sənətə alçaq bir nəzərlə baxması səbəb olur.

Çox qalib və müəllimlik işlərində mahir vücudlar bu sənətin ağırlığına tab gətirməyib, öz şəxsi mənfəətlərini nəzərə almışlar, bunlar məktəbin qapısını bağlı və məsum balaları gözü yaşlı və ürəyi dağlı qoyub, başqa xeyirli, yüngül və avam nəzərində hörmətli sayılan qulluqlar dalınca getmişlər. Polis dəftərxanasını məktəb

kimi pakizə məkana, vali qamçılı, belli şaşqalı qaradovoyları və qazaqları şirin dilli, xoş əda, sadə dil, sevimli məktəb şagirdlərinə tərcih vermişlər.

Müəllimliyin ağır işlərini, müqəddəs vəzifə və təkliflərini əmələ gətirməkdə sabitqədəm durub, hünər göstərən müəllimlərimizdən biri də möhtərəm bəradərimiz Soltan Məcid Qənizadə cənablarıdır ki, iyirmi beş il sərəsər maarif yolunda dili, fikri və qələmi ilə səy etməkdədir...

Ana dili(23)

...Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsinədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəninə sevdini kimi, ana dilini də sevir...

...Rusların məşhur pedaqoq və ədibi Uşinski deyir: «Bir millətin malını, dövlətini və həftə vətəninə əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan fot olar və ondan bir nişan qalmaz». Bu doğrunu sayır millətlərin həqiqi ədibləri və yazıçıları yaxşı anlayıblar və əsərlərini ana dilində yazmaqla belə millətin əxlaqını düzəldib, ağına və ruhuna tərbiyə veriblər və verməkdədirlər və bir tərəfdən də ana dilinə sevgilə verib, onda olan rəqəti götürüb, gözəlləşdirib, müəyyən bir qanun və əsas üzrə onu möhkəmləşdiriblər...

...Bizim Azərbaycan türklərinin dəxi özlərinə məxsus dili vardır...

...Allah Əlibəy Hüseynzadəyə(24) insaf versin. Kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib, bizim şümbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O cənabın elm və

kamalına sözümlə yoxdur. Sözümlə ondadır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi. Ətrafını bir dəstə meymunlar bürüdü və ona təqlid etməkdə bir-birinə macal verməyib, «böyük hünərlər» göstərdilər. Az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu...

...Bu işin nəticəsi bu oldu ki, indi qəzetlərimizin və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur. Ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsi ilə ana dilini ancaq unutmaq olar...

...Biz bir tərəfdən ilminskilərə, miroyevlərə, levitskilərə nifrən edib nalayiq sözlər deyirik ki, dilimizi atıb, bizi ruslaşdırmaq istəyirlər. Bir tərəfdən də özümüzlə ana dilinin pozğun hala düşüb unudulmağına çalışırıq.

İndiyədək mənəvi tərəqqimizə mane olan illət bir isə, indii iki olur. Bir tərəfdən hürufat qüsuru, digər tərəfdən dil qüsuru əlimizi və ayağımızı bağlayıb qoymur ki, irəli gedək...

...Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşiq şəxsin fikri də dolaşiqdır. İbarəpərdazlıq fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət eləyir, doğru və səlamət fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur. Ancaq sərəsərilərin və müxtəlliş-şüür kəslərin sözləri başsız və binasız olur ki, onları anlamaq qeyri-mümkündür...

...Millətini sevnə, onun mənəvi diriliyinə çalışın, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe

edirik ki, dillərini asanlaşdırırlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın. Ancaq bu yolla yazan ilə oxuyan arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər.

Müsəlman qadınlarının vəziyyəti və uşaqların tərbiyəsi haqqında(25)

Müsəlman qadın məktəblərinin açılması Qafqaz müsəlmanlarının tarixində yeni mərhələ təşkil edəcəkdir. Məktəbi bitirən təhsilli müsəlman qadınlarının və Məhəmmədə sitayiş edən evlərdə öz vəzifəsini yaxşı başa düşən evdar qadınların və anaların sayı artdıqca, həm ailədə və həm də ailədən kənarında müsəlmanların bütün həyat tərzini yaxşıya doğru dəyişəcəkdir. Təhsilli müsəlman qadını keçmiş xurafatın, onun insan ləyaqətini alçaldan və şəxsi azadlığı məhdudlaşdıran düşüncələrini kənarlaşdıracaq və ilk növbədə öz uşaqlarının tərbiyəçisi və evdar qadın kimi ailədə özünə xas olan və layiq olduğu başlıca vəzifələri yerinə yetirəcəkdir. Müsəlman atalar onların uşaqlarını təcrübəli və təhsilli anaların tərbiyə etməsindən məmnun olacaqlar. Bu vaxta qədər mehtərlərin və nöqərlərin himayəsində olan uşaqların özləri də xoşbəxt olacaqlar. Şübhəsiz ki, onlar bütün cəhətlərinə görə indikindən daha əxlaqlı və xoş görkəmli olacaqlar.

Tərbiyə işində başlıca rol oynamaq istəyən ana, savadsızlıq və uşaqlara düzgün qulluq etmək anlayışından tamamilə məhrum olması ucubatından gənc nəsillərin nə fiziki kamilliyinə, nə də əqli və mənəvi inkişafına kömək edə bilmir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarımızın taleyi müxtəlif ev qulluqçularının əlindədir. Onlar isə özlərinin vəziyyəti və zəif inkişafı ucubatından tərbiyə kimi xüsusi hazırlıq və geniş dünyagörüşü tələb edən çətin vəzifəni yerinə yetirmək iqtidarında deyillər. Beləliklə, tərbiyəçi-nöqərlərin himayəsinə verilən zavallı uşaqlar onların təsirinə məruz qalırlar; nöqərlər tərbiyə etdikləri uşaqları özlərinin tərbiyə aldıkları və böyüdükləri anlayışları və düşüncələrini tələq edirlər. Zədəngən ailələrindəki uşaqların kobudluğu, şıltaqlığı və kütbeyinliyi bununla izah edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, molla da uşaqlara çox şeyi öyrədə bilmək iqtidarında deyil. Keçmişdə bəzi məktəblərdə uşaqları düzgün yazı yazmağa öyrətməyin original, lakin son dərəcə kobud həvəsləndirmək üsulu tətbiq olunurdu. İş səhvsiz yazan şagird molladan onun iştirakı ilə bu işi nisbətən qeyri-qənaətbəxş yerinə yetirən uşaqların əllərini çubuqla vurmaq hüququ qazanırdı; bu zaman çubuqla vurulan zərbələrin sayı şagirdin buraxdığı səhvlərin miqdarından asılı olurdu. Bəzi hallarda isə işi pis yazan şagird qan çıxana qədər döyülürdü. Belə pedaqoji priyom nəticəsində, əlbəttə, uşaqlar biri-birinə nifrət doğuraraq kobud və qəddar olur, son nəticədə isə insanlıqla bir araya sığmayan hərəkətlər törətməyə qadir olan adamlar kimi böyüyürlər.

Tatar kəndlərində xalq maarif nazirliyinin nəzdindəki xalq məktəblərinin sayı artdıqca və həmçinin bir çox sahələrdə xüsusi rus-tatar məktəbləri açıldıqca, xoşbəxtlikdən, yuxarıda qeyd olunan məktəb tipləri zamanın tələblərinə cavab vermədiyindən tamamilə bağ-

lanılır, yaxud öz fəaliyyətini yaxşılaşdıraraq dövlət məktəblərinə uyğunlaşır. Bu isə irəliyə doğru böyük addım idi.

Təəssüflər olsun ki, uşaqların ailə tərbiyəsi əvvəlki kimi acınacaqlı vəziyyətdə qalırdı və bu, əslində təbiətən uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olan qadının ibtidai icma şəraitində və alçaldılmış vəziyyətdə qalana qədər davam edəcəkdir. Məhz buna görə də Tiflisdə müsəlman qadın məktəbinin açılması haqqında yeni sərəncam alqışlanmalıdır.

Maddi yardım uşaqları qorxutmamalıdır. Bu işdə bizim təhsilli ruhanilərin nümayəndələrinin xeyirxah iştirakı, imkanlı şəxslərin dostcasına və fəal iştirakı ilə (bunlar ianə yığma komitəsini təşkil etməlidir) bu çətinlik asanlıqla aradan qaldırıla bilər; başlıcası isə belə istəyin və ümumi razılığın olmasıdır.

Преобразование Татарского отделения Закавказской Учительской Семинарии в самостоятельную семинарию(26)

В начале мая 1918 года мусульманское население г. Казаха и представители некоторых сельских обществ уезда возбудили перед учебным округом ходатайство о переводе татарского отделения закавказской учительской семинарии из г. Гори в гор. Казах и для этого обещало отвести под застройку, сад и огород будущей семинарии, участок поливной земли в размере 10 десятин, единовременное пособие в 3000 руб. и ежегодную субсидию в 1000 руб.

Правительство Азербайджанской Республики в заседании своем от 10 июня, после всестороннего обсуждения этого вопроса разрешило его благоприятном для казахов смысле. Перевозку имущества татарского отделения г. Министр Народного Просвещения возложил на инспектора отделения, что им было исполнено.

Открытие этого важного учебного заведения, как учительская семинария в месте Казахе, несомненно, имеет большое значение для всего уезда, поэтому нам думается, что благомыслящая часть населения, в лице его интеллигенции, окажет всякое содействие для обеспечения дальнейшего существования его. Нет сомнения, что особую заботу к части семинарии проявит местная администрация, всецело состоящая из бывших питомцев 40-летнего существования в центре Грузии, несмотря на обрушительные тенденции его руководителей и учебного округа, с честью выдержало тяжелое испытание и в светлые дни революции и великих переворотов его питомцы боролись за благо, свободу и самостоятельное существование своей родины, как честные, убежденные борцы на разных поприщах общественной деятельности.

Ф. Кочарлинский

«Азербайджан». 13 октября 1918 г. № 10

Открытие Казахской Учительской Семинарии

(Корреспонденция Азербайджана) (27)

Казахскому обществу, наконец, удалось увидеть у себя учительскую семинарию, которая открылось 10-го ноября и с этого дня в ней начались учебные занятия.

На открытии семинарии присутствовали местной комендант Сабри-бей, начальник гарнизона Джамал бей, уездный начальник Шихлинский, инспектор народных училищ Киясбеков, инспектор высшего начального училища Мустафаев, чиновники местных правительственных учреждений, почетные городские жители, родители вновь поступивший учеников и другие.

Первым приветствовал собравшихся учитель Ибрагим Ефенди Гаибзаде, который после чтения Корана, приводя стихи из Него, говорил о важности и необходимости педагогического образования, в котором больше всего нуждается наше молодое государство.

Обращаясь к новичкам учащимся, Сабри-бей горячо поздравил их и Казахское общество с новым светильником, который сыграет высокую роль на ниве народного просвещения, который подготовить неутомимых борцов-проводников светлых идей в народную массу. Без учителей, без этих бескорыстных тружеников, невозможно счастье, мощь и сила нации.

После Сабри-бея приветствовал учащихся и собравшихся командир Джамал бей, который в кратких, но сильных выражениях призывал молодежь к энергичной плодотворной работе на благо родины, напоминая при этом, что родина защищается не только острым мечом, но и научно развитым умом, который культивируется, главным образом в школе.

Последним говорил директор семинарии Фиридун-бек-Кочарлинский, он говорил о высоком значении семинарии, будучи основано совершенно на чуждой почве, в центре Грузии, вдали от мусульманского мира, смогло за время своего существования дать Кавказским мусульманам довольно внушительное число работников для народной школы; мусульманские юноши, оторванные от родины, сохранили все национальное в полной чистоте и неприкосновенности.

Теперь татарское отделение, преобразованное в самостоятельную семинарию и переведенное в Казах, в родной край, на родную почву, широко разовьет свою энергию и с Божьей помощью явится одним из могучих факторов в деле освобождения народа от духовной отсталости.

Речью директора закончилось торжество открытия семинарии.

Али Гуссейнов. «Азербайджан», 1918, 20
ноября № 40

II Fəsil. Rəşid bəy Əfəndiyev – 150

Məşhur maarifçi, publisist, etnoqraf və yazıçı

“Azərbaycan dilinə dair ilk dərsliklərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri... Rəşid bəy Əfəndiyev... və başqalarını qeyd etmək lazımdır”.

Heydər Əliyev

§1. Həyatı, elmi və pedaqoji fəaliyyəti

Xalqımızın zəngin milli və ümumbəşəri elmi-pedaqoji dəyərlərini tədqiq etmək, onları üzə çıxarmaq, onlara yeni nəfəs vermək, gənc nəslin elmi-pedaqoji biliyinin artırılması işində ondan istifadə etmək bütün zamanlarda olduğu kimi bu gün də aktualdır. XIX əsrin axırlarında qabaqcıl ziyalılar çox yaxşı dərk edirdilər ki, beş-on ziyalı ilə iş görmək olmaz. Qarşıda duran böyük ictimai-siyasi vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün geniş kütlələrin savadlanması lazım idi. Eyni zamanda gənc nəslə yeni ruhda tərbiyələndirmək ən mühüm vəzifələrdən biri idi.

Qabaqcıl ziyalılar müəllimlik etməklə bərabər bir tərəfdən dərsliklər yazır, digər tərəfdən də xalqın mənəvi tərəqqisinə kömək edən bədii əsərlər yaradır, jurnal və qəzetlər nəşr edir, mətbuat səhifələrində xalq maarifinin bu və ya digər məsələlərinə aid faydalı fikirlər söyləyir, bir sözlə təlim və tərbiyə işilə əlaqədar olan bir neçə sahəni öz fəaliyyətlərində birləşdirirdilər. Belə ziyalılardan biri də, dövrün tanınmış şəxsiyyəti Rəşid bəy Əfəndiyev idi.

R.Əfəndiyev XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda xalq maarifi və pedaqoji fikrin inkişafı tarixində mühüm yer tutan, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra özünün əməli pedaqoji fəaliyyəti ilə sovet pedaqogika elminin və məktəb təhsilinin inkişafı üçün mühüm xidmətlər göstərən görkəmli müəllim və pedaqoqlardan biridir.

R.Əfəndiyev 1863-cü ildə Nuxada (Şəki) anadan olmuşdur. Nuxada Cümə məscidi yanındakı mollaxanaların birində ilk təhsil alan Rəşid bəy, həmçinin buradakı şəhər məktəbində də oxumuşdur.

Rəşid bəy təhsilini davam etdirmək üçün hərbi məktəbə daxil olmağa hazırlaşır. Lakin 1878-ci ildə M.F.Axundovla görüşü onu bu məqsəddən çəkindirir. Rəşid bəy sonralar öz tərcümeyi-halında bu münasibətlə yazırdı: «M.F.Axundov mənə hərbi məktəbə girməyi məsləhət görmədi. Ancaq dedi ki, qardaş oğlu gələn il Qoridə yalnız müsəlmanlardan ötrü «tatarski otdelenie» (Azərbaycan şöbəsi - H.Ə.) açılır. O məktəb sənə çox münasibdir. Oraya mən səni indidən kandidat yazdırıram».

1879-cu ildə A.O.Çerniyayevski Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə tələbə toplayarkən, İrəvan, Naxçıvan, Şuşa, Şamaxı, Qazax və s. şəhərlərlə yanaşı, Nuxaya da gəlir və Rəşid bəyi Qoriyə aparır. Həmin il Rəşid bəy Qori Müəllimlər Seminariyasına daxil olur. 1882-ci ildə oranı bitirib Qutqaşendə açılan ikisınıfli ibtidai xalq məktəbinə müdir və müəllim təyin olunur. 8 il Qutqaşendə müəllimlik etməklə yanaşı, Qafqaz Arxeoloji Cəmiyyətində əməkdaşlıq etmiş və özünün «Nour gölü», «Qutqaşen kəndi

haqda bir neçə məlumat», «Nuxa qəzasında xalq səhiyyəsi» və s. adlı məqalələrini «Sbornik materialov po opisaniu mestnostey i plemen Kafkaza» məcmuəsində nəşr etdirmişdir. Rəşid bəy 1892-ci ildə Tiflisə köçür. Orada müəllimlik etməklə bərabər, həm də, Zaqafqaziya müsəlmanlarının ruhani idarəsində katib müavini vəzifəsində çalışır.

Rəşid bəyin həyat və fəaliyyətində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də, onun 1900-cü ildən 1916-cı ilə qədər Qori Müəllimlər Seminariyasında müəllimlik etməsidir. O, bu dövrdə seminariyanın müəllim və şagird kollektivi arasında yüksək hörmət və nüfuz qazanmışdır. Məhz buna görədir ki, Qafqaz Tədris Dairəsinin popeçiteli onu 1911-ci ildə fərqlənmə medalı ilə təltif etmişdir.

Rəşid bəy sonralar İrəvan quberniyasında müsəlman məktəblərinin müfəttişi işləmiş, Naxçıvanda, Kuban vilayətində qısamüddətli müəllimlər kursu təşkil etmiş və 1918-1919-cu illərdə Bakıda Müəllimlər Seminariyasının direktoru vəzifəsində işləmişdir.

Rəşid bəy həyatının son dövrünü doğma Nuxa şəhərində keçirmiş və orada fəaliyyət göstərmişdir. O, 1920-ci ildə Nuxada darülmüəllim (kişi seminariyası) və darülməlumat (qadın seminariyası) təşkil edir və zəhmətkeş balalarından, xüsusilə qızlardan yüzlərcə gənc müəllim kadri hazırlayır.

1925-ci ildə Nuxa ictimaiyyəti R.Əfəndiyevin pedaqoji və ədəbi fəaliyyətinin 43 illik yubileyini keçirmişdir. Həmin il Rəşid bəyə ömürlük dövlət təqaüdü təyin edilmişdir. Lakin o, pedaqoji fəaliyyətindən ayrıla

bilməmiş və ömrünün sonuna qədər Nuxa pedaqoji məktəbində rus dili müəllimi vəzifəsində işləmişdir.

R.Əfəndiyev 1942-ci il avqustun 31-də Nuxada 79 yaşında vəfat etmişdir. Hal-hazırda Nuxa şəhərlərindən birinə onun adı verilmiş və onun yaşadığı ev ölkəşünaslıq muzeyinə çevrilmişdir.

R.Əfəndiyevin 60 illik fəaliyyəti rəngarəng və çoxcəhətlidir. Lakin o, hər şeydən əvvəl müəllimdir, marifçidir.

R.Əfəndiyevin pedaqoji görüşlərində dövrünün təlim-tərbiyə sisteminin bir sıra məsələlərinə aid maraqlı və bu gün də əhəmiyyətli olan cəhətlər vardır.

R.Əfəndiyev elmi və pedaqoji fəaliyyətə hələ Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının tələbəsi olarkən başlamışdır. O, Seminariyanın I kursunda oxuyarkən, özünün müəllimi A.O.Çernyayevski ilə birlikdə Azərbaycan şöbəsinin tətbiqat məktəbi (nümunə-baza məktəbi -H.Ə.) üçün proqram tərtib etmişdir.

Seminariyanın III kursunda olarkən həndəsə və cəbrdən həll etdiyi məsələlərdən ibarət «Həndəsə ilə hesab məsələləri məcmuəsi» kitabını yazmış, həndəsə kitabını rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Həmin əsərlər Moskvada təşkil olunmuş Ümumrusiya sənaye, kənd təsərrüfatı, elm və mədəniyyət sərgisinə göndərilmiş və Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası bu kitablar üçün sərgi komitəsi tərəfindən 1882-ci ildə ikinci dərəcəli diplom və gümüş medalla mükafatlandırılmışdır. Bütün bunlarla bərabər R.Əfəndiyev seminariyada oxuyarkən, A.O.Çernyayevskinin «Vətən dili» adlı əlifba dərsliyinin tərtibində fəal iştirak etmişdir.

Sövti üsul əsasında yazılan bu əlifba kitabı o zamanlar üçün çox böyük pedaqoji hadisə idi. Bu kitab əsrlərdən bəri davam edən höccələmə (əbcəd-çərəkə) üsullarına qarşı ilk qüvvətli bir hücum və zərbə idi.

§2. Ana dili dərsliklərimizin tanınmış müəllifi

R.Əfəndiyevin pedaqoji fəaliyyətində diqqəti cəlb edən çox mühüm cəhətlərdən biri onun ana dilində dərslilər tərtib etməsidir.

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində bu yerlərdə açılan və təhsilin əsasən rus dilində verildiyi məktəblərdə Azərbaycan dilinin müstəqil bir fənn kimi Qafqazın Tiflis, İrəvan, Dərbənd, Kutaisi, Stavropol, Qori və b. şəhərlərində açılan dövlət məktəblərinin (qəza məktəbləri, gimnaziyalar və b.) tədris planlarına daxil edilmişdir. Digər millətlərdən olan şagirdlərin bu dili öyrənməsinə xüsusi fikir verilirdi. Bu səbəbdən də bu dilin tədrisi ilə məşğul olan müəllimlər Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərslük və dərs vəsaitləri yazıb nəşr etdirmişlər.

Mirzə Şəfi Vazeh ilə İ.Qriqoryevin “Kitabi türki” (1855), professor Mirzə Kazımbəyin “türk-tatar dilinin qrammatikası” (1839) məhz bu məqsədlə hazırlanmışdır.

Digər tərəfdən isə Cənubi Qafqazın Azərbaycanlılar yaşayan kənd və şəhərlərdə meydana gələn ibtidai məktəblərdə oxuyan şagirdlər üçün yeni üsullu dərslilər yazılıb çap edilməsini tələb edirdi. Bu mənada XIX əsrdə meydana gələn və tarixə xalqımızın ən qiymətli

sərvəti kimi daxil olan ana dili dərsliklərimiz ayrıca əhəmiyyət kəsb edir. Heydər Əliyevin dediyi kimi XIX əsrdə meydana gələn Azərbaycan dili dərsliləri xalqımızın həyatında baş verən köklü bir hadisə ilə yaxından bağlı olmuşdur. Bu, Azərbaycanın ikiyə parçalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin tabeçiliyində bir-birindən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olmağı hadisəsidir. Müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri kimi, dilçiliyin inkişafına, həmçinin yeni üsulla dərsliklərimizin də yaranmasına əlverişli zəmin yaratmışdır.

Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi XIX əsrdə Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də döənə-döənə etiraf etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək, onu Avrasiyanın hər tərəfində işlənən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Məşhur dekabristlərdən olan A.B.Bestujev Marlinski 1831-ci ildə “Tiflisskiye vedomosti” qəzetinə dərc etdirdiyi bir məqaləsində yazırdı: “Fransız dili ilə Avropanı dolaşmaq mümkün olduğu kimi, bu dillə də Asiyanı başdan-başa dolaşmaq olar”.

Məşhur erməni pedaqoqu və yazıçısı X.Abovyan deyirdi: “Səmimiliyinə, ahəngdarlığına, lətafətliyinə, şəriyyətinə görə tatar (Azərbaycan – H.Ə.) dili qrammatik cəhətdən başqa dillər arasında demək olar ki, yeganədir”.

Avropa üləmalarından olan Maks Müllerin fikirləri də maraqlıdır. O, demişdir: “Türk lisanı fəvqəladə, müəyyən və məntiqə müvafiq surətdə mükəmməl olmaqla bu dil bütün Asiya üçün bir lisanı ümumi yerinə keçə bilər”.

XIX əsr ədəbi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında baş verən köklü bir hadisə ilə yaxından bağlıdır. Bu, Azərbaycanın ikiye parçalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin təbəçiliyində bir-birindən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması hadisəsidir. Müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri kimi, dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratmışdır. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərslilər və dərs vəsaitləri yazılıb nəşr olunmuşdur. Milli maarifçi ziyalılar özləri ana dilini öyrənməyin, onu qoruyub saxlamağın ən əsas yolunun məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılmasında gördüklərindən, Azərbaycan dilinə aid dərslilər və lüğətlər yazmağa başlamışdılar.

Bu işdə mühüm xidməti olan maarifçilərimizdən biri də Rəşid bəy Əfəndiyevdir. Ulu öndər Heydər Əliyev 18 iyun 2001-ci ildə imzaladığı, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” adlı fərmanında XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dili dərsliləri yazan görkəmli yazıçıların sırasında Rəşid bəy Əfəndiyevin adını qeyd etməsi fərəh doğurur. Adı çəkilən fərmanda deyilir: “Azərbaycan dilinə dair ilk dərslilərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvan

ni, Aleksey Çernyayevski, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Seyid Ünsüzadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məmmədağa Sidqi, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov Abdulla Şaiq və başqalarının xidmətlərini qeyd etmək lazımdır” (1, səh.170).

Azərbaycan dili dərslilərimizi xalqımızın milli sərvəti hesab edən Ulu öndər xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası Azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsəbiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq”.

Bütün bunlara görə ki, gənc nəslin təlim-tərbiyə və təhsili, milli-mənəvi və dini dəyərlər, bütövlükdə xalqımızın qədim və zəngin mədəniyyəti, mədəni abidələri, adət-ənənələri ilə yanaşı Azərbaycan dilində səs üsulu ilə yazılmış ilk dərslilər də diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycan dilinin Azərbaycan respublikasının rəsmi dövlət dili statusunun geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmasını xüsusi vurğulayan dahi rəhbər ana dilimizin tarixi inkişaf yollarının geniş imkanlarını ayrıca qeyd etmişdir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzleşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, bütün bu səbəblərə görə də “xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ə

qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur”.

Rəşid bəy hələ seminariyada oxuyarkən, K.D.Uşinskinin pedaqoji görüşlərinin təsiri altında yeni Azərbaycan məktəbi yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Buna görə də o, seminariyada oxuyarkən, gələcək Azərbaycan məktəbləri üçün ana dilində mükəmməl bir vəsait yaratmaq haqqında düşünürdü. Rəşid bəy yaradacağı xalq məktəblərində şagirdlərə ana dilini öyrətməyi əsas götürürdü. Buna görə də o, seminariyanı qurtarıb kənddə müəllimlik etdiyi vaxt Çernyayevskinin «Vətən dili» dərsliyini təcrübədən keçirib, onun bütün müsbət və mənfi cəhətlərini aşkar etmişdir.

R.Əfəndiyev bütün bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün özünün onillik pedaqoji təcrübəsinə və K.D.Uşinskinin pedaqoji görüşlərinə əsaslanaraq, «Uşaq bağçası» adlı yeni əlifba kitabını yazmışdır. «Vətən dili» dərsliyinin müvəffəqiyyətlərini inkişaf etdirən bu kitab ilk dəfə 1898-ci ildə İstanbulda çap edilmişdir. Kitabın birinci nəşri 104 səhifədən ibarətdir.

R.Əfəndiyevin «Uşaq bağçası» kitabının Çernyayevskinin «Vətən dili» kitabından bir sıra fərqi və üstünlüyü vardır. Bu fərq ondan ibarət idi ki, Çernyayevskinin «Vətən dili» kitabı vasitəsi ilə ərəb əlifbasını şagirdə 6 aydan az vaxtda öyrətmək mümkün olmadığı halda, Rəşid bəy Əfəndiyevin «Uşaq bağçası» kitabı vasitəsi ilə bu əlifbanı bir ay müddətində öyrətmək, şagirdlərə yazı vərdişlərini aşılamaq mümkün idi. Buna görə də Rəşid bəy Əfəndiyev kitabın titullarında

R.Əfəndiyev. "Uşaq baxçası" kitabının titullarında

belə yazmışdı: «Savadsız adam bir ayda oxuyar və yazar».

R.Əfəndiyev, sonralar 1901-ci ildə yazdığı «müəllimlər üçün üsuli-cədid üzrə ən əvvəl şüru etmənin qəvaididir» adlı metodiki göstərişində yuxarıda göstərilən fikirlərini inkişaf etdirərək, ana dili təlimində səs üsulunun üstünlüklərini bir daha göstərmişdir.

Rəşid bəy xalqın kitaba rəğbətini və məktəbə məhəbbətini daha da artırmaq üçün «Uşaq bağçası»nın sonrakı çapında bir sıra təshih və əlavələr etmişdir.

R.Əfəndiyevin «Uşaq bağçası» kitabı Azərbaycan dilində təhsil verən bütün dövlət və xüsusi tədris məktəblərində istifadə etmək üçün Qafqaz Təhsil Dairəsi tərəfindən bəyənilmişdir. «Uşaq bağçası» dörd dəfə (cəmi 90.000 nüsxə) nəşr edilmişdir. Bu kitab təkcə Zaqafqaziya məktəblərində deyil, Şimali Qafqaz və Orta Asiyadakı müsəlman məktəblərinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır.

R.Əfəndiyev Azərbaycanda K.D.Üşinskinin ardıcılı və onun ideyasını əməli surətdə həyata keçirən ilk görkəmli pedaqoq və maarif xadimlərindən biri olmuşdur.

R.Əfəndiyev yazmışdır: «Mən, o zaman məktəblər tarixinə göz gəzdirdim, gördüm ki, rus milləti vaxtı ilə «serkovno slovyanski» (kilsə-slavyan-H.Ə.) yazıdan əl götürüb ana dilində təzə «Rodnoe slovo Uşinskoqo I c.» kitabı ilə məktəblərini milliləşdirmişlər... Mən də onu təqlidən balalarımızı ərəb və fars dillərindəki mövhumata və lüğət əzbərləməyə məcbur və məşğul edən əski ərəb məktəbini təməlindən yıxıb türk qövmü üçün ana dilində əsaslı bir dərsləşmə meydanı meydana gətirə bildim»(2).

Bütün bunlara görə ki, sözün tam mənasında ana dilində sövtü üsulla milli dərsləşmə kitablarının ilk yaradıcılarından biri Rəşid bəy Əfəndiyevdir.

Məlum olduğu kimi, Üşinskinin pedaqoji sisteminin əsasında xəlqilik və buradan nəşət edən ibtidai məktəbdə ana dili tədrisi durur.

R.Əfəndiyev də Üşinskinin ardınca gedərək ibtidai məktəbdə təlimin ana dilində aparılması ideyasını irəli sürmüş və bunu həm nəzəri, həm də əməli olaraq həyata keçirmişdir.

R.Əfəndiyev təhsilin ana dilində aparılmasının əhəmiyyətindən danışaraq 1909-cu ildə «Tərəqqi» qəzetinin 39-cu sayında çap edilmiş «Dərslə verməyin təbii üsulu» adlı məqaləsində yazmışdır: «Əcnəbi dilinə aşina olmaq məsələsi (Rəşid bəy burada ərəb və fars dillərini nəzərdə tutur – H.Ə.) bilik və qanacaq kəsb etmək demək deyildir.

Lisanın özü elmləri öyrənmək üçün bir alətdir. Bəs ana südü ilə uşağın vücuduna sirişmiş ana dili uşağın cəmi ömrü üçün malik olduğu kəskin bir aləti nitqdır, bu alət dura-dura təzədən uşağın zehni və nitqinə başqa bir əcnəbi lisanı yerləşdirib sonra iş bu əcnəbi alətin vasitəsilə elm və mərifət kəsb etdirmək fəqərəsi misdən qızıl ayırmaq fikrinə düşən kimyagərlərin əbəs gücənməyi deməkdir»(3).

Rəşid bəyin fikrini inkişaf etdirərək uşağa öz ana dilində deyil, başqa bir dildə təlim verməyə qarşı bir sıra fikirlər söylənmişdir.

R.Əfəndiyev yazmışdır: «Məktəblərimizdə türk balalarına ərəb-fars oxutmaq adəti nə böyük xətalər vücuda gətiribdir..., əcnəbi lisanlar tamam bizi batırdı, elmdən,

fəzldən, mədəniyyətdən geri saldı... ərəb və fars dili hər şeyimizi, dərrakəmizi bir dərəcədə məhv edibdir ki, hafizəmizdə heç bir mətləb mühafizə olunmur, unudulub gədir» (2).

Azərbaycanda hökm sürən hərf-heca üsulunun əleyhinə gedən Rəşidbəy savad təlimində səs təhlil-tərkib üsulunu qızgın müdafiə etmiş və dərinədən əsaslandırılmışdır.

Hələ 1893-cü ildə yazdığı «İbtidai savad təliminə dair müsəlmanların rəyi» adlı məqaləsində ana dili təlimində səs üsulunun üstünlüyünü göstərmiş və bunu özünün əməli təcrübəsində həyata keçirmişdir. «Yeni səs üsulu ilə uşaqlara savad öyrətmək üçün müəllimlərə rəhbərlik» adlı əsərində Azərbaycan dilinin tədrisində ərəb əlifbasının çətinliyini və mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, yeni üsul – səs üsulu ilə uşağın savad təliminə aid dərslərə çox yaxşı nümunələr vermişdir. Rəşidbəy əyanilik, sistemətiklik, ardıcılıq və asandan çətinə keçməyi təlimin əsas amili hesab etmişdir. Biliklərin möhkəmlənməsini təlim prinsipi hesab edən Rəşidbəy biliyi təkrar və çalışmalar vasitəsilə möhkəmləndirməyin zəruri olduğunu qeyd etmişdir. O, eyni zamanda təlimdə şüurluluq və müvafiqlik prinsiplərinə də böyük əhəmiyyət vermişdir (4).

Rəşid bəy Əfəndizadə. «Bəsirət-ül-ətfab». Bakı, 1901.

R.Əfəndiyevin ikinci məşhur dərslisi «Bəsirət-ül-Ətfal»dır. O, ZMS-nın Azərbaycan şöbəsinə müəllim təyin olunarkən, həmin şöbənin tələbələri üçün Azərbaycan dilində mükəmməl bir ədəbiyyat kitabı yox idi. Buna görə də o, hələ Tiflisdə işləyərkən tərtib etdiyi ədəbi-qiraət kitabını 1901-ci ildə 2 min nüsxə tirajla «Bəsirət-ül-Ətfal» adı ilə Bakıda nəşr etdirmiş və seminariyada dərslük kimi istifadə edilmişdir.

«Uşaq baxçası»nda olduğu kimi, müəllif bu kitabda da şagirdlərə savad təlimi, oxu texnikasını inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də onların tərbiyə edilməsinə, əxlaqına təsir etməyə xüsusi fikir vermişdir.

«Bəsirət-ül-Ətfal» kitabı 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə hər biri bir dərstdən ibarət olan kiçik hekayələr verilmişdir ki, bunların bəzisi nəzm, bəzisi isə nərsdən ibarətdir.

Kitabın ikinci hissəsində ədəbiyyat və tərbiyə məsələlərinə həsr edilmiş mətnlər verilmişdir ki, müəllifin fikrincə, müəllim bu mətnlər vasitəsilə «şagirdlərin qəlbine, kamalincə nəsiət etdirəcəklər».

Üçüncü hissədə «müsəlman dininin» əqidəsinə münasib və «əhkam ilahiyyənin fəzilətinə dair» bir sıra mətnlər verilmişdir.

«Uşaq baxçası» kitabında olduğu kimi «Bəsirət-ül-Ətfal»a da rus və Azərbaycan klassiklərinin bəzi əsərləri daxil edilmişdir.

Kitabın titullu səhifəsində onun məqsədi və onun müəllifi göstərilir: «Məktəblərdə oxunmalı türü-qiraət kitabıdır». Kitabın müəllifi və nəşiri «Şaki» təxüllüslü Zaqafqaz Darül-müəlliminin müsəlman şöbəsinin elm-

ilahi müəllimi Rəşid bəy Əfəndizadə. Kitab bismilləh-rəhmanir-rəhim ilə başlayır.

«Uşaq baxçası»nda olduğu kimi, müəllif bu kitabda da savad təlimi, oxu texnikasını inkişaf etdirmək məsələləri ilə yanaşı, həm də onların tərbiyə edilməsinə, əxlaqına təsir etməyə xüsusi fikir vermişdir.

Bu cəhətə böyük əhəmiyyət verən müəllif əsərin titullu səhifəsində yazmışdır:

«Müsəlman millətinin tərbiyəyi-əxlaqına və məlumati-nafiesinə xidmət edici tazə bir kitabdır». Müəllif məişətimizdə olan nöqsanları göstərən, xeyirxahlıq, yoldaşlıq və digər əxlaqi sifətlər aşılayan şeir, hekayə və rəvayətləri də dərsliyə daxil etmişdir. Bu şeir, hekayə və rəvayətlərdə vətənin təbiətini sevmək, xalqın məişətini bilmək, məktəbə getmək, elm öyrənmək və s. məsələlər ön planda qoyulmuşdur.

R.Əfəndiyevin «Bəsirət-ül-ətfal» kitabında kənd təsərrüfatı, təbiət və coğrafiyaya aid bir sıra məlumatlar da verilmişdir.

İstər «Uşaq baxçası», istərsə də «Bəsirət-ül-ətfal» kitabına daxil edilmiş şeir parçalarının bir hissəsi müəllif tərəfindən rus şairlərinin əsərlərindən tərcümə edilmişdir. Kitabın bu məziyyətlərindən bəhs edən tanınmış ədəbiyyatşünas-professor M.Rəfili «İ.A.Krıllov və Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı kitabında R.Əfəndiyevin böyük rus yazıçılarından yüksək bacarıqla etdiyi bu tərcümələrlə yüksək qiymət vermişdir (5, səh. 30-31).

O, Azərbaycan klassik şairlərindən M.Füzuli və S.Ə.Şirvanidən bir sıra parçalar verməklə yanaşı, böyük rus şairlərindən İ.A.Krıllovun «Ana və meymun», «Kəndli və ilan», «Qurd və pişik», A.S.Puşkinin «Kaf-

tar», «Torçu və balıq», «Baxçasaray fontanı» və s. hekayə və şeirlərini tərcümə edərək kitaba daxil etmişdir.

R.Əfəndiyevin «Bəsirət-ül-Ətfal» kitabında kənd təsərrüfatı, təbiət və coğrafiyaya aid bir sıra məlumatlar da verilmişdir. Kitabın sonunda Azərbaycan dilinin imla qaydaları, ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyatşünaslığa aid bir sıra məlumatlar da vardır. Kitabın son hissəsindəki məqalələr içərisində Rəşid bəyin ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin imla qaydalarına uyğun gəlməməsi haqqında tənqidi qeydləri də nəzəri cəlb edir. «Bəsirət-ül-Ətfal» əsərinin ən yaxşı cəhətlərindən biri də uşalara məktub, ərizə və başqa əməli yazılar öyrətmək üçün nümunələr verilməsidir.

Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, «Bəsirət-ül-Ətfal» kitabı 1901-ci ildən 1912-ci ilə kimi 42000 tirajla 4 dəfə çap olunmuşdur. Kitabı hər dəfə çapa hazırlayan zaman müəllif əlavə materiallarla onu zənginləşdirmiş və bir daha təkmilləşdirmişdir.

R.Əfəndiyevin dərsləkləri uzun müddət Azərbaycan məktəblərində istifadə edilmiş və Azərbaycan ziyalılarının bütöv bir nəslini bu kitablardan dərs almışdır.

Ümumiyyətlə, R.B.Əfəndiyevin dərsləkləri keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ana dilində təhsilin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Ondan sonra yaranan ana dili dərsləklərində R.Əfəndiyevin irsindən istifadə özünü göstərir. Bu dərsləklər R.Əfəndiyevin öz xalqına böyük xidməti kimi qiymətləndirilməlidir. R.Əfəndiyevin hər iki dərsləyi tərəfimizdən ərəb əlifbasından müasir latın qrafikasına çevrilmiş, “Uşaq bağçası” 2010-cu ildə transliterasiya və faksimeliya yolu ilə çap edilərək oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Kitaba Azər-

baycan ədəbiyyatı metodikasını kafedrasının dosenti Bilal Muradov ön söz yazmışdır. İkinci kitab isə hələlik çap edilməmiş qalır (6 və 7).

R.Əfəndiyev müəllimlərə məsləhət görürdü ki, təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün məlumdan məc-hula, yaxından uzağa, konkretdən mücərrədə, sadədən mürekkəbə doğru getsinlər.

R.Əfəndiyevin dərsləkləri uzun müddət Azərbaycan məktəblərində geniş miqyasda istifadə edilmiş və Azərbaycan gənclərinin bütöv bir nəslini bu kitablardan təlim və tərbiyə almışdır.

R.Əfəndiyev uşaqların yaş xüsusiyyətindən və tədris fənlərindən asılı olaraq müxtəlif təlim üsullarının tətbiq edilməsinə aid də fikirlər söyləmişdir.

R.Əfəndiyev Azərbaycanda K.D.Uşinskinin ardıcılı və onun pedaqoji ideyalarını əməli surətdə həyata keçirən ilk görkəmli pedaqoq və maarif xadimlərindən biri olmuşdur.

K.D.Uşinskinin xeyirli təsiri R.Əfəndiyevin «Müəllimlər üçün üsuli-cədid üzrə ən əvvəl dərsə şuru etmənin qəvaiddir» kitabçasında da (1901) özünü göstərmişdir.

Bütün bunlarla bərabər, Rəşid bəy Uşinskinin pedaqoji fikirlərindən istifadə edərkən onu heç də kor-koranə təqlid etməmiş, əksinə, Uşinskiden Azərbaycan xalqının həyat və məişətinə daha çox uyğun olan şeyləri götürmüş və onları yerli şəraitə görə tətbiq etmişdir.

§3. Pedaqoji ideyaları

R.Əfəndiyevin pedaqoji fikirləri içərisində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri tərbiyənin məqsədidir. Rəşid bəy tərbiyənin tərifini belə müəyyən etmişdir: «Tərbiyə insanı bəsləyib onun bədəninə, ruhuna və əxlaqına yavaş-yavaş qüvvət kəsb etdirməyə deyilir».

R.Əfəndiyev tərbiyə deyəndə üç cəhəti: fiziki, əqli və əxlaqi tərbiyəni nəzərdə tuturdu. O, yazmışdır: «Hər kəs bədəncə, ruhca və əxlaqca üç qism tərbiyəyə möhtacdır... bu üç qism tərbiyədən məhrum olan şəxs həqiqətdə adam cərgəsində sayılmaz».

Göründüyü kimi, Rəşid bəy üç cəhətin içərisində bədən tərbiyəsini birinci yerdə qoymuş və bədən tərbiyəsi vasitəsilə insan bədənində mövcud olan əzələlərin lazımınca inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Hərtərəfli inkişaf etmiş insan şəxsiyyəti məsələsində əqli tərbiyəni ikinci yerdə qoyan Rəşid bəy bunun vasitəsilə insanın zəhnini, onun şüurunu, dərrakəsini, fikrini, xəyal və hafizəsini inkişaf etdirməyi lazım bilmişdir.

R.Əfəndiyevin fikrincə, əxlaq tərbiyəsi insanda «insaf, mürvət, rəhm, səbr, vəfa, dəyanət» və s. kimi keyfiyyətləri tərbiyə etməyə xidmət etməlidir.

Rəşid bəy əxlaq tərbiyəsini aşağıdakı sifətlərini müəyyən etmişdir: doğruluq, sabıqlıq, insaf və mürvət, həya və ədəb, əmanət və dəyanət, hümmət və şəfqət, elm və mərifət, əfkar və aqibət.

R.Əfəndiyev insan şəxsiyyətinin təşəkkülündə tərbiyənin roluna böyük yer vermiş və beləliklə də, insanların tərbiyəli və tərbiyəsiz böyüməsinin fitri, ana-

dangəlmə olmasını rədd etmişdir. O, göstərir ki, insanın əxlaqi keyfiyyətləri sonralar tərbiyə sayəsində formalaşır.

R.Əfəndiyevin ailə tərbiyəsinə aid də dəyərli fikirləri vardır. Onun 1904-cü ildə nəşr etdirdiyi «Qan ocağı» adlı əsəri bu cəhətdən daha xarakterikdir.

Rəşid bəyin özünün yazdığı kimi, bu əsər xalqın mədəni tərbiyəsinə həsr edilmişdir. Burada ailədə baş verən oğurluq, yalan danışmaq, qadın hüququnun tapdalanması və s. kimi o zamanlar ailədə özünü göstərən cəhətlər Rəşid bəy tərəfindən kəskin tənqid edilmişdir.

R.Əfəndiyevin «Qan ocağı» əsəri Zaqafqaziya və Orta Asiya səhnələrində dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur.

R.Əfəndiyev dinə inanmış, bəzi tərbiyəvi fikirlərini şəriətlə əlaqələndirmişdir.

Rəşid bəyin pedaqoji fikirləri içərisində təlimin ana dilində aparılması ilə yanaşı, elmin əhəmiyyəti, qadın təhsili, vətənpərvərlik və əmək tərbiyəsi, həmçinin ailə tərbiyəsinə aid bir sıra dəyərli fikirləri vardır.

Rəşid bəy elmin qüdrətinə inanmış, onu tükənməz bir xəzinə hesab etmişdir. Özünün «Elm tükənməz xəzinədir» adlı məqaləsində yazır: «Elm elə bir xəzinədir ki, onun üçün nə qıllı sandıq, nə də gözətçi lazım deyildir». Rəşid bəyin fikrincə, «ələlxusus bizim əsrimizdə elmin qədir və qiyməti hər şeydən alidir. Çünki əvvələn elm bu halda puldan və parçadan zəngin, topdan və tufəngdən ötgün, xəncərdən və qılıncdan kəskindir».

Rəşid bəyin fikrincə, elmin böyük bir fəziləti də budur ki, nə kiçiyə, nə böyüyə, nə nəcibə və nə də bədəsil

adama fərq qoyur. Bu adamların hansı birinin elmə həvəsi və marağı olarsa, o, elmə nail olacaqdır.

R.Əfəndiyev təhsil və elm öyrənmək məsələsində qadınların kişilərlə bərabər hüquqa malik olmasını qızğın müdafiə etmişdir. Bu məsələ onun pedaqoji görüşləri içərisində mühüm yerlərdən birini tutur. Onun qadın azadlığı və qadın təhsilinə aid fikirləri 1914-cü ildə nəşr etdirdiyi “Arvad məsələsi” adlı məşhur kitabında və bir sıra məqalə, şeir və hekayələrində öz əksini tapmışdır.

R.Əfəndiyev dövründəki qadın əsarətini görmüş, qadınları əsarətdə saxlayanlara, onların təhsil almasına mane olanlara qarşı barışmaz mübarizə aparmış və qadınların cəhalətdə qalmasını böyük “uçurum” və “fəlakət” hesab etmişdir. O, qadın azadlığı və təhsili məsələsində M.F.Axundovun ideyasını davam etdirmişdir.

R.Əfəndiyevin pedaqoji fikirləri içərisində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də tərbiyənin məqsədidir. Rəşid bəy tərbiyənin tərifini belə müəyyən etmişdir: *“Tərbiyə insanı bəsləyib onun bədənini, ruhuna əxlaqına yavaş-yavaş qüvvət kəsb etdirməyə deyilir”*.

R.Əfəndiyev tərbiyə deyəndə üç cəhətə: fiziki, əqli və əxlaqi tərbiyəni nəzərdə tuturdu. O, yazmışdır: “Hər kəs bədəncə, ruhca və əxlaqca üç qism tərbiyəyə möhtacdır... bu üç qism tərbiyədən məhrum olan şəxs həqiqətdə adam cərgəsində sayılmaz”.

Göründüyü kimi, Rəşid bəy üç cəhətin içərisində bədən tərbiyəsini birinci yerdə qoymuş və bədən tərbiyəsi vasitəsilə insan bədənində mövcud olan əzələlərin lazımcına inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət ver-

mişdir. Hərtərəfli inkişaf etmiş insan şəxsiyyəti məsələsində əqli tərbiyəni ikinci yerdə qoyan Rəşid bəy bunun vasitəsilə insanın zəhnini, onun şüurunu, dərrakəsini, fikrini, xəyal və hafizəsini inkişaf etdirməyi lazım bilmişdir.

R.Əfəndiyevin fikrincə, əxlaq tərbiyəsi insanda “insaf, mürvət, rəhm, səbr, vəfa, dəyanət” və s. kimi keyfiyyətləri tərbiyə etməyə xidmət etməlidir.

Rəşid bəy əxlaq tərbiyəsini aşağıdakı sifətlərini müəyyən etmişdir: doğruluq, sabıqlıq, insaf və mürvət, həya və ədəb, əmanət və dəyanət, hümmət və şəfqət, elm və mərifət, əfkar və aqibət, vətən məhəbbəti, vətəni sevmək R.Əfəndiyevin pedaqoji fikirlər içərisində vətənpərvərlik tərbiyəsində aid bu gün də əhəmiyyətini saxlayan maraqlı fikirlər var. O, hər bir kəsi vətəninə bağlı hesab edir, vətənə bağlı olmağı hikmətin böyük sirri adlandırır. Rəşidbəy göstərirdi ki, vətənin havası insana can, suyu isə bədənə taqət verir. Onun fikrincə vətən viranə olsa da, xalq misalında deyildiyi kimi, yenə də cənnətdir. Vətən qəlbə qüvvət, adama cürət verir. Vətəni heç bir şeylə müqayisə və əvəz etmək olmaz. Dünyada insan üçün ən gözəl şey vətəndir. Vətənin acı şeyləri belə insan üçün xoşdur. Əgər başqa bir yer cənnət olsa da ora adam üçün qürbətdir.

R.Əfəndiyevin vətənpərvərlik fikirləri onun “Vətən məhəbbəti” şerində çox gözəl göstərilmişdir.

Rəşid bəy vətənə məhəbbəti bir sirr adlandırır və deyir ki, əgər vətən viranə olsa belə yenə də cənnətdir. Çünki vətənin havası insana can verir, suyu isə taqət

verir. Vətən qəlbə qüvvət verir, insana cürət verir. Vətən ruha ziynət verir. Vətən bir şamdır, onun pərvanəsi sənsən, mənəm, yanan şamın nuru isə hər kəsin sahib olduğu elmdir, sənətdir.

R.Əfəndiyev qeyd edir ki, kim ki, vətən mülkünü tərk edib qürbət yerə gedir, o bir daha vətənə gəlməz və onun halı səfalətdir. Yəni o şəxs səfil sərgərdandır.

R.Əfəndiyev insan şəxsiyyətinin təşəkkülündə tərbiyənin roluna böyük yer vermiş və beləliklə də, insanların tərbiyəli və tərbiyəsiz böyüməsinin fitri, anadangəlmə olmasını rədd etmişdir. O, göstərir ki, insanın əxlaqi keyfiyyətləri sonralar tərbiyə sayəsində formalaşır.

R.Əfəndiyevin ailə tərbiyəsinə aid də dəyərli fikirləri vardır. Onun 1904-cü ildə nəşr etdirdiyi “Qan ocağı” adlı əsəri bu cəhətdən daha xarakterikdir.

Rəşid bəyin özünün yazdığı kimi, bu əsər xalqın mənəvi tərbiyəsinə həsr edilmişdir. Burada ailədə baş verən oğurluq, yalan danışmaq, qadın hüququnun tapdalanması və s. kimi o zamanlar ailədə özünü göstərən cəhətlər Rəşid bəy tərəfindən kəskin tənqid edilmişdir.

R.Əfəndiyevin fikrincə ana təbii tərbiyəçidir. O, göstərir ki, uşağı bəsləyən, onun qayğısını çəkən, onu tərbiyə edən, elmi-hali öyrədən, halal və haramı ayırd edən anadır. O, qadınlara bəzəyə-düzəyə, zərə-ziynətə uymağı tövsiyə edir. Onun fikrincə qadının ən böyük bəzəyi onun ailəsi və düzgün tərbiyə etdiyi uşaqlar olmalıdır. R.Əfəndiyev “Ana kimdir” şərinə kişilərə müraciət edərək deyir ki, sizi doğub, yedirdib, içirdən, hər cür bələlərdən qoruyan qayğımıza qalan anadır.

R.Əfəndiyev “Ana kimdir” adlı şərinə ananı aşağıdakı kimi təqdim etmişdir.

O yazır ki, kim ki, sizi doğub, böyüdü, qul kimi sizə qulluq edib, sizə mehribanlıq edib o gözəl, mehriban, sizi bağrına basan ananızdır. Ana sizi yedizdirir, içizdirir, nə istəsəniz verir, qeydinizə qalır.

R.Əfəndiyev Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixində mühüm yer tutur. O, özünün pedaqoji fəaliyyətilə minlərlə müəllim kadrları tərbiyə edib yetişdirməklə bərabər, nəzəri fikirləri ilə də pedaqoji fikri zənginləşdirir. Onun qabaqcıl rus pedaqoji ideyalarını təbliğ etməsi, Azərbaycanda maarif və pedaqoji fikrin inkişafına böyük kömək etmişdir.

§4. Əsərlərindən parçalar

İbtidai savad təliminə dair müsəlmanların rəyi(8) (ixtisarla)

Dini baxışlarla və əqidə ilə əlaqədar Zaqafqaziya müsəlman məktəblərində tədrisin səciyyəvi xüsusiyyətləri mövcuddur. Müsəlmanlar deyirlər ki, bizi yaranan, insanın dilini Allahın sözlərini tələffüz etmək (yəni, dua etmək və Quranın ayələrini oxumaq) üçün açır. Bunu sübut etmək üçün onlar belə bir dəlil göstərirdilər ki, əgər iki yeni doğulmuş uşağı onların danışmaq dilini eşidə bilmədikləri xüsusi bir otaqda tərbiyə etsələr, bu zaman onlar öz aralarında ərəb dilində danışaçaqlar... Belə ki, ətraf mühit onları təbii şəkildə müqəddəs ərəb dilini öyrənmək imkanından məhrum edir və yalnız milli ləhcələri öyrənməyə kömək edir; belə olduqda, onların fikrincə, mövcud tədris üsulunu

müqəddəs kitab olan Quranın oxunmasından başlamaq daha faydalı və məqsədyönlü hesab edilirdi. Buna görə də müsəlman uşaqları məktəbə daxil olduqları gün mütləq üç ərəb sözündən ibarət olan (böyük kəşf budur) ərəb duasını əzbərləməli idilər. Sonra isə hərf-heca üsulu ilə ərəb əlifbasını öyrənməyə başlamalıdılar. Əlifbadan sonra məktəblərdə uşaqlar üçün ilk dərslük fəsillərdən başqa 30 müxtəlif ölçülü hissələrə bölünən Quran idi. Belə ki, sutkalıq namaz qılınan zaman Quranın oxunan fəsillərinin hamısı onun axırında olduğuna görə onun öyrənilməsinə əvvəldən yox, sonuncu hissədən başlayır ki, uşaqlar kiçik yaşlarından namaz qılanda bunlardan istifadə edə bilsinlər.

Müəllimlərin rəyinə görə, məktəblərdə təlimin bu qayda ilə aparılması onların bəzi mövhumatçı düşüncələrinə görə heç bir başqa səmərəli savad təlimi ilə əvəz etmək mümkün deyil: a) Tanrının müdriklik, aqillik mənbəyi kimi Quran uşaqların yaddaşında dini-əxlaqi idrakı mənimsəmək üçün bünövrə rolunu oynamağıdır; b) din kiçik yaşlarından müsəlmanları Quranın məşhur fəsillərini oxuyub namaz qılmağa, bazar ertəsi və cümə axşamlarında mərhumlər üçün Quranın müvafiq fəsillərini oxumağa sövq edir. Əks təqdirdə günah işlədənlərin valideynləri dəhşətli məhkəmədə onlara görə cəzalanacaqlar; c) Ramazan ayındakı orucluq ərəfəsində Quranın oxunması üçün müsəlmanlar məktəb şagirdlərinin də gətirildikləri məscidə yığışırlar. Burada oxumanın hündürdən və fərdi olmasına baxmayaraq iştirak edənlərin hamısı Quranı ciddi tərzdə izləlidirlər.

İbtidai təlimə belə mövhumatçı yanaşmanın mövcud olması nəticəsində indiyə qədər müsəlmanlardan heç bir münasib dərslük tərtib etmək fikrinə düşən, yaxud tədrisi asanlaşdıran başqa yol axtaran olmayıb. Həqiqətən də, bütöv bir müsəlman ədəbiyyatında cənab Çernyayevskinin dərsliyi istisna olunmaqla uşaqlar üçün müyəssər olan hər hansı bir kitab tapmaq mümkün deyil. Bədbəxtçilikdən, əsasən, ibtidai təlimlə məşğul olan aşağı təbəqəli müsəlman, əksər müsəlman ruhanilərinin gözündə bu dərslüklər o qədər də diqqəti cəlb etmir. Belə ki, bu dərslüklər üzrə ana dilində yazı və oxu təlimindən sonra Quranın oxunulmasına başlamaq lazım gəlir, sonra isə onun səhifələrində Tanrının sözləri sanki heyvanlar aləmi haqqında nağıllarla əvəzlənir və s. Halbuki, biz dəfələrlə səs üsulunun üstünlüyü və təbiiliyini, həmçinin ana dilində yazı və oxu təliminin, sonra isə Quranın oxunmasının vacibliyini dəfələrlə sübut etmişik, lakin xalq müəllimlərini xristian mollaları adlandıraraq onların təliminə şübhə ilə yanaşırlar.

Məktəblərdə ibtidai təlimin xarakterindən danışdıqda müsəlmanların müəllimlərin nüfuzu haqqında fikirlərini qeyd etməmək olmaz. Müsəlmanların fikrinə görə, onlar əsasən mömin, ciddi və tələbkər olmalıdırlar; başqa cür onlar uşaqlara səmərəli təhsil göstərə bilməzlər. Hətta bu zaman belə bir deyim də yaranmışdır: «Şagird bilikləri mollaının çubuğu, lakin ən çoxu atanın və ananın pul kisəsi sayəsində mənimsəyir». Məscidlərin nəzdindəki məktəb sadəcə olaraq şagirdlərin valideynləri tərəfindən heç bir tədris və dini ibarələrin icazəsi olmadan açılırdı; burada dərslük üçün isə ən ucuz qiymətə (hər bir şagirdə ayda 10

qəpikdən 25 qəpiyə qədər) mollalar-məktəbdarlar tutulurdu. Burada yalnız Quranı oxumağı bacaran hər bir kəs müəllim ola bilərdi, lakin bununla belə şəriətin tələblərini səliqə ilə icra edən və gecələri ayıq-sayıq keçirən ruhani şəxslərə üstünlük verilirdi. 1881-ci ildən müsəlman kəndlərində ibtidai kənd məktəbləri açılanda və orada müsəlmandan müəllim təyin ediləndə, müsəlmanlar çox böyük həvəslə öz uşaqlarını məktəbə göndərirdilər. Laikin onlar görəndə ki, burada tədris Quranın oxunmasından deyil, xarici dillərdə aparılır, şagirdlərin sayı yavaş-yavaş azaldı, bəzi məktəblər isə tamamilə boşaldı. Bundan əlavə belə qayda keçmiş Qafqaz canişininin yerli məktəblər üçün təsdiq etdiyi tədris planınının tədrisi ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

Müsəlman əhalisi arasında savad yayan məktəblərin hər şeydən əvvəl zamanın tələbi və xalqın ruhuna uyğun olaraq iri müsəlman şəhərlərində (Nuxa, Şamaxı, Şuşa, Yelizavetpol və s.) açılması məqsədə müvafiq olardı... Şəhərlərin müsəlman əhalisi qəzalardakı əhali ilə müqayisədə tərbiyə və təhsilin faydasını daha çox dərk edirlər. Şübhəsiz ki, onları buna həm ana dilində, həm də dövlət dilində savadlı olmaq ehtiyacı məcbur edir. Lakin burada da bir şəhər məktəbi şəhər əhalisinin bütün təbəqələrinin ehtiyacını ödəyə bilməz, bununla yanaşı ana dili burada heç də qənaətbəxş tədris olunmurdu. Şəhərlərdə nümunəvi ibtidai məktəblər vasitəsi ilə uşaqların səmərəli təliminin təşkil edilməsi isə (onlar yerli məktəbləri əvəz edə bilərlər) müsəlman əhalisi arasında təhsilin yayılması asanlaşardı. Bakı və İrəvan şəhərlərində bəzi mütəxəssislər bu deyilənləri təsdiq edir. Bakıdakı Qəniyevin (9) yalnız müsəlman-

lardan ibarət çoxsaylı şagirdi olan məktəbi Bakı şəhər idarəsinin diqqətini cəlb etdi. Şəhər idarəsi bu məktəbin xərclərini öz üzərinə götürməklə yanaşı, hətta şəhərin müxtəlif yerlərində bir neçə belə məktəb açdı. İrəvan məktəbinin nümunəsində isə Təbriz şəhərində rus dili tədris edilməklə ibtidai məktəb açıldı.

Müsəlmanlar arasında xalq təhsili (10)

Zaqafqaziyanın müsəlman əhalisi arasında xalq təhsilinin yayılması çox çətin gedir. On beş il bundan əvvəl müsəlman kəndlərində açılan məktəblər indiyə qədər demək olar ki, müvafiq kurs həcmində biliyə malik olan şagird buraxmayıb. Müəyyən təsadüf nəticəsində məktəbə yazılan kəndlilərin uşaqları dərəcə yalnız evdə bekar qaldıqları günlər gəlirlər. Kəndli uşaqlarını məktəbdə yalnız, qışda, yəni, meşəyə odun dalınca getmək lazım gəlmədikdə, sahədə heyvanları otarmaq və çöl işlərini görmək lazım olmayan vaxtlarda, evdə bekar qalan vaxtlarda görmək olardı. Bədbəxtçilikdən, gənclik həyatında bu müddət çox az, yəni cəmi 2 ay yarım təşkil edirdi. İlin başqa vaxtları isə məktəblər boş qalır. Bir Allah bilir ki, iki aylıq tədris ili olan məktəbdə uşaqlara nə öyrətmək olar?

Müsəlman şəhərlərində isə qəzalarda olan vəziyyət nəzərə çarpmır. «Новое обозрение»nin oxucuları bizim «Müsəlmanların ibtidai savad təlimi haqqında fikirləri» adlı məqaləmiz (1993-cü il dekabrın 12-dəki nömrəsində dərc olunub) əsasında şəhər müsəlman əhalisinin xalq təhsilinə necə ciddi əhəmiyyət verdiyi haqqında

mühakimə yürüdə bilərlər. Burada biz qeyd etmişdik ki, təcrübədə bu tələbat çox az ödənilir.

İndi məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən müsəlman məktəblərinin acınacaqlı vəziyyətini ətraflı təsvir etmək məqsədini güdmədən cəsarətlə deyə bilərik ki, bu məktəblər əhali üçün bir bəladır (müsibətdir). Belə ki, burada müsəlman gənclərinin qızıl uşaqlığı və cavanlığı faydasız, hədəf keçir. Belə məktəblərdə «Leyli və Məcnun», «Yusif-Züleyxa», «Aşiq Qərib» və bu kimi fars və qədim türk dastanlarının mənasız öyrənilməsi onların inkişafını ləngidirdi. Bu məktəblərdə təlimin səmərəli üsullarından istifadə etmək və onları məlum proqramına tabe etdirmək qətiyyətli mümkün deyildi; belə ki, məktəblərin açılması və bağlanması müəllimlərin rəhimli iradəsindən və şagirdlərin valideynlərinin əhval-ruhiyyəsindən və müstəsna səlahiyyətindən asılı idi; əgər valideynlər məktəblərə pul ödəməsəydilər (ayda 5 qəpikdən 25 qəpiyə qədər) məktəblər bağlanar, müəllimlər isə özlərinə digər dolanacaq mənbəyi tapmaq məcburiyyətində qalırdılar.

Nuxa şəhərində xoşbəxt təsadüf nəticəsində belə məktəbdarlardan biri bu baxımdan irəliyə doğru addım atdı. Bura iki il bundan əvvəl Axalsk qəzasında Hafiz Əfəndi bir nəfər təhsilli məhəllə mollası və müəllim dərəcəsi olan, səs üsulu ilə ana dilini tədris etməyi bacaran adam (11) gəldi. Cümə məscidinə dəvət olunan bu şəxs uşaqları öyrətməyə başladı, lakin uğursuzluğa düçar oldu; onu şəhərin bu məhəlləsindən qovdular. Qonşu məktəbdarlar bu adama təhlükəli rəqib kimi baxırdılar. Bu hadisə tezliklə şəhərə yayıldı və şəhərin yuxarı məhəlləsində bir qrup ağıllı şəxslərin təhsilə

maraq göstərməsinə səbəb oldu; bu vaxta qədər onlar öz uşaqlarını köhnə məktəblərə vermələrinə baxmayaraq, daha işgüzar müəllim tapmaq üçün imkan axtarırdılar. Elə həmin bu qrup adamlar, hələ özlərinə tanış olmayan və şəhərin aşağı məhəlləsindən qovulan müəllimə himayədarlıq etməyə başladılar. Məktəb üçün tezliklə köhnə tədris üsulu və qaydalarına qarşı çıxan (bu qaydalar məktəblərdə hələ çox qədimdən mühafizə edilir, qorunub saxlanırdı) bir şəxs kimi, yeni müəllimi təqib edən yerli ruhanilərdən və məktəb heyətindən uzaqda kirayə yer götürdülər.

Qısa müddət keçdikdən sonra məktəb kirayə götürülən yerdən məscidə köçürüldü. Burada şagirdlərin sayı tezliklə artdı və 150 nəfərə çatdı. Sünni və şiələr arasında mövcud olan dini ədavətə və ziddiyyətə baxmayaraq, bu sünni məktəbində əldə edilən qeyri adi uğurları görə şiələr də öz uşaqlarını həvəslə həmin məktəbə verməyə başladılar. Sonuncuların sayı 35-ə çatdı. Bununla məhdudlaşmayan Nuxa şəhərinin şiə icması Zaqafqaziya Şeyx-ül-İslamına ərizə ilə müraciət edərək şiələr üçün də belə bir təcrübəli və işgüzar müəllim təklif etməyi xahiş etdilər. Belə müəllimlərdən biri Hafiz Əfəndi idi.

Yeni məktəb bir neçə köhnə məktəblərin bağlanması səbəb oldu. Hafiz Əfəndinin düşmənləri onu təqib etməkdən əl çəkdi. Yeni tədris üsulu ilə tanış olmaq məqsədi ilə şəhərin digər hissələrindən də onun yanına cavan mollalar gəlməyə başladılar. Bu mollalar Hafiz Əfəndiyə uşaqlarla keçilən kursları təkrar etməkdə kömək edir və bu zaman Hafiz Əfəndinin bütün göstərişlərini əldə rəhbər tuturdular.

Yeni məktəbdə Allahın qanunları, Qurani müvafiq intonasiya ilə oxumaq, peyğəmbərlərin müqəddəs tarixi, fars və ərəb dillərinin qrammatikası, həmçinin hesabdarlıq tədris olunurdu. Məktəbin mövcud olduğu 2 il ərzində yeni tədris üsulunun tətbiqi nəticəsində hər bir müsəlmanın bilməyə borclu olduğu, dünyəvi təhsil üçün vacib hesab olunan hər şeyi şagirdlər çox aydın və şüurlu şəkildə mənimsədilər.

Tədris proqramına rus dilinin öyrənilməsinin daxil edilməsi fikri mövcud idi. Bunun üçün şagirdlərin valideynləri yerli tədris müdiriyyətinə müraciət edərək bu yeni üsullu məktəbə rus dili müəlliminin təyin edilməsi və onun saxlanılması üçün vəsait axtarılması haqqında xahiş etdilər.

Qafqaz müsəlmanları arasında tədris işinin belə vəziyyətində sadə şəhər əhalisinin məktəblərdə tədrisi daha səmərəli əsaslarla təşkil edilməsinə göstərdiyi ilk cəhdinin dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən himayə edilməsi məqsədmüvafiq olardı.

Vətən məhəbbəti (12)

Məhəbbət eyləmək hər yurd üçün bir sirr hikmətdir,
Vətən viranə də olsa, məsəldir, məhz cənnətdir.
Havası can verir cana, suyu taqət verir cismə,
Vətən qüvvət verir qəlbə, Vətən cürət verir şəxsə.
Vətən ziynət verir ruha, Vətən bir başqa hikmətdir
Vətən bir şamdır, pərvanəsi onun mənəm, sənəm,
O şamın nuru da hər kəsdəki elm ilə sənətdir...
Vücudu harda doğsa, adəm oğlu gəlsə dünyaya
O yerdən başqa yer cənnət də olsa darı qürbətdir.
Ağac bir yerdə kök saldısa qalxar, şax budaq atar,
Köçürsən öz yerindən gör onun halı nə zillətdir.

Qoparsan laləni şaxından, üzsən ya gülü güldən,
Solar, bərbad olar, qalmaz nə tab və nə tərəvətdir.
Tutub qatilləri divan vətəndən eyləyir sürgün,
Bu zülmü, bu sitəm bu kəslərə eyni ədalətdir.
Bütün əcdadımız mədfun(13) vətən torpağı altında,
Bizə vacib bu qəbristanı hər dəmdə ziyarətdir.
Nə bədbəxt kimsədir o kəs vətən mülkünü tərk eylər,
Gəder qürbət yerə, gəlməz, bunun halı səfalətdir.
Diyar qürbəti seyr eyləmək lazımdır, əlbəttə,
Bəsirət(14) kəsb edib niyyət vətən mülkünə himmətdir.

1901

Ana kimdir (15)

Əzizim, kim sizi doğub böyüdü,
Qul kimi qabağınızca gedir,
Kim sizə güclü mehribanlıq edir?
O gözəl nazlı, mehriban ananız,
O sizi bağına basan ananız!

Kim sizi yaxşı doyudurub içirir,
Kim sizə dadlı rizqilər(16) bəşirir,
Kim sizə hər nə lazım isə verir?
Balanın qeydinə qalan ananız!
O sizin odlara yanan ananız!

Kim çəkir sizlərə keşik gecələr,
Kim yerində oturur dik gecələr,
Gah qurur nəni, gah beşik gecələr?
Sizi candan əziz tutan ananız,
Göz önündə sizə baxan ananız.

Kim sizi hifz edir bəlalardan,

Əl çəkib qohum və əqrabalardan,
Qaçmayıb cöviirdən, cəfalardan?
O zəhmətkeş yazıq, cavan ananız,
Canı candan sizə yanan ananız!

Kim pərəstar olur sizə axşam;
Kim yuxunu özünə edir haram
Kim çalışmaqdadır bila aram?
O yazıq, binəva çoban ananız,
Canını odlara yaxan ananız!
Kim sizə xəstə halınızda baxar,
Yeməyin; içməyin bütün buraxar,
Sübhədək yuxusu gözündən axar?
Ciyəri od tutub yanan ananız,
Baladan ötrü can qoyan ananız!

Kim sizin paltarını yuyub yamayar,
Kim sizin üçün xeyir-duş oxuyar,
Kim sizə mərifət nə isə deyər?
Tifil ikən tərbiyə alan ananız,
Mərifət ləzzətinə dadan ananız.

«Şaki»(17) kimdi yazır bu əhvalı,
Eləyir sizi elmdən halı,
Söyləyir sizə bu gün və iqbali?
Tərbiyə rəmzinə qanan ananız,
Kamilə, alimə olan ananız.

Yüz yaşında bağban (18)

Yüz yaşına çatmış bir bağban çox qoca olduğundan əli-ayağı əsirdi. Onun bir bağı var idi. Bu qoca bağban öz bağında bir para yüngül işləri özü tutub və bir parçasını oğlanlarına gördürürdü. Yaz fəslində bir neçə cavan oğlanlar bağa seyrə gəlmişdilər. Bunlar gördülər ki, bir qoca kişi əli-ayağı əsə-əsə torpağı yumşaldıb toxum səpir. Bundan soruşdular:–Ey baba, nə iş görürsən?.. Bağban dedi ki, alma toxumu səpirəm.

Soruşdular ki, nəyinə lazımdır? Dedi:

– Bu toxumdan xırda alma ağacı bitəcəkdir, sonra peyvənd edəcəyəm.

Qocanın niyyətini bilib dedilər:

– Ey baba, sən yüz yaşın var, toxumdan çıxan cırı calayıb əmələ gətirəndən sonra meyvəsini görməyə çox ömür istər, zəhmət çəkmə, bu sənə çatmaz.

Qoca bağban bunların sözüne gülüb cavab verdi ki:

– Əzizlərimiz, əkiblər yemişik, əkərik yeyərlər.

1901

Şərəfli yol

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının

Azərbaycan şöbəsi - 135

Oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitabçada Qori Müəllimlər Seminariyasının ilk iki məzunundan bu il hər ikisinin anadan olmasının 150 ili tamam olan Firidun bəylə Rəşid bəyin həyatından, elmi-pedaqoji fəaliyyətindən, tükənməz pedaqoji ideyalarından bir qədər bəhs etdik və onların keçdiyi şərəfli yola az-çox nəzər saldıq. “Qoşa qanad” adlandırdığımız bu məşhur maarifçilərimizin, ustad müəllimlərimizin keçdiyi bu şərəfli yol, həm də onların təhsil aldıkları seminariyanın keçdiyi şərəfli yoludur. Odur ki, seminariyanın hər hansı bir məzunundan bəhs edərkən, seminariyanın özündən söhbət açmamaq bir növ günahdır. Bu günaha batmamaq üçün seminariyanın keçdiyi şərəfli yola da nəzər salmağı lazım bildim və aşağıdakı yazını da bura əlavə etdim.

Azərbaycanda elm, mədəniyyət, ictimai-pedaqoji fikrin inkişafında müstəsna rolunu oynayan tədris müəssisələrinin fəaliyyətinin tədqiqi və təbliği, onların yubileylərinin keçirilməsi, keçmiş mədəni irsə, milli mənəvi dəyərlərə ehtiram ifadəsi olmaqla, bu günkü təhsil sistemimizin modernləşdirilməsi prosesində onun məsələlərinin önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Söhbət Rusiyada 60-cı illərin (XIX əsr) ictimai-pedaqoji hərəkatının aparıcı nümayəndələrindən biri olan, ideyaları ilə, Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikrin inkişafına təsir edən böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin layihəsi əsasında 130 il bundan əvvəl ucqar bir

vilayətdə-Gürcüstanın əyalət şəhərlərindən biri olan Qoridə açılmış Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının (ZMS) Azərbaycan şöbəsinin fəaliyyətə başlamasından gedir. Hansı ki, şöbənin mövcud olduğu 40 il ərzində Azərbaycana 250-dən artıq elm, mədəniyyət xadimləri, əsil xalq müəllimləri bəxş etmişdir. Elə bu səbəbdəndir ki, söhbət açdığımız şöbənin yubileyinin qeyd edilməsi bütün xalqın-uşaqdan böyüyə qədər, bütövlükdə Azərbaycan ictimaiyyətinin ürəyindəndir. Bu bir nəslin deyil, nəsillərin yubileyidir. Bu yubiley təkcə bir peşə, bir elm, mədəniyyət xadimlərinin deyil, mübaliğəsiz demək olar ki, bütün peşə sahiblərinin yubileyidir.

XIX əsrin 70-ci illərinə qədər Rusiyanın özündə, o cümlədən Azərbaycanda, bütöv Cənubi Qafqazda müəllim kadrlarına böyük ehtiyac hiss edilirdi. Bu tələbatın ödənilməsi üçün isə elə bir xüsusi tədris müəssisəsi yox idi. Dövlət məktəblərində çalışan elmi-fənn müəllimləri əsasən Rusiyadan dəvət olunanlar və qismən Tiflis gimnaziyasının məzunları idi. Müəllim kadrların hazırlığı ilə məşğul olan ilk müəssisə yalnız 1866-cı ildə meydana gəldi. Bu Qafqazda xristianlığı bərpa edən cəmiyyət tərəfindən Tiflis şəhərində əsas qoyulan Aleksandrovski müəllimlər məktəbi (1) idi ki, burada şəhər məktəbləri üçün müəllim kadrları hazırlanırdı.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, bütün Rusiyada olduğu kimi, Cənubi Qafqazda da kənd məktəbləri üçün müəllim kadrları hazırlayan xüsusi məktəblər — müəllim seminariyaları meydana gəldi. Cənubi Qafqaz və Qafqazda ilk müəllimlər seminariyası 1871-ci ildə Kubanda, 1876-cı ildə isə Qori şəhərində açıldı.

Sonuncu bütün Cənubi Qafqaz üzrə təşkil edildiyindən Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası adlanırdı.

Müəllimlər seminariyaları inqilaba qədər ibtidai məktəblər üçün müəllim hazırlayan ən tipik pedaqoji məktəblər idi. Bu məktəblər 1870-ci idə nəşr edilmiş «Müəllimlər seminariyası haqqında» əsasnaməyə uyğun idi(2). Əsasnamədə deyilir ki, müəllimlər seminariyasının məqsədi pravoslav dininə mənsub bütün silklərdən olub, həyatını ibtidai məktəblərdə müəllimlik fəaliyyətinə həsr etməyi arzu edən gənclərə pedaqoji təhsil verməkdən ibarətdir. Göründüyü kimi, hökumət bu məktəblərə siyasi əhəmiyyət verirdi. Belə ki, digər dinə, milliyət və tayfalara mənsub olanlar deyil, yalnız pravoslav dininə mənsub olanlar ibtidai məktəbdə məşğul ola bilirdilər.

Lakin 70-ci illərdən başlayaraq, yerli əhalinin rus dilində ümumtəhsil məktəblərinə ehtiyacının artması hökuməti bu məktəblər üçün müəllim hazırlamaq məsələsilə daha ciddi məşğul olmağa məcbur etdi. 70-ci illərin ortalarında meydana gələn kənd ümumtəhsil məktəbləri də bu məsələyə xeyli təkan verdi. QTD-nin poççeteli Y.M.Neverov 1875-ci ilə aid hesabatında yazırdı ki, son vaxtlar Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının düzgün təşkil edilmiş ümumtəhsil məktəblərinə cəhd et-

54566—Апрѣль 8. Высочайше утвержденное мнѣніе Государственного Совета.— Об учрежденіи Закавказской Учительской Семинаріи.

Государственный Совет, въ Слѣдующихъ Департаментѣхъ, Законовъ и Государственной Экономикѣ и въ Отдѣлѣ Собраній, рассмотрѣвъ предложенное ему Кавказскаго Комитета предположеніе Его Императорскаго Высочества Пасквита: Кавказскаго объ открытіи въ Кавказѣ Учительской Семинаріи, и сообразивъ съ существующимъ Его Императорскаго Высочества, мнѣніемъ ономъ:

1. Простри Пасквита въ штатѣ Закавказской Учительской Семинаріи должностъ въ Высочайшемъ Его Императорскаго Владѣчества утверждать. 2. Почисловый по штатѣ расходъ, въ количествѣ двадцати одной тысячь пяти сотъ рубль въ годъ, отвести на иждивеніе Кавказскаго края, со включеніемъ этой суммѣ въ подлинныя подраздѣленія разношлюбы сѣтви гражданскаго управленія сего края.

Решеніе. Его Императорское Владѣчество возмощающее итѣмъ въ Отдѣлѣ Собраній Государственнаго Совета, по проекту Пасквита и штатѣ Закавказской Учительской Семинаріи, Высочайше утвердить сообразно съ означеннымъ.

Положеніе.

1. Закавказская Учительская Семинарія имѣетъ целью доставлять педагогическое образованіе молодымъ людямъ, Закавказскимъ уроженцамъ, желающихъ посвятить себѣ учительской дѣятельности въ иждивеніи начальнаго училища.

Примечаніе. Порядокъ до учрежденія особой Магнетовской учительской школы. Магнетовскія же избираются поступать въ Закавказскую Учительскую Семинарію и состоятъ при ней учителями.

2. Семинарія учреждается Высочайше утвержденнымъ. 27 Марта 1872 года, 50639, Пасквита и Кавказской и Престольной Учительскихъ Семинаріяхъ, съ соблюденіемъ правилъ, нижеизложенныхъ особымъ приказомъ.

3. Въ Семинаріи содержится на счетъ казеннаго дважьдѣ пять воспитанниковъ, изъ коихъ двадцать туземцевъ и пять Русскихъ.

4. Для протѣска въ учрежденіи воспитанниковъ Семинаріи въ продолженіи, при ней состоятъ три начальнаго училища: Русское, Грузинское и Армянское.

5. Въ Семинаріи, приобщенныхъ воспитанниковъ, доустройства, по иждивенію, стипендіи, мѣстности, горющихъ и сельскаго общества, равно и частныя лицъ, а также и семейнаго воспитанія.

6. Начальникъ воспитанія, по окончаніи курса Семинаріи, обязанъ прослужить шесть лѣтъ, по назначенію начальства, въ должностяхъ учительской пародіи, равнѣе или другѣхъ учебныхъ заведеній.

7. Курсы ученія въ Семинаріи продолжаются три года. Для облегченія же поступленія въ Семинарію вперодѣе, учреждаются для нѣтъ особый при Семинаріи претготовительный классъ.

8. Директоръ Семинаріи избирается Пасквитаемъ высшаго образованія, и утверждается въ должностъ Пасквитаемъ Кавказскаго.

9. Учителя Семинаріи и состоящихъ при ней училищъ утверждаются въ должностяхъ Пасквитаемъ Кавказскаго учебнаго округа.

10. Членовъ Семинаріи поощряются вообще итѣмъ порядкомъ государственной службы по Министерству Народнаго Просвѣщенія, а также, по означенію существующихъ законодѣній, всѣмъ правами и преимуществами, присвоенными въ частности учителямъ чиновникамъ Кавказскаго учебнаго округа. На учителей, состоящихъ при Семинаріи, начальнаго училища, распространяются всѣ служебныя права и преимущества, присвоенныя вообще учителямъ начальнаго училища въ Кавказѣ, притѣмъ итѣмъ въ одинаковомъ способѣ, какъ итѣмъ, такъ и численю претготовительнаго класса, назначеніемъ до оладу желанія, временному штатомъ 29 Октября 1833 года (27616) учителямъ учебнаго училища Закавказскаго края.

(Штатъ см. въ концѣ Тома.)

54567

54568

Зaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının təsis edilməsinə aid rəsmi dövlət sənədinin surəti.

məsi, təbii olaraq müəllim hazırlığı barədə onları düşünməyə vadar edir. Əgər gələcək müsəlman məktəblərindən ötrü müəllim hazırlamaq üçün xüsusi pedaqoji müəssisə təsis etmək hələ tezdirsə, Kazan hərbi gimnaziyasında təhsil alan Kazan müsəlmanının (3) Sa-lahlıda (Qazax rayonu) təşkil etdiyi məktəbə əhalinin rəğbətini hiss etməmək olmaz və bütün bunlar göstərir ki, müsəlmanlardan müəllimlər hazırlığı gələcəkdə yerli əhaliyə böyük təsir edər və onları özlərində düzgün təşkil edilmiş məktəb açmağa həvəsləndirər; ona görə də, hal-hazırda bu sahədə bu və ya digər addım atmaq tələbini çətin ki, inkar etmək mümkün olsun (4).

QTD-nin popeçiteli ilk dəfə, heç olmazsa, Şimali Qafqazda kabardinlər üçün müəllimlər hazırlamaq tədbiri kimi, Cənubi Qafqazda da bəzi tədbirlər görməyi lazım bilirdi. O, bu məqsəd üçün Tiflisdə mövcud olan hər iki müsəlman (şiə və sünni) məktəbində oxuyan bir və ya iki şagirdin ZMS-də pedaqoji işlə tanış olmasına şərait yaratmağı və sonra onların köməyiylə Tiflis müsəlman məktəbləri nəzdində xüsusi bir şöbə — kənd müəllimləri hazırlayan şöbə açmağı faydalı hesab edirdi.

Əlbəttə, Y.M.Neverov yerlilərdən müəllim kadrları hazırlamaq fikrini irəli sürməklə, şübhəsiz ki, xalq maarifinin yayılmasını deyil, özünün dediyi kimi, «Məktəb vasitəsilə ölkədəki müxtəlif xalqları birləşdirmək» məqsədini güdürdü. Lakin onun məqsədindən asılı olmayaraq, xalq məktəbləri üçün azərbaycanlılardan müəllim kadrları hazırlamağın zəruriliyini Qafqaz sərdarının nəzərinə çatdırması gələcəkdə ZMS nəzdində açılacaq Azərbaycan şöbəsi üçün müəyyən hazırlıq oldu.

1876-cı il sentyabrın 12-də əsası qoyulan ZMS əvvəlcə üç şöbədə: rus, gürcü və erməni şöbələrindən ibarət idi. Seminariyaya qəbul olunan ilk 50 nəfərin içərisində bir nəfər belə azərbaycanlı yox idi. Bu cəhətə təəssüf edən QTD-nin popeçiteli 1876-cı ilə aid hesabatında yazırdı ki, «Mən şəxsən bu cəhəti Şeyxülislərin nəzərinə çatdırdım və o, yerli müsəlmanlardan heç olmazsa bir nəfərin seminariyada oxuması üçün vəsait axtarmağı vəd etdi». Lakin nə göstərilən «təəssüf», nə də verilən boş «vəd» ilə xalq maarifini irəli aparmaq, bir nəfər müəllim hazırlamaqla pedaqoji kadrlara olan böyük ehtiyacı ödəmək olmazdı. Bu vaxt onlarca kənd camaatı könüllü surətdə vəsait toplayaraq, məktəb açılmasını tələb edirdi. Belə tələb və qərarların sayı ildən-ildən artırdı. Bu tələbin həyata keçirilməsi isə həm də müəllim kadrlarının çatışmamazlığına görə ödənilmiş qalırdı.

Azərbaycan kəndlərində təşkil edilən və açılması nəzərdə tutulan məktəblərin müəllim kadrlarına, xüsus-

60910
60911

60910. — Мин 13. Высочайше утверждено мнение Государственного Совета (Собр. Зак. 1880 г. Вып. 11, ст. 501). — Об учреждении при Закавказской Учительской Семинарии Татарского отделения и об увольнении из него этой Семинарии.

Государственный Совет, из Соединенных Департаментов Государственной Канцелярии и Секретариата и в Общественном Собрании, рассмотрев, предложенное из Закавказского Департамента, Высочайше утвержденного Его Императорского Высочества, Невольника Закавказского, об учреждении при Закавказской Учительской Семинарии Татарского отделения и об увольнении из него этой Семинарии, высказал следующее:

1. Предоставить Его Императорскому Высочеству, Невольнику Закавказскому рассмотреть Высочайше утвержденные проекты Положения и штата Татарского отделения, с Татарскими местными учителями при Закавказской Учительской Семинарии, а равно проект нового штата сего отделения, вместе с дачею, из числа вакансий в нем, сроком на пять лет, с тем, чтобы, пред истечением сего пятилетнего срока, означенные предложения по этому предмету представлены были, из установленной очереди, на рассмотрение Государственного Совета.

2. Поставленные на проект штата изменения увеличивают Семинарию, отделение в которой назначены одну тысячу двести пятьдесят рублей отпуску с 1881 года из остатков издержек Закавказского края, но уменьшают этой суммой с того же срока из подведомства содержания сибиряцких Гражданского Управления сего края; употребить же из текущих сумм на содержание означенных учителей поименной доверительной расклад, из подведомства бюджета в сумме тысячу сорок пять рублей, обратив на равную сумму, занесенную в установленную отпуску в сибиряцком Гражданском Управлении Закавказского края на 1880 год.

Закавказья Муллимлер Семинариясиндә нәздәндә татар (Azərbaycan) şöbəsinin təsis edilməsinə aid rəsmi sənədin surəti.

Решение. Его Императорское Высочество высказавшее мнение в Общественном Собрании Государственного Совета, об учреждении при Закавказской Учительской Семинарии Татарского отделения и об увольнении из него этой Семинарии. Высочайше утверждено сего Высочества.

silə də azərbaycanlı müəllimlərə olan ehtiyacı azərbaycanlılar üçün ayrıca seminariya və ya şöbənin təşkilini həyatı zərurət kimi qarşıya qoydu.

Bu zərurət hökuməti müəllimlər seminariyaları haqqında olan ümumi qanundan kənara çıxmağa, seminariyaların bəzində nəinki təkcə «pravoslavların», həm də xristian olmayan digər millətlərin nümayəndələrinin də oxumasına icazə verməyə məcbur etdi. Bütün bunlar onunla nəticələndi ki, 1879-cu il sentyabrın 23-də Qori şəhərindəki ZMS nəzdində ayrıca bir şöbə-Azərbaycan şöbəsi açıldı. Azərbaycanlılardan müəllim kadrları hazırlamaq kimi tarixi missiya həmin şöbənin öhdəsinə düşdü.

Seminariyanın tədris planına aşağıdakı fənlər daxil idi: ilahiyyat, pedaqogikanın başlıca məsələləri, rus dili, hesab, həndəsə, ümumi və rus tarixi, coğrafiya, təbiətşünaslıq, hüsnxət və rəsm, gimnastika, nəğmə, pedaqoji təcrübə. Sonuncu daha mükəmməl keçilirdi. Pedaqoji şüranın qərarı ilə peşə də öyrədilə bilərdi.

Tədris planlarına müsəlmanlardan olan şagirdlər üçün pravoslav ilahiyyatı əvəzinə, müsəlman şəriəti, həmçinin ana dili daxil edildi. Bununla belə, ümumi ruslaşdırma ruhu ciddi surətdə saxlanılırdı. Digər şöbələr kimi, burada da tədris rus dilində idi, direktor və ştat üzrə müərribilər, bir qayda olaraq, pravoslav ruslardan ibarət idi. Müəllimlər seminariyasının məzunları geniş xalq kütlələri içərisində ruslaşdırma ideyasını yaymalı idi.

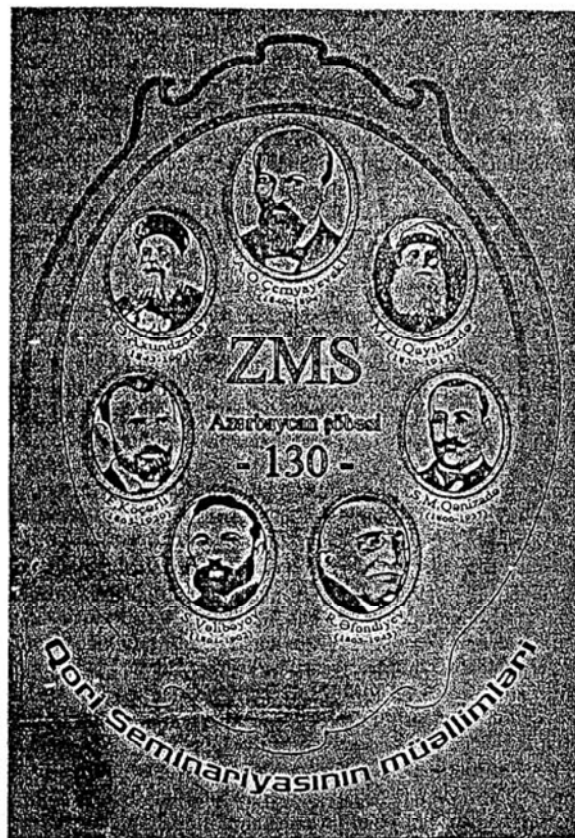
Müəllimlər seminariyasında ehtiyacı olan tələbələrə təqaüd verilirdi. Bu, müsbət cəhət kimi qeyd edilə bilər. Doğrudur, hökumətdən təqaüd alanlar ən azı 4

il kənd məktəbində qulluq etməli idi. Lakin, bununla belə, təqaüd verilməsi nəticəsində kasıblar da təhsil ala bilirdi. Seminariyalarda pedaqoji-metodik işlərə daha çox diqqət yetirilirdi.

Azərbaycan şöbəsinin ilk inspektoru vəzifəsinə A.O.Çernyayevski, Azərbaycan dili və sünni təriqəti üzrə şəriət müəllimi vəzifəsində molla Hüseyn bəy Qayıbov, şiə təriqəti üzrə şəriət müəllimi vəzifəsində molla Əbdülsalam Axundzadə (01.IX.1880), hazırlıq sinfinin müəllimi vəzifəsinə isə K.O.Urusov təyin edilmişdir (13.XI.1880). Şöbənin nəzdində təşkil edilən ibtidai məktəbdə Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsinə sonralar həmin şöbənin ilk məzunlarından olan S.Vəlibəyov təyin edilmişdir.

Azərbaycan şöbəsinin 1880-ci il mayın 13-də təsdiq edilmiş əsasnaməsinə görə, bu şöbənin məqsədi Cənubi Qafqaz ölkəsinin Azərbaycan kəndlərindəki ibtidai məktəblər üçün bilikli və təcrübəli müəllimlər hazırlamaqdan ibarət idi.

Şöbəyə ilk dəfə 40, ibtidai məktəbə isə 20 nəfərin qəbul olunması müəyyən edilmişdi. Bunların hamısı dövlət hesabına saxlanılmalı və Azərbaycan dilini bilən ayrıca tərbiyəçi-inspektorun himayəsi altında ümumi yataqxanada yaşamaq idi. Qəbul imtahanlarında müvəffəq qiymət almayanlar üçün hazırlıq sinfi nəzdində aşağı şöbə təşkil edilirdi. İlk dəfə seminariyaya 32 nəfər qəbul olundu. Bunlardan 24-ü A.O.Çernyayevski tərəfindən yerlərdə seçilərək dəvət olunmuş, qalanları isə öz arzusu ilə gəlmişdi. 19-u şöbənin əsas siniflərinə, 13-ü isə hazırlıq sinfinə qəbul olundu. Seminariyaya ilk qəbul olunanlar içərisində gələcəyin məşhur pedaqoq-

larından S.Vəlibəyov, F.Köçərli, R.Əfəndiyev M.Mahmudbəyov və b. var idi. İlk dəfə qəbul olunanlardan üçü Naxçıvan qəza məktəbindən, 13 nəfəri isə Şuşa şəhər məktəbindən idi.

İlk dəfə təşkil edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan şöbəsinin tələbələri qəbul imtahanlarında elə ilk ildən fərqlənirdilər. Rəsmi sənədlərin birində oxuyuruq: «Çernyayevskinin tələbə toplamaq məqsədilə rəsmən ezam edilərək yerlərdə tələbə seçməsi və qismən imtahan etməsi nəticəsində azərbaycanlıların seminariyaya daxil olmaq üçün hazırlaşan xristianlardan ümumiyyətlə yaxşı imtahan vermələri aşkar olundu». Qəbul olunmaq istəyənlərin sayı get-gedə artırdı. L.Modzalevski yazırdı ki, bu şöbənin birinci qəbuluna əsasən, şəhər və qəza məktəblərini bitirənlərdən 60-a qədər gənc azərbaycanlı gəlmişdi. Bunlar rus dilinə o qədər bələd idilər ki, onlardan bir neçəsi, hətta birbaşa seminariyanın ikinci sinifinə daxil ola bildi. Bu şöbənin ilk açılışı zamanı gözləniləndən daha çox tələbənin gəlməsi və müvəffəqiyyətlə qəbul imtahanı verməsi gələcəkdə müsəlmanların seminariyaya cəlb edilməsi üçün süni tədbirlərin aradan qaldırılmasına əsas verdi.

Bu şöbənin məzunları Azərbaycanın xalq marifətinin məşhur carçıları, dünyəvi təhsilin ilk intişar etdiriciləri oldular. Azərbaycanda xalq maarifi, məktəb, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətin yuxarıda adları çəkilən və çəkilməyən bir çox görkəmli nümayəndələri məhz həmin seminariyada təhsil almışlar.

1882-ci ildə bu şöbənin ilk buraxılışı oldu. Azərbaycan məktəb tarixində pedaqoji təhsil almış azərbaycanlı müəllimlərin ilk dəstəsi pedaqoji cəbhədə fəaliyyə

yət göstərməyə başladı. Bu şöbənin məzunlarının hələlik sayca az olmasına baxmayaraq, onlar Zaqafqaziyanın bir çox Azərbaycan kəndlərində dünyəvi məktəblər açılmasında mühüm rol oynadılar. İrəvan müəllimlər seminariyasını bitirən azərbaycanlı müəllimlər də bu işə xeyli kömək etdi. Keçən əsrin 80-cı illərindən başlayaraq, istər dövlət, istərsə də zemstvo və kənd ictimaiyyəti vəsaitilə açılan kənd məktəblərinin sayı ildən-ilə çoxalmağa, azərbaycanlı balalarının rus dili ilə bərabər, ana dilində təlim və tərbiyə alması işini xeyli yaxşılaşdırmağa kömək etdi.

Bircə bu faktı demək kifayətdir ki, XIX əsrin son 20 ili ərzində Azərbaycanın yalnız Bakı və Gəncə quberniyalarında 172 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, burada da 11400 şagird (o cümlədən 2473 qız) təhsil alırdı. Bu məktəblərin böyük əksəriyyəti kənd yerlərində idi.

Ümumiyyətlə, 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda və Zaqafqaziyanın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində mövcud olan ibtidai məktəblərin böyük əksəriyyəti ZMS Azərbaycanlı şöbəsinin məzunları tərəfindən təsis edilmişdir.

Təhsilin məzmunundakı səthiliyə, təlimin rus dilində aparılmasına, təlim üsulunun yaramazlığına baxmayaraq, xalq məktəbləri geniş xalq kütləsi içərisində yeganə ümumi təhsil müəssisəsi olmaqla, əhalinin qabaqcıl dəstəsinin hüsn-rəğbətini qazanırdı. Bu məktəblər kəndlərdə yeganə maarif və mədəniyyət ocaqları idi.

Kənd məktəblərinin bir sıra müdirlərinin hesabat xarakterli yazılarında və məlumatlarında bu məktəblərin

ümumiyyətlə əhəmiyyətinə aid bir çox cəhətlər vardır. Məsələn, Qutqaşen (Qəbələ) kənd məktəbinin müdiri Vahid bəy Musabəyov 1895-ci ildə yazırdı: «Məktəbin təsis edildiyi 1882-ci ildən bəri kəndlilər arasında 100 nəfərdən çox savadlı adam var idi ki, bu ancaq məktəbin nəticəsidir» (5).

Salahlı, Göyçay, Ağdaş, Bərdə, Ağdam, Qutqaşen, Qubadlı, Cəbrayıl məktəblərində təlim-tərbiyə işi daha yaxşı idi. Bu məktəblər öz işləri ilə təkcə Azərbaycanda və Zaqafqaziyada deyil, bütöv Qafqazdakı kənd məktəbləri içərisində fərqlənirdilər.

ZMS Azərbaycan şöbəsi məzunları işlədikləri məktəblərdə təkcə bilik verməklə kifayətlənmir, şagirdləri həyata hazırlamağa, onlara kənd təsərrüfatına aid bilik və bacarıq verməyə də səy göstərirdilər. Bu cəhətdən kənd məktəblərinin bəzində bağçılıq, ipəkçilik, arıçılıq və sənətkarlıq şöbələrinin təşkili xüsusilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, Kürdəmir və Göyçay məktəblərində təşkil edilən ipəkçilik şöbələri yerli əhalinin hüsn-rəğbətini qazanmışdı. Bu şöbənin məqsədi təkcə burada oxuyan şagirdlərdən gələcək ipəkçilər hazırlamaq deyil, cəmiyyətdə kənd təsərrüfatının bu faydalı sahəsindən daha çox məhsul götürmək işində əhaliyə kömək etmək idi. Bu məktəblərin şöhrəti bütün quberniyaya yayılmışdı. Kənd təsərrüfatına aid bilik və bacarıq vermə işində Dağkəsəməni və Şıxlı məktəbləri də fərqlənirdilər.

İpəkçilik və bostançılığın öyrədilməsində Qutqaşen məktəbi xeyli müvəffəqiyyət qazanmışdı. Bu işdə məktəbin müəllimi R.Əfəndiyevin xüsusi əməyi olmuşdur. Sənədlərdən birində deyilir: «1889-cu il iyunun 1-

də Qutqaşənə gələn knyaz Dondukov — Korsakov ona verilən ərizələri tərcümə etmək üçün müəllim Əfəndiyevi yanına çağırmağa oldu. Şagirdləri ilə birlikdə baş rəisin yanına gələn Əfəndiyev məktəbin ipəkçiliyindən barama və bostandan tərəvəz nümunələri təqdim etdi. Məktəbin ipəkçilik və bostançılıq məşğələləri haqda hərtərəfli sorğudan sonra knyaz öz razılığını bildirdi, müəllimə və şagirdlərə bu faydalı işdə müvəffəqiyyət arzuladı» (6).

Naxçıvan qəzasındakı Cəhri, Şaxtaxtı, Baş Noraşen və İmanşallı, Zaqatala dairəsinin Qax kənd məktəblərində də kənd təsərrüfatı və sənət şöbələri öz fəaliyyəti ilə əhəlinin ümumi həyatına çox müsbət təsir edirdi. Mənbələrdən birində oxuyuruq: «Qax kəndində... müəllimin şagirdlərlə təşkil etdiyi bostan nəticəsində kəndlilər də tərəvəz yetişdirməyi öyrəndilər və hal-hazırda Zaqatalaya arabalarla kələm və kartof aparırlar. Halbuki, məktəb təsis edilənədək, burda belə şeylər heç bir zaman yetişdirilməmişdi».

Göyçayda M.Mahmudbəyov və Kalışev, Kürdəmirdə professor Mərdan Muradxanovun atası Ə.Muradxanov, Qutqaşəndə R.Əfəndiyev, Lənkəranda T.Bayraməlibəyov və başqaları şagirdlərə kənd təsərrüfatına, xüsusilə də ipəkçiliyə aid bilik vermək işində böyük əmək sərf etmişlər. T.Bayraməlibəyovun «Bakı quberniyasındakı müsəlman kəndlərində ipəkçiliyin vəziyyətinə dair» adlı məqaləsi elmi əhəmiyyətə malik idi.

1893-cü ilin məlumatına görə, Bakı quberniyası ibtidai məktəblərindən dördündə cildçilik, ikisində bağçılıq, ikisində bostançılıq, dördündə ipəkçilik, ikisində arıçılıq, Gəncə quberniyası ibtidai məktəblərindən iyirmi

yeddisində nəğmə, iyirmi səkkizində gimnastika, üçüncüdə dülgərlik, birində xarratlıq, üçüncüdə bağçılıq, beşində bostançılıq, iyirmi üçüncüdə ipəkçilik və birində arıçılıq öyrədilirdi.

Azərbaycan kənd məktəblərinin bəzisi bir sıra sərəgilərdə iştirak edir, şagirdlərin əl işləri, məktəbin tədris-təcrübə sahəsində yetişdirilmiş məhsullar nümayiş olunurdu. 1889-cu ildə Tiflisdə kənd təsərrüfatı və sənaye sərəgisinin iştirakçısı olan Vartaşen (Oğuz) kənd məktəbi II dərəcəli fəxri diplom və gümüş medal, Ağcabədi məktəbi isə bürünc medal və III dərəcəli diplom ilə təltif edilmişdir. Qusardakı kənd məktəbi isə tərifnamə və rəqəsinə layiq görülmüşdür. 1896-cı ildə Nijni-Novqorodda keçirilən Ümumrusiya Sənaye və Bədii sərəgisində iştirak edən Göyçay məktəbi yüksək keyfiyyətli barama qurdu bəslədiyə görə, bürünc medal ilə təltif olunmuşdur. Göyçay kənd məktəbi həmçinin Tiflisdə bağ məhsullarının birinci (1897) və ikinci (1898) Qafqaz sərəgisində iştirak eimmiş və medallar almışdır.

Məktəblərdə kənd təsərrüfatı biliyinin öyrədilməsi, məktəbin tədris-təcrübə sahəsində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin düzgün təşkil edilməsi, bol və yüksək keyfiyyətli məhsul götürülməsi geniş əhali kütləsinin də marağına səbəb olurdu. Kənd əhalisi və ətraf kəndlərin camaatı məktəbə gələrək işin təşkili ilə maraqlanır, məktəbin təcrübəsini öyrənirdilər. Göyçay və Şamaxı qəzalarında kənd məktəblərinin ipəkçilik şöbələri kəndlilər üçün nümunəvi təcrübə məktəbinə çevrilmişdi.

Kənd məktəbləri kənddə mədəni-maarif işi ilə bərabər, səhiyyə işinin inkişafına da müsbət təsir edirdi.

Bu məktəblərin bəzilərində işləyən qabaqcıl müəllimlər, hətta həkimlik vəzifəsini də öhdəsinə götürür, məktəbdə bəzən «apteki» də açırdılar. Belə «apteki»lərdən biri 1892-ci ildə Ağcabədi kənd məktəbi nəzdində təşkil edilmişdi. 1893-cü ildə Gəncə quberniya məktəblərini gəzən inspektor Ağcabədidə olarkən, onun hüsurunda kəndlilər məktəbin müdiri Ə.Muxtarova tək-cə müəllim kimi deyil, həm də həkim əvəzində onlara xeyirli məsləhət verdiyinə və kömək etdiyinə görə, öz təşəkkürlərini bildirmişdir. Maraqlı odur ki, həmin «aptekdən» ətraf kəndlər də istifadə edirdi. 1891-ci ildən Ağcabədi kənd məktəbi nəzdində, həm də meteoroloji stansiya açılmışdı. Ə.Muxtarov tərəfindən atmosfer yağıntısı üzərində aparılan aylıq müşahidələr Peterburqa-Baş fizika observatoriyasına göndərilir və orada nəşr edilən illik jurnalda dərc edilirdi.

Ətraf kəndlərdən gələn şagirdlərin gecələməsi üçün bəzi məktəblərin nəzdində priyut (sığınacaq otağı) təşkil edilirdi. Belə priyutlar Cəbrayıl, Şıxlı və s. məktəblərin nəzdində var idi. Cəbrayıl məktəbinin sığınacaq evində 1894-cü ildə 35 nəfər şagird yaşayırdı.

Xalq məktəblərinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə inkişafında xalq müəllimlərinin böyük rolu və unudulmaz xidmətləri olmuşdur.

ZMS Azərbaycan şöbəsinin təşkilatçıları ana dilində sövtili üsullu ilk dərsləyin meydana gəlməsinə əlverişli zəmin yaratdı. 1882-ci ildə ilk dəfə nəşr edilən A.O.Çerneyevskinin «Vətən dili» (I hissə), S.Vəlibəyovla birlikdə hazırlanan və 1888-ci ildə dərc edilən həmin dərsləyin II hissəsinin meydana gəlməsi feodalizm dövründən qalmış doqmatik və şolastika ilə bağlı olan

və əsrlərdən bəri davam edən höccələmə (əbcəd-çərəkə) üsuluna ilk və böyük zərbə idi. Həmin seminariyanın məzunu sonralar məşhur ədəbiyyatşünas alim, pələoq və maarifçi kimi tanınmış F.Köçərlinin sözlərilə desək, bütöv islam aləmində, türk-tatar dilli xalqlar içərisində sövtili üsullu dərslər demək və dərslər tərtib etmək təşəbbüsü birinci dəfə Azərbaycanda ortaya çıxmış, Azərbaycandan başlamış, Azərbaycan məktəblərində tətbiq olunmuşdur. Bu, Azərbaycan məktəb tarixində mühüm pedaqoji hadisə idi.

K.D.Uşinskinin eyni adlı dərsləyinə uyğun olmaqla bərabər, «Vətən dili» özünün quruluşu, tərtibi prinsipləri, dilinin sadəliyi, şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğunluğu etibarlı ilə orijinal idi.

Sonralar dəfələrlə çap edilən «Vətən dili» uzun müddət Azərbaycan məktəblərində ana dili dərsləyi kimi istifadə olunmuş, yalnız bu dərsləyin meydana gəlməsi ilə Azərbaycan dilinin tədrisi müəyyən mənada düzgün metodiki istiqamət almış, inqilabdan əvvəlki Azərbaycan ziyalılarının bütöv bir nəslini həmin kitabdan faydalanmışdır.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, «Vətən dili»nin müvəffəqiyyəti bizdə olduğu kimi, İran Azərbaycanda da tezliklə mənimsənilmişdi. İran Azərbaycanının görkəmli maarifçilərindən Mirzə Həsən Rüşdiyyə bu təcrübəni mənimsəmiş və 1894-cü ildə Təbrizdə eyni adda dərslər nəşr etdirmişdi.

Ən başlıcası isə budur ki, bu dərslər Azərbaycan dilinin gələcək inkişafına, ana dilində yeni-yeni dərslər tərtib edilməsinə qüvvətli təkan verdi, «azərbaycanlılarda da pedaqoji iş elmi zəmində aparılmağa başlandı»

(F.Köçərli). A.O.Çernyayevskinin işi sonralar onun şagirdlərindən R.Əfəndiyev, M.Mahmudbəyov, N.Nərimanov və b. tərəfindən ləyaqətlə davam etdirildi.

R.Əfəndiyevin «Uşaq bağçası» və «Bəsirət-ül-əfal», N.Nərimanovun «Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi», Ü.Hacıbəyovun «Hesab məsələləri» və «Lügəti», M.Mahmudbəyovun «Türk əlifbası və ilk qiraət», başqa müəllimlərlə birlikdə «İkinci il», «Üçüncü il», «İmlamız»dan başlamış, Ə.Y.Seyidovla H.K.Sarılinin «Əlifba»sı da daxil olmaqla, ana dilində yazılan dərslik və dərs vəsaitləri «Vətən dili»nin ləyaqətli davamçıları olmuşdur.

Keçən əsrin axırlarından başlayaraq, əlifba, imla, dərslik, dilin xüsusiyyətləri, orfoqrafiya və s. kimi mühüm məsələlər mətbuat səhifələrində geniş müzakirələrə səbəb olurdu. İctimai şüur, dövrün tələbi məktəbin qarşısında ciddi məsələlər qoyurdu. Dünya mədəniyyətilə yaxından tanış olan qabaqcıl ziyalılar çox yaxşı dərk edirdilər ki, beş-on ziyalı ilə iş görmək olmaz. Qarşıda duran böyük ictimai-siyasi vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün həm də, geniş xalq kütləsini savadlandırmaq lazım idi. Onlar müəllimlik etməklə bərabər, geniş əhali kütləsinin, zəhmətkeş xalqın mənəvi tərəqqisinə çalışır, mətbuat səhifələrində xalq maarifinin, məktəb təhsilinin bu və ya digər sahələrinə aid faydalı fikirlər söyləyir, nadanlığa, cəhalətə, zülm və əsarət dünyasına qarşı ciddi və kəskin mübarizə aparır, əhalini bu mübarizəyə hazırlayırdılar.

N.Nərimanovun «Nadir şah»ı başda olmaqla bədii əsərləri, «Cümə söhbəti» və «Həftə fəryadı»ndan tutmuş, «Hümmət»dəki inqilabi-mübariz ruhlu məqa-

lələri, Ü.Hacıbəyovun «Koroğlu»su başda olmaqla, opera əsərləri, «Filankəs» təxəllüslü «Ordan-burdan» başlıqlı silsilə məqalələri, F.Köçərlinin 2 cildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları», R.Əfəndiyevin «Qan ocağı», S.S.Axundovun «Qorxulu nağılları», C.Məmmədquluzadənin «Ölülər»i başda olmaqla köhnə dünyanı lərzəyə gətirən «Molla Nəsrəddin»i Azərbaycan xalqının mənəvi həyatında yeni bir inqilab yaratdı.

Ümumiyyətlə, ZMS Azərbaycan şöbəsini bitirən təxminən 250 nəfərə qədər müəllim öz fəaliyyətini sırf pedaqoji işlə məhdudlaşdırmamış, inqilabdan əvvəlki Azərbaycanda elm və təhsil, maarif və mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətin bir çox sahələrinin inkişaf-ətidiriciləri olmuşdur. Onların bir çoxu şəxsiyyət kimi yetişmiş və öz xalqının zülm və istibdaddan xilas olması uğrunda unudulmaz xidmətlər göstərmişdir. Ana dilində qəzet və jurnal nəşr etmək, xalq üçün kitabxana-qiraət-xana açmaq, xeyriyyə cəmiyyəti təşkil etmək, ana dilində yeni proqram, dərslik və tədris vəsaiti hazırlamaq, milli opera sənətinin əsasını qoymaq, qadın azadlığı və təhsili uğrunda çalışmaq, teatr tamaşaları hazırlamaq, ədəbi-bədii əsərlər yazmaq və nəhayət, geniş əhali kütləsinin gözünü açmaq, onu inqilaba hazırlamaq, bütün bu problemlərin hər birinin qoyuluşunda və həllində ZMS Azərbaycan şöbəsi məzunlarının ayrıca xidməti olmuşdur.

Azərbaycanın inqilaba qədərki məktəb və pedaqoji fikir tarixində, Azərbaycan və rus pedaqoji əlaqələrinin meydana gəlməsi, mütərəqqi rus məktəb təcrübəsinin və pedaqoji ideyalarının Azərbaycanda yayılması, dünyanın Y.A.Komenski, İ.H.Pestalossi, K.D.Uşinski kimi

klassik pedaqoqlarının pedaqoji fəaliyyətləri və fikirləri ilə azərbaycanlı oxucuların tanış olması, Azərbaycan-gürcü pedaqoji əlaqələrinin, xalqlar dostluğu ideyasının yaranması və inkişaf etdirilməsi həmin şöbənin məzunlarının unudulmaz xidmətlərindəndir.

Nəhayət, Azərbaycanda pedaqogika elminin yayılması və inkişaf etdirilməsi, yeni məktəblərin, xalq maarifinin, ali pedaqoji institutun müəllim kadrlarının hazırlığının bütöv bir dövrü məhz ZMS məzunlarının fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Xalqımızın çoxəsrlik ədəbiyyat, məktəb və pedaqogika tarixinin elmi əsaslarla öyrənilməsi, qabaqcıl rus ədəbi və pedaqoji fikrinin təbliği, pedaqogika elminin görkəmli nümayəndələrinin ideyalarının Azərbaycanda yayılması, Qafqaz xalqları arasında mədəni və pedaqoji əlaqələrin yaranması və inkişafında seminariya məzunlarının tarixi xidmətlərini qədirbilən xalqımız heç bir zaman unutmamış və unutmayacaqdır.

Son söz əvəzi

M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin məzunları Rusiyada elm, mədəniyyət və incəsənətin inkişafında hansı xidmətləri göstərmişlərsə, Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunları da Azərbaycan üçün həmin xidmətləri göstərmişlər.

2009-cu ilin sentyabr ayında təşkilinin 130 ili tamam olan Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının (ZMS) Azərbaycan şöbəsi fəaliyyət göstərdiyi 40 il ərzində 250-dən artıq əsl xalq müəllimi hazırlamışdır. Azərbaycan xalq pedaqogikasının qiymətli incilərindən qidalanan, mütərəqqi rus və dünya pedaqogikasının görkəmli nümayəndələrinin pedaqoji ideyalarından və qabaqcıl məktəb təcrübəsindən faydalanan ilk xalq müəllimləri! Elm və maarif məşəlini Zaqafqaziyanın uzaq-uzaq kəndlərinə aparən, dünyəvi təhsildən kənarda qalmış gənclərin gözünü təhsil nuru ilə işıqlandıran, elm, maarif, mədəniyyət və incəsənət carçıları!

Tarixə xalq müəlliminin nümunəsi kimi daxil olmuş, müəllimlik sənətinin, öz peşəsinin vurgunu olmuş, xalqa bilik verməyi qarşılıqlı məqsəd qoymuş, özlərini xalq yolunda şam kimi eridən neçə-neçə cavanlar! Firdun bəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndiyev, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Əliş bəy Tahirov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev, Pənah Qasımov, Hənəfi Terequlov, Əli Hüseynov, Fərhad Ağazadə, Səmədbəy Acalov, Teymur bəy Bayraməlibəyov, Süleyman Sani Axundov, Bədəl bəy Bədəlbəyov, Azad Əmirov, Əhmədağa Mustafayev, Yusif Qasımov, Əli

Qəmərli, Müseyib İlyasov, Əhməd Seyidov, Teymur Quliyev və onlarca başqaları.

Birincilər seminariyanın otaqlarına ilk qədəm qoyanlar, sonuncular şöbənin sonbəşikləri. Hər biri bir tarixi şəxsiyyət, hər biri bir sənətkar, hər biri bir ustad!

Haşiyyə №1. Bu sətirlərin müəllifi özünü xoşbəxt hesab edir, ona görə ki, Qori Seminarıyasının məzunlarının üçündən dərslər almışdır. Onlardan:

Birincisi: Özünün səliqə və səhmanı ilə seçilən Əli Qəmərli ki, 1946-1947-ci dərslər ilində Gəncə şəhərində Klara Setkin adına Pedaqoji texnikumda mənim müəllimim olmuşdur.

İkincisi: Nikolay Terentyeviç Kostindir ki, 1947-1951-ci illərdə yenə də Gəncə şəhərində Həsənbəy Zərdabi adına Pedaqoji İnstitutda mənim rus dili müəllimim olmuşdur. 1952-ci ildə mən Bakıya aspiranturaya gələrkən, mənim sənədlərim üçün öz evindəki emalatxanasında qırmızı məxmər parçadan cildi olan bir qovluq düzəltmiş, üstündə də mənim adımlı və soyadımlı qızılı hərflərlə yazmışdır. Çox təəssüf ki, mən sonralar həmin qovluğu və aspiranturada oxuduğum illərə aid digər sənədlərin toplandığı qovluğu V.İ.Lenin adına APL-nin (indi ADPU) arxivindən taparkən, həmin qovluğun - N.T.Kostin tərəfindən düzəldilmiş məxməri parçadan olan

cildin, dəyişdirilərək adicə karton qovluqda olduğunu gördüm. Çox təəssüf! Mənim müəllimimin əl işi olan qovluq kiminsə xoşuna gəlmiş və onu dəyişdirərək bir karton parçasından olan kobud bir qovluqla əvəz etmişdir. Həmin qovluq hal-hazırda Azərbaycan Beynəlxalq Universitetində mənim adıma təşkil edilən pedaqoji muzeydə mühafizə olunur. (İnventar №27). Bu qovluq haqqında pedaqoji elmlər doktoru, professor Yusif Talıbov «Azərbaycan müəllimi» qəzetinin 30 iyul 1996-cı il tarixli sayında «27 sayılı qovluğu vəərəqlərkən» adlı məqalə ilə çıxış etmişdir.

Üçüncüsü:

Pedaqoji elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının əməkdar elm xadimi, Azərbaycan pedaqoqlarının ilk korifeylərindən biri, bizlərin hamımızın elmi rəhbəri olan, özümüzün mənəvi atamız hesab etdiyimiz Əhməd Seyidovdur ki, mən onun rəhbərliyi altında 1958-ci ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişəm. Mən, həm də, onun müdiri olduğu pedaqogika kafedrasında uzun müddət, təxminən 25 il bir yerdə çiyin-çiyinə işləmişəm. Bu gün onları xatırlayarkən, hər üçünün ruhu qarşısında bir daha baş əyir və bizləri yaradan o gözə görünməz Allahdan onlara rəhmət diləyirəm.

Çarizmin ucqarlarda xalq maarifi sahəsindəki mürəccə siyasəti ilə əlaqədar Azərbaycan şöbəsinin Azərbaycandan uzaqda, Qori şəhərində açılmasına baxmayaraq, onun təşkili XIX əsr müəllim kadrları hazırlığında mühüm mərhələ təşkil edir. Həmin məzunlar Azərbaycanda xalq maarifinin məşhur carçıları, dünyəvi təhsilin ən fəal inkişaf etdiriciləri oldular. Azərbaycanda xalq maarifi, məktəb, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətin bir çox görkəmli nümayəndələri məhz həmin seminariyada təhsil almışlar.

Azərbaycan şöbəsinin təşkilində, onun tərəqqisində A.O.Çernyayevskinin çox mühüm xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan müəllimlərinin böyük bir dəstəsi A.O.Çernyayevskidən dərs almışdır. A.O.Çernyayevski xalqın təhsilində, maarifin yayılmasında müəllimə böyük əhəmiyyət verirdi. Müəllim və onun hazırlığına aid K.D.Uşinskinin müddəalarını rəhbər tutan və onu təbliğ edən Çernyayevski yazırdı: «...İbtidai xalq məktəblərinin canı müəllimdir. Tədris işinin müvəffəqiyyəti ondan asılıdır. O, kənd əhalisinin qaranlıqda qalan kütləsi içərisində maarifin pioneridir». Bu cəhətdən Azərbaycan şöbəsinin məzunlarının rolunu xüsusi qeyd edirdi: «Həqiqətən demək lazımdır ki, tatar (Azərbaycan H.Ə.) şöbəsi məzunlarının çoxu, olduqca avam xalq kütləsi içərisinə təhsil işığı gətirmiş və gətirir» (1).

A.O.Çernyayevskidən sonra (2), seminariyanın Azərbaycan şöbəsinə rəhbərlik edən F.Köçərli, R.Əfəndiyev, ibtidai məktəbin Azərbaycan dili müəllimi S.Vəlibəyov öz müəllimlərinin şərəfli yolunu davam etdirərək, seminaristlərin elmi-pedaqoji və metodiki hazırlığı işində unudulmaz xidmətlər göstərmişlər.

Seminariyanın Azərbaycan şöbəsi təsis edildiyi gündən əsrin sonuna qədər və sonralar özünün bir sıra faydalı ənənələri və müvəffəqiyyətləri ilə daim diqqəti cəlb etmişdir. Bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1900-cü ildə Parisdə keçirilən müəllimlər seminariyasının ümumdünya sərgisində iştirak edən ZMS Azərbaycan şöbəsinin göndərdiyi bir sıra materiallar yüksək qiymətləndirilmiş və ZMS qızıl medala layiq görülmüşdür (3).

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası Qori şəhərində 1918-ci ilədək təxminən 49 il fəaliyyət göstərirdi. O zamanlar Rusiyada və Cənubi Qafqazda baş verən siyasi proseslər Azərbaycan şöbəsinin Azərbaycana, Qazax şəhərinə köçürülməsinə və müstəqil seminariyaya çevrilməsinə əlverişli zəmin hazırladı. Qazax camaatının fəal köməyi və Azərbaycan hökumətinin 10 və 22 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə göstərilən şöbə və onun mülki Qazax şəhərinə köçürüldü. Bu işdə Firdunbəy Köçərlinin tarixi xidməti oldu. Şöbə 1918-ci il iyun ayının 20-dən müstəqil Müəllimlər Seminariyası kimi fəaliyyətə başladı. 1918-ci il noyabrın 10-da seminariyanın rəsmi açılışı oldu.

Beləliklə, təşkil edilməsindən 95 il keçən Qazax Müəllimlər Seminariyasının təcrübəsi əsasında əvvəllər Bakıda və Gəncədə, sonralar isə digər şəhərlərdə də belə seminariyalar təsis edilmişdir. Sovetlər hakimiyyəti illərində bu seminariyalar pedaqoji texnikalara çevrildi və Azərbaycanda ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsində mühüm xidmətlər göstərdi.

Həqiqət №2. Mənim tədqiqatlarımın bir şaxəsini, XIX əsr Azərbaycan məktəbi tarixi təşkil edirsə, ikinci sahə

sini Qori Müəllimlər Seminariyası və onun məzunları, o cümlədən, ilk növbədə N.Nərimanov, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, prof. Ə.Seyidov və başqalarının pedaqoji fəaliyyəti ideyaları, Azərbaycan Xalq Maarifinin, məktəb təhsilinin inkişafında onların tarixi xidmətləri təşkil edir.

Bu səvbədən də vaxtaşırı bu seminariya ilə müxtəlif istiqamətlərdə elmi-pedaqoji tədbirlər həyata keçirmək mənim yaradıcılığımın mənasını təşkil edib. Yerinə düşər ki, mənim təşəbbüslə 1979-cu ildə V.İ.Lenin adına APİ-də bu seminariyanın 100 illik yubileyi çox geniş qeyd olundu. Yubileydə Tiflisdən və Qoridən gələn qonaqlar da fəal iştirak edirdilər. Gürcü dostlarımıza Azərbaycan xalqının unudulmaz dostu professor V.V.Qaqua başçılıq edirdi.

Yubileyə hazırlığın qızgın dövründə baş verən bir hadisəni heç vaxt unuda bilmirəm. Kafedrada bu işlə məşğul olduğum bir vaxt rektor Haşım Ağayev məni yanına dəvət etdi. Onun otağına girəndə gördüm ki, kişinin rəngi saralıb. Təəccübləndim. Haşım müəllim, sizə nə olub demək istərkən, o məni qabaqlayıb, dedi:

- Bu nə işdir, sən, mənim başıma açırsan?
- Haşım müəllim, nə olub axı?
- Götür bu dəstəyi cavab ver, dedi.

Qırmızı telefon dövlət telefonu idi. Onu bilirdim. Rektor çox hirsli və narahat halda, yenidən soruşdu:

- Sən, Stalinin oxuduğu seminariyanın yubileyini keçirirsən?! Məlum oldu ki, Respublika Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin ictimai elmlər şöbəsinin müdiri

(adını unutduğum qadın, onun adı bəlkə də Tərhan xanım idi) MK-ya məlumat verib ki, bəs deməzsən Lenin adına APİ-də belə bir konfrans keçirilir. Mən işdən hali oldum və Haşım müəllimi bir qədər sakitləşdirməyə çalışdım və dedim ki, iki dəqiqə mənə vaxt verin. Məqsədım oxu zalına gedib Stalinin tərcümeyi-halı olan bir mənbə gətirim və göstərim ki, bu heç də belə deyil. Otaqdan çıxmaq istərkən gözüm kabinetdəki kitab şafasına sataşdı. Tez ASE-nin müvafiq cildini götürüb Stalinlə bağlı səhifəni ona təqdim etdim və çox sakitliklə dedim:

- Haşım müəllim, narahatlığa əsas yoxdur. Onlar səhv edirlər. Stalinin Qoridəki oxuduğu seminariya Ruhani Seminariyası idi. Biz isə Qori Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan şöbəsinin təşkilinin 100 illiyini qeyd edirik.

Mən məsələni MK-ya və nazirliyə izah edəndən sonra Haşım müəllimin rəngi-rufu yavaş-yavaş yerinə gəldi. Allah ona rəhmət eylesin, yaxşı insan idi. Ağır adam idi. Ən vacibi isə budur ki, rüşvətə meyilli deyildi.

Qori seminariyası Azərbaycan şöbəsinin 120, 130 illik yubileyini isə ABU-da çox yüksək səviyyədə keçirmişəm.

A.O.Çernyayevskinin "Vətən dili" (I hissə) kitabını Azərbaycan və rus dillərində izahlar, şərhlər və müvafiq məqalələrdə transliterasiya və faksimeliyə yolu ilə çap etdirdim və bu dərsliyin nəşr edilməsinin 125 illiyinə Beynəlxalq konfrans həsr etdim.

Konfransa Rusiya Dövlət Təhsil Akademiyasının prezidenti cənab N.D.Nikandrovun və akademiyanın həqiqi üzvlərindən 9 nəfərinin, o cümlədən Borisenkonun,

S.Peterburqdan Z.İvanovanın, məşhur gürcü pedaqoqu Ş.Amonaşvilinin bu konfransa qatılmaları bu tədbirə xüsusi əhəmiyyət verdi. Bundan başqa baş redaktoru olduğum ABU-nun "Xəbərlər" məqalələr məcmuəsinin bir nömrəsini (№2, 2009) bütövlükdə Qori seminariyasına həsr etdiyim respublika pedaqoji ictimaiyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. ABU-da seminariyanın 130 illiyi şərəfinə xüsusi rəngli albom da nəşr etdirdik.

Qori seminariyası və onun məzunları, ilk növbədə, şübhəsiz ki, Azərbaycan bölməsinin ilk inspektoru – Şərqdə sövtü üsul ilə yazılmış ilk ana dili dərsliyimiz olan "Vətən dili" (I hissə, Tiflis 1882) kitabının müəllifi, beynəva A.O.Çernyayevski və seminariyanın məzunlarından: F.Köçərli, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, Ə.Seyidov və başqaları haqda yazdığım çoxsaylı məqalələrimlə qürur duyuram. Bu sahədə yazdığım məqalələr Bakıdan başqa rus, gürcü və erməni dillərində - Moskvada, Tiflisdə, Həştərxanda və Saratovda çap edilmişdir. Onların ümumi sayı 70-ə yaxındır.

Mənbələr, izahlar və şərhlər.

I Fəsil

F.Köçərli

(səh. 12-124)

İrəvan gimnaziyasının Azərbaycan dili müəllimi

(səh.12-34)

1. Hüseyn Əhmədov. XIX əsr Azərbaycan məktəbi (III nəşr), Bakı-2006, 580 səh., 40 şəkil.
2. Л.Н.Модзалевский. Ход учебного дела на Кавказе с 1802 по 1880 г. Тифлис, 1880 г.
3. «Новое обозрение» qəzeti, 1895, №3977.
4. "Azərbaycan pedaqoji antologiyası", tərtib edən və çapa hazırlayan Hüseyn Əhmədov, Bakı-2011, 543 səh.
5. Firidun Köçərli, Seçilmiş əsərləri, Bakı-1963, 350 səh.
6. Ф.Кочарлинский, А.О.Черняевский, «Каспий» qəzeti, №282, 1914 г.
7. А.О.Черняевский, "Vətən dili", I hissə, transliterasiya və faksimile. Bakı, ABU-2007, 191 səh. Tərtib, transliterasiya və giriş məqaləsi Hüseyn Əhmədovun, "Ön söz" akademik V.M.Məmmədəliyevindir.

F.Köçərli: İrəvan elmi-pedaqoji və ədəbi mühiti

(səh. 35-62)

1. Qarayev E.T. İrəvan xanlığı (1747-1828), Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2010, 343 səh.
2. Hüseyn Əhmədov. XIX əsr Azərbaycan məktəbi (III nəşr), Bakı-2006, 580 səh., 40 şəkil.

3. Hüseyn Əhmədov. XIX əsrdə Azərbaycan dilində dərslik və tədris vəsaitləri tərtibi tarixindən. //“Azərbaycan məktəbi”, 1970. №12, səh. 13-19.
4. Ermənistan MDA, F.1, s.1, iş №1148.
5. “Tiflisskiy listok” qəzeti. №269, 1900-cu il.
6. A.O.Çernyayevski. “Qafqaz müsəlmanları xalq təhsilinin yekunları”. //“Qafqaz” qəzeti, №24, 1895.
7. QTD popeçitelinin sərəncamları, 1880, №3.
8. Gürcüstan MDTA, F.422, s.1, iş №1688.
9. Ermənistan MDA, F.19, s.1, iş №411.
10. QTD popeçitelinin sərəncamları, 1891, №11.
11. Firdun bəy Köçərli, Seçilmiş əsərləri, Bakı-1963.
12. Firdun bəy Köçərli, Azərbaycan ədəbiyyatı, II cild, Bakı-1981.
13. Hüseyn Əhmədov. Ana dili məktəblərinin Cənubi Azərbaycana yayılması. //“Varlıq” dərgisi, Tehran, 137-ci say, 1384 (2005)-cü il.
14. Firdun bəy Köçərli. “Müsəlman qadınlarının vəziyyəti və uşaqların tərbiyəsi haqqında”. // «Новое обозрение» qəzeti, 1895, №4115.
15. Firdun bəy Köçərli. “Müsəlmanlarda uşaq tərbiyəsinin vəziyyətinə dair”. //«Новое обозрение» qəzeti, 20 dekabr 1895-ci il.
16. İ. Qaspiralı (1851-1914) – məşhur tatar maarifçisi, cədidizm ideyalarının banilərindən, onun ideya rəhbərlərindən biridir. Məşhur “Tərcüman” qəzetinin nəşiri və redaktoru olmuş, ustad pedaqoq, alim və mütərcim olmuşdur. Azərbaycan ziyalıları ilə dost və mehriban idi.

17. “İqbal” qəzeti, 28 sentyabr 1914-cü il, №749.

Firdun bəy Köçərli: gürcü elmi-pedaqoji və ictimai-ədəbi mühiti (səh.63-71)

1. Yakov Semyonoviç Qoqebaşvili – məşhur gürcü demokrat pedaqoqu olmuşdur. Bir sıra məşhur dərslikləri, o cümlədən “Deda ena” (“Ana dili”) dərsliyinin müəllifidir. O gürcü uşaq ədəbiyyatının banisi hesab olunur.
  2. Akaki Romanoviç Sereteli (1840-19150 – məşhur gürcü şairi və ictimai xadimidir. Yaradıcılığında xalqlar dostluğu, beynəlmiləçilik mühüm yer tutur. Azərbaycan dilini bilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatına rəğbət bəsləmişdir. M.F.Axundovla dostluq etmişdir.
  3. Nikolay İosifoviç İomouri – görkəmli gürcü yazıçısı və pedaqoqudur. Xalqlar cərəyanına mənsub olmuş, təlim-tərbiyə işlərində dönüş yaratmağa çalışmış, köhnə tədris üsullarına qarşı mübarizə aparmışdır.
- §4. Məşhur maarifçi, böyük ziyalı və «ürəyi atəşli» müəllim (səh.72-85)**
1. Abbas Zamanov. “Firdun bəy Köçərli” monoqrafiyası haqqında. /Tənqid və biblioqrafiya, //Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1964, №1, səh..125-127.
  2. Firdun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, ikinci cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1981, 500səh.

3. Azərbaycan Pedaqoji Antologiyası, üç cildə, II cild. Bakı-2011. Tərtib edən və çapa hazırlayan Hüseyn Əhmədov. 543 səh.
4. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, birinci cild. "Elm" nəşriyyatı, Bakı-1978, 596 səh.
5. Firidun bəy Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı-1963. tərtib və qeydlər Kamal Talıbzadə və Nadir Məmmədovundur. 341 səh.
6. İsabəy Abakarov - ZMS-nin tanınmış məzunlarından biridir. Bir müddət Şıxlı kəndində və Zaqatalada müəllimlik etmişdir. F.Köçərli onu "Azərbaycanın Pestalotsisi" adlandırmışdır. Henrix Pestalotsi (1746-1827) – İsveçrənin görkəmli demokrat pedaqoqlarındandır. Əməklə təhsili birlikdə aparmaq ideyasının irəli sürmüşdür.
7. Əhmədağa Mustafayev (1864-1932) – ZMS-nin məzunlarından biridir. Uzun müddət Qazax mahalının kəndlərində müəllimlik etmiş, Qazax müəllimlər seminariyasının müdiri olmuş və böyük nüfuz qazanmışdır.
8. Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan şöbəsi – 130. Foto albom, tərtibçilər: H.Əhmədov, İ.İsayev, M.İlyasov, A.Rüstəmov. Redaktoru H.Bayramoğlu. Bakı-ABU-2009. 59 s.

§5. F.Köçərli və Qazax Müəllimlər Seminariyası (səh. 86-104)

1. N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Elm", 1973.
2. M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri, I cild(1903-1909). Bakı-1992, toplayanı, tərtib və transliterasiya edən Şirməmməd Hüseynovdur.
3. Azərbaycan Pedaqoji Antologiyası, üç cildə, II cild, Bakı-2011. Tərtib edən və çapa hazırlayan Hüseyn Əhmədov, 543 səh.
4. Ф.Кочарлинский. Преобразование татарского отделения Закавказской Учительской Семинарии в самостоятельную семинарию. Газ.«Азербайджан», 13 октября 1918г., №10.
5. R.B.Səfərov. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi. ABU, "Xəbərlər" (pedaqoji və psixoloji elmlər seriyası), xüsusi buraxılış, №2. 2009. Jurnalın baş redaktoru Hüseyn Əhmədov.
6. Али Гусейнов. Открытие Казахской Учительской Семинарии. Газ.«Азербайджан» 20 ноября 1918г., №40.

§6. F.Köçərlinin İrəvan gimnaziyasında Azərbaycan dili proqramı (səh. 97-103)

1. F.Köçərlinin "İrəvan gimnaziyasında tatar dili proqramı" İrəvan şəhərində Ermənistan MDTA-də, surəti isə bu sətirlərin müəllifinin şəxsi arxi-

vində saxlanılır. Proqramın tam mətnini ABU-da nəşr etdirdiyimiz "Xəbərlər"də də dərc etmişik (№2, 2009, səh. 61-64).

§7. F.Köçərlinin bəzi məqalələrindən parçalar (səh. 104-120)

İrəvandan məktub

1. «İrəvandan məktub» adlı məqalə «Kəşkül» qəzetinin 20 aprel 1890-cı il 104-cü sayında dərc edilib. İrəvan gimnaziyasında dərs dediyi zaman yazdığı məqalələrdən olub, müəllifin maarifçilik fikirlərini əks etdirir. İrəvan – əsl müsəlman şəhəri olan indiki Yerevan şəhəridir.
2. Cümbüş – hərəkət, qımıldanma.
3. Təqəddüm – irəliləmə, irəli getmək.
4. Ətfal – uşaqlar.
5. Münəkis – əksinə, tərsinə.
6. Təsfiiyə – təmizləmə, saflaşdırma.
7. Məhtiyac – ehtiyac, tələb, tələbat.
8. Ülum – elmlər.
9. F.Köçərlinin seçilən əsərlərindən çap olunur, 1963, Bakı, səh. 75-80. «Azərbaycan ədəbiyyatı» 1903-cü ildə Tiflisdə «Литература Азербайджанских татар» adı ilə rus dilində nəşr olunub. Azərbaycan ədəbiyyatı (XVIII əsrdən sonrakı dövrdə) haqda yığcam məlumat verilir. Əsərdə Azərbaycan məktəbləri, müəllimlər, dərsliklər və s. barədə dəyərli fikirlər söylənilir.
10. İsmayıl bəy Qaspirinpi (1851–1914) – məşhur tatar maarifçisi və pedaqoqdur. Bağçasarayda

1883-cü ildən nəşrə başlayan «Tərcüman» («Переводчик») qəzetinin naşiri və redaktoru idi. Təlimdə «Üsuli cədidin» (cədidizmin) banilərindən biridir.

11. «Həsənbəy Məlikov»-F.Köçərlinin yuxarıda göstərilən əsərindən çap olunur, səh. 151-152. Məqalə ilk dəfə Tiflisdə rus dilində çıxan «Зарафразе» qəzetində nəşr olunmuşdur: (6 dekabr 1907, № 256). Məqalədə Azərbaycanın görkəmli maarifçisi və pedaqoqu H.Zərdabinin fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilir.
12. Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmalı, «Зарафразе» 1906, №2.
13. Yuxarıda göstərilən əsərdən çap edilir, səh.192-204 «Müəllimlərimiz və onların halı» adlı məqalə «Məişətimizə dair» ümumi başlığı altında «Tərəqqi» qəzetinin 5, 15 və 19 fevral 1909-cu ildəki 28, 36, 40-cı saylarında «Bir müəllim» imzası ilə dərc edilmişdir. Məqalədə müəllifin müəllim və onun hazırlığı məsələlərinə aid dəyərli fikirləri öz əksini tapmışdır.
14. Yan Amos Komenski (1592-1670) – məşhur çex pedaqoqudur. Elmi pedaqogikanın əsasını qoymuşdur. Demokrat humanistdir.
15. Qraf Tolstoy D.A. (1823–1889) – çar Rusiyasının mürtəcə dövlət xadimidir. 1866–1880-ci illərdə Rusiya Maarif naziri olmuşdur.
16. İ.D.Delyanov (1818–1897) – 1882-1897-ci illərdə Rusiyada Maarif naziri olmuşdur. Maarif SA-

həsində bir sıra mühafizəkar tədbirlər görmüşdür.

17. Piroqov Nikolay İvanoviç (1810–1881) – rus alimi. həkim-pedaqoq, publisist, ictimai xadim. Rusiya EA müxbir üzvü (1847). Topoqrafik anatomiya və operativ cərrahiyyənin əsasını qoymuşdur. Rusiyada plastik operasiya ideyasını, dünyada isə sümük plastikası ideyasını ilk dəfə irəli sürmüşdür. Rektal narkozu birinci təklif etmişdir. Dünyada ilk dəfə hərbi-səhra cərrahlığında narkoz işlətmişdir. Tibbdə profilaktikanın əhəmiyyətini qeyd etmişdi. Ölümündən sonra Piroqovun xatirəsinə rus həkimlər cəmiyyəti yaradılmışdır. Onun pedaqoji fəaliyyətini rus inqilabçı demokratları A.İ.Gertsen, N.Q.Çernişevski, K.D.Uşinski yüksək qiymətləndirmişlər. Leninqrad cərrahlar cəmiyyəti, 2 №-li Moskva və Odessa tibb institutları Piroqovun adınadır.
18. F.Köçərlinin yuxarıda göstərilən əsərindən çap olunur, səh. 286-287.
19. Kirill Konstantin (827–869) – slavyan maarifçisidir. 863-cü ildən qardaşı Mefodiya ilə birlikdə xristianlığın yayılmasında fəal çalışmış, dini kitabları slavyan dilinə tərcümə etmiş, slavyan əlifbasının əsasını qoymuşdur.
20. Mefodiy (815–885) – görkəmli slavyan maarifçisidir. Xristian dininin yayılmasında fəaliyyət göstərmiş, qədim slavyan ədəbi dilinin yaranmasına kömək etmişdir.
21. Uşinski K.D. (1824–1870) – böyük rus pedaqoqudur. Rusiyada pedaqogika elminin əsasını

qoymuşdur. Onun tərtib etdiyi əlifba kitabı ilə on milyonlarla rus məktəblisi təhsil almışdır. Uşinski pedaqogika elminə dair məqalələr yazmış, «Ana dili», «Uşaq aləmi» kimi məşhur dərsliklər tərtib etmişdir.

22. F.Köçərlinin yuxarıda göstərilən əsərindən çap olunur, səh.288.
23. F.Köçərlinin yuxarıda göstərilən əsərindən çap olunur, səh. 292-295.
24. Əlibəy Hüseynzadə (1864–1940) – tanınmış jurnalist və yazıçıdır. «Həyat» (1905–1906) qəzeti və «Füyuzat» (1906–1907) jurnalı kimi mətbu orqanların redaktoru olmuşdur. Ə.Hüseynzadə əsərlərində bəzən pantürkizm kimi mürtəce fikirlər təbliğ edir, həm də Azərbaycan dilini osmanlılaşdırmaq tərəfdarı kimi çıxış edirdi ki, bu o zaman bütün demokratik yazıçı və jurnalistlərin qəti etirazına səbəb olmuşdu.
25. F.Köçərlinin «Müsəlman qadınlarının vəziyyəti və uşaqların tərbiyəsi haqqında» məqaləsindən çap olunur. Məqalə «Новое обозрение» qəzetində dərc edilmişdir.(Tiflis,1895,№-4115). Tərcümə. Prof.N.Tağısoydu.
26. “Азербайджан”, 13 октября 1918г. №10.
27. “Азербайджан”, 20 ноября №40

II Fəsil

Rəşid bəy Əfəndiyev

§1. Məşhur maarifçi, publisist, etnoqraf və yazıçı

(səh. 123-156)

1. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi, Bakı, 2002. 232 səh.
2. Azərbaycan Respublikası MEA PƏİ, R.Əfəndiyevin arxiv. Q-2;
3. R.Əfəndiyev. Dərs verməyin təbii üsulu. "Tərəqqi" qəzeti, 1909, №39;
4. R.Əfəndiyev. İbtidai savad təliminə dair müsəlmanların rəyi. "Novoe obozrenie" qəzeti, Tiflis, 1893. № 3427;
5. M.Rəfili N.A.Krılov və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1944
6. R.Əfəndiyev "Uşaq baxçası", (Transliterasiya və faksimeliye H.Əhmədovundur), Bakı, ABU, 2010, 192 səh.;
7. R.Əfəndiyev. "Bəsirət-ül-ətfal", (Transliterasiya və faksimeliye H.Əhmədovundur, əlyazması müəllifin şəxsi arxivində saxlanılır), Bakı, ABU, 2010.
8. "Новое обозрение" qəzeti, Tiflis, 1893, №427. Tərcümə dos. H.A.Cəfərovundur.
9. Qəniyev – Sultan Məcid Qənzadə.
10. R.Əfəndiyev, "Müsəlmanlar arasında xalq təhsili", "Novoye obozreniye" qəzeti. Tiflis, 1895, №4114. Tərcümə dos. H.A.Cəfərovundur.

11. Ana dilini tədris etməyi bacaran adam – Məmmədamin Şeyxzadə nəzərdə tutulur.

12. R.Əfəndiyev. Seçilmiş əsərlərindən çap edilir. Bakı, "Gənclik", 1979, səh.19. Tərtibçi A.Abdullayevdir.

13. Mədfun – dəfn edilən.

14. Bəsirət – göz.

15. R.Əfəndiyev. Seçilmiş əsərlərindən çap olunur. Bakı, "Gənclik" – 1979, səh. 38-39.

16. Rizqi – yemək.

17. Saki – R.Əfəndiyevin təxəllüsüdür.

18. R.Əfəndiyev. Seçilmiş əsərlərindən çap edilir. Bakı, "Gənclik", 1979, səh. 68.

Şərəfli yol (səh. 156-174)

1. Həmin məktəb 1873-cü ildə Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutuna çevrildi. Bu, sözün həqiqi mənasında ali təhsilli pedaqoji kadrlar hazırlayan müəssisə deyildi. Dərəcə etibarilə orta təhsil müəssisəsi səviyyəsində idi.
2. Свод Законов. ч1., т. XI, стр. 2382-2410.
3. Salahlı kəndində ilk rus-Azərbaycan məktəbi təşkil edən T.Mamlayevə işarədir.
4. Циркуляр по управлению КУО, №9, 1876. Приложения. Отчет попечителя КУО о состоянии учебных заведений за 1875 г. стр.35.
5. LMDTA. f.9, səh.3, iş № 380, v.288.
6. Циркуляр по управлению КУО, 1889, №7, 224.

Son söz əvəzi
(175-182)

1. А.О.Черняевский – Мусульманское духовенство и народные школы. Газ. "Кавказ", №242, 1893 г.
2. А.О.Çernyayevski 1894-cü il dekabr ayının 14-də vəfat etmişdir ("Kavkaz" qəzeti, №24, 1895).
3. Циркуляр... КУО. 1900. №10. Приложения №12. Учительские семинарии и в частности Закавказская на Парижской всемирной выставке 1900 г. Тифлис, 1901г.

Ədəbiyyat siyahisi

F.Köçərli
(səh. 12-124)

1. Abbas Zamanov. "Fəridun bəy Köçərli" monoqrafiyası haqqında. (Tənqid və bibliografiya). Azərbaycan SSR EA xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1964, № 1. səh.125-127;
2. Abdulla Şaiq. Əsərləri. Beş cildə, IV cild. Bakı, 1972, 477 səh.;
3. A.O.Çernyayevski. Vətən dili. I hissə. Transliterasiya və faksimile. (Tərtib, transliterasiya və giriş məqaləsi Hüseyn Əhmədovun, "Ön söz" akademik V.M.Məmmədəliyevindir), Bakı, ABU, 2007, 191 səh.;
4. A.O.Çernyayevski. Qafqaz müsəlmanları xalq təhsilinin yekunları. "Qafqaz" qəzeti, №24, 1895;
5. Bəkir Nəbiyev. Görkəmli tədqiqatçı və ədəbiyyatşünas. Bakı, 1963, 163səh., 2 şəkil;
6. Bəkir Nəbiyev. F.Köçərli. Bakı, Gənclik, 1984, 226 səh.;
7. Fəridun bəy Köçərli. Balalara hədiyyə. (Tərtib edən və redaktoru Bəkir Nəbiyev), Bakı, Gənclik, 1967, 87 səh.;
8. Fəridun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, birinci cild. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1978, 595 səh.;

9. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cilddə. ikinci cild. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1981, 450 səh.;
10. Firidun bəy Köçərli. Seçilmiş əsərləri. (Tərtib və qeydlər Kamal Talıbzadə və Nadir Məmmədovundur) Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı 1963, 341 səh.;
11. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. (Tərtibçi müəllif S.Xəlilov) Bakı, 2002, 231 səh.;
12. Hüseyn Əhmədov. Azərbaycan dili milli sərvətimizdir. "Təhsil problemləri" qəzeti, № 45-46. 16-23 iyun 2013, səh.;
13. Hüseyn Əhmədov. XIX əsr Azərbaycan məktəbi (III nəşr), Bakı, 2006, 580 səh., 40 şəkil;
14. Hüseyn Əhmədov. Azərbaycan pedaqoji antologiyası. Üç cildə, II cild, Bakı, 2011, 543 səh.;
15. Hüseyn Əhmədov. Azərbaycan dilində dərslik və tədris vəsaitləri tərtibi tarixindən. "Azərbaycan məktəbi", 1970, №12, səh.13-19;
16. Hüseyn Əhmədov. Ana dili məktəblərinin Cənubi Azərbaycana yayılması. "Varlıq" dərgisi, Tehran, 137-ci say, 1384 (2005);
17. Hüseyn Əhmədov. Avrasiya xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair öçerklər. Bakı, "Maarif", 2012, 541 səh.
18. "İqbal" qəzeti, 28 sentyabr 1914, №749;
19. Qarayev E.T. İrəvan xanlığı (1747-1828), Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2010, 343 səh.;

20. Kazımoğlu. Balalara hədiyyə. "İqbal" qəzeti, 23 may 1913, №366
21. Rəşid bəy Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. (Tərtib A.Abdullayevindir) Bakı, 1979. 136 səh.;
22. Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan şöbəsi-130. (Foto albom, tərtibçilər: H.Əhmədov, I.Isayev, M.Ilyasov, A.Rüstəmov, redaktoru H.Bayramoğlu), Bakı, ABU, 2009, 59 səh.;
23. M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri. I cild (1903-1909), (Toplayanı və transliterasiya edən Şirməmməd Hüseynovdur), Bakı 1992. 470 səh.;
24. N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı. "Elm", 1973, səh.;
25. R.B.Səfərov. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan Şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi. Abu "Xəbərlər". Pedaqoji və psixoloji elmlər seriyası. Xüsusi buraxılış. №2, 2009 (jurnalın baş redaktoru Hüseyn Əhmədov);

Rus dilində

26. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР, Москва, "Педагогика", 1989, 589 стр.
27. Али Гусейнов. Открытие Казахской Учительской Семинарии. Газета «Азербайджан», 20 ноября 1918 г. №40;
28. А.О.Черняевский. Мусульманское духовенство и народные школы. Газета «Кавказ», №242, 1893 г.;

29. Бестужев А.Б. Красное покрывало. Газета «Тифлиссский ведомости» №6-7, 1831, стр.45;
30. Л.Н.Моздалевский. Ход учебного дела на Кавказе с 1802 по 1880 г. Тифлис, 1880 г.;
31. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе. Том XV, Санкт-Петербург, 1884 г.;
32. Ф.Кочарлинский, А.О.Черняевский, газета «Каспий», 7 декабря 1914 г. № 282;
33. Ф.Кочарлинский Преобразование татарского отделения Закавказской Учительской Семинарии. Газета «Азербайджан», 13 октября 1918 г. №10;
34. Ф.Кочарлинский Незванные гости. Газета «Новое обозрение», 27 июля 1895 г.
35. Ф.Кочарлинский О состоянии воспитании детей у мусульман. Газета «Новое обозрение», 20 декабря 1895 г. №4115;
36. Ф.Кочарлинский Памяти А.О.Черняевского. Газета «Новое обозрение», 14 декабря 1895 г.
37. Циркуляр КУО, Тифлис, 1880, №3; 1891, №11;
38. Циркуляр КУО, 1900, №10. Приложения №12. Учительские Семинарии и в частности Закавказская на Парижской всемирной выставке 1900 г. Тифлис, 1901 г.;

Arxivlər

1. Ermənistan MDA, F.1, s.1, iş №1148.
2. Ermənistan MDA, F. 19, s. 1, iş №411;
3. Gürcüstan MDTA, F.422, s.1, iş №1688;

Rəşid bəy Əfəndiyev (səh. 123-156)

1. Azərbaycan Respublikası MEA PƏİ, R.Əfəndiyevin arxivi. Q-2;
2. A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyov, Vətən dili. II hissə (Transliterasiya və faksimeliye H.Əhmədovundur), əlyazması H.Əhmədovun şəxsi arxivində saxlanılır;
3. R.Əfəndiyev. Dərs verməyin təbii üsulu. "Tərəqqi" qəzeti, 1909, №39;
4. R.Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. (Tərtib A.Abdullayevindir) "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı, 1979;
5. R.Əfəndiyev. İbtidai savad təliminə dair müsəlmanların rəyi. "Novoe obozrenie" qəzeti, Tiflis. 1893, № 3427;
6. M.Rəfili N.A.Krılov və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1944
7. R.Əfəndiyev "Uşaq baxçası", (Transliterasiya və faksimeliye H.Əhmədovundur), Bakı, ABU, 2010, 192 səh.;
8. R.Əfəndiyev. "Bəsirət-ül-ətfal", (Transliterasiya və faksimeliye H.Əhmədovundur, əlyazması müəllifin şəxsi arxivində saxlanılır), Bakı, ABU, 2010.

Kompüter yığıcı: Nuridə Qasımoğlu

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Gülbəniz Məmmədova
Dizayn: Müşfiq Hacıyev
Cilidçi: Azad Həməzəyev
Montajçı: Elmira İsmayılova

Çapa imzalanmış 04.11.2013-cü il
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 12,5
Sifariş 237, sayı 200

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyov küçəsi, 34
Tel: (+912) 493-74-10
E.mail. ADPU@Box.az

№ 2013
1458

*Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının
binası (Qori şəhəri)*

97103